

Nicat Məmmədli

MULTİKULTURALİZM

Panaseya yoxsa alternativ

*Dini icmalara maliyyə yardımının
göstərilməsi ilə bağlı Prezident İlham Əliyevin
Sərəncamına əsasən çap edilmişdir.*

Bakı 2016

Ön sözün müəllifi: **Mübariz QURBANLI**

Redaktor: **Nahid Məmmədov**

Kitabın üz qabığının dizaynı və tərtibatı:
Oqtay Orucov

Nicat Məmmədli

MULTİKULTURALİZM. Panaseya yoxsa alternativ

ISBN: 978-9952-8176-8-3

Nicat Məmmədli, 2016 ©

MİNNƏTDARLIQ

Bu kitabın ərəsəyə gəlməsinə dəstək verən və köməklik göstərən hər kəsə öz minnətdarlığımı bildirirəm. Kitabın təşəbbüskarı və ideya müəllifi olan Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri Mübariz Qurbanlıya xüsusi təşəkkür edirəm. Kitabın yazılmasında daim mənə dəstək olan, səbr və dözümlü nümayiş etdirən ailəmə, xüsusilə də atam Yunis Məmmədova və həyat yoldaşım Aytən Məmmədliyə sonsuz təşəkkürlər borcluyam. Ayrıca olaraq Nahid Məmmədova, Sadiq Mirzəyevə, Oqtay Orucova, Rəfi Qurbanlıya, Gülnar Seyidəhmədovaya, Bəhrüz Orucova kitabın redaktəsində, düzəlişlərində və dizaynında göstərdikləri yardıma görə təşəkkürlərimi bildirirəm. Seymur Süleymanlıya “Güzgü” adlı heykəltaraşlıq əsərinin kitabın üz qabığında təsvir olunmasına razılıq verdiyi üçün təşəkkür edirəm.

Nəhayət, kitabın çap olunmasında və yazılması prosesində dəstəyə görə Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinə və onun bütün əməkdaşlarına minnətdaram.

Müəllif

ÖN SÖZ

Bu gün multikulturalizmi Azərbaycan mühiti üçün min illər boyu gündəlik həyatın bir gerçəkliyi kimi səciyyələndirə bilərik. “Azərbaycan xalqı özlüyündə, təbiətinə görə, öz xarakterinə görə yüksək tolerantlıq hissində malikdir”, deyən Ulu Öndər Heydər Əliyev bizim cəmiyyət olaraq bəşəri dəyərlərə münasibətimizin ən orijinal və aydın izahını verib, Azərbaycanı milliyyətimdən və dinindən asılı olmayaraq müxtəlif xalqların nümayəndələrinin doğma vətəni adlandırır. Çünki, tarixin bütün dövrlərində ölkəmizdə bu gün multikulturalizm adlandırdığımız sosial münasibətin mövcudluğu və davamlılığını şərtləndirən, çağdaş dövrümüzdə belə, dünyanın bir sıra ölkələrinə hava su qədər gərəkli olan çoxsaylı amillər olub. Bu amillərdən dinc birgəyaşayış ənənəsini, tolerantlıq, qarşılıqlı hörmət və ehtirama söykənən köklü münasibətləri örnək göstərə bilərik. Eyni zamanda, multikultural münasibətlərin davamlılığı, onun bugünkü inkişafı bilavasitə dövlət dəstəyindən qaynaqlanır. Əsası Ulu Öndər Heydər

Əliyev tərəfindən qoyulmuş, bütün sahələrdə inkişaf tempinə görə ölkəmizi dünyanın lider dövlətinə çevirən, ən əsası dövlət maraqları, xalqın mənafeləri, həmçinin bəşəri dəyərləri əsas götürən pragmatik siyasi kursun hazırda möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsi respublikamızda multikultural mühitin möhkəmlənməsi, o cümlədən tolerantlıq ənənələrinin güclənməsinə də öz həlledici töhfələrini verməkdədir.

Qeyd etməliyik ki, möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin Azərbaycanda multikultural münasibətlərin inkişafı yönündə atdığı addımlar davamlı xarakter daşıyır. Bu bəşəri dəyərə ciddi önəm verən dövlət başçısının hələ iki il öncə imzaladığı sərəncamları ilə Millətlərarası, Multikulturalizm və Dini məsələlər üzrə Dövlət Müşavirliyi Xidməti, eləcə də Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradılıb.

Məhz etnik-mədəni müxtəlifliklər arasındakı münasibətlərin düzgün tənzimlənməsi işində respublikamızın spesifik sülhsevər siyasətinin nəticəsidir ki, bu gün heç kim, hətta bizə ikili standartlar prizmasından yanaşmağı ənənəyə çevirmiş ölkələr də Azərbaycanda multikultural mühitin mövcudluğunu nəinki inkar edə bilmir, üstəlik bu sosial münasibət və dövlət siyasətinin dünya üçün nümunə olduğunu təsdiqləyirlər. Çünki tarixən Azərbaycan cəmiyyətinə xas olan fərqli mədəniyyət, din, dillərə ehtiram kimi humanist münasibətin dövlət tərəfindən inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən çoxşaxəli fəaliyyət multikulturalizm fenomenini gerçək mahiyyətinə uyğun şəkildə dünya gündəmində aktuallaşdırıb.

Tarixə nəzər salsaq, eyni zamanda müasir dünya reallığına diqqət yetirsək görürük ki, etnik-mədəni müxtəlifliklərin tən-

zimplənməsi dinc xarakterli olsa belə, heç də həmişə humanist prinsiplər əsasında həyata keçirilmir. Bu gah assimilyasiya, gah da izolyasiya kimi mürtəce mahiyyətli formalarda təzahür edir. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, insan hüquqlarına münasibətdə özünü müasir dünyanın “lokomotiv”i sayan dairələr multikulturalizmi ya inkar, ya da imitasiya etməklə təzadlı mövqe nümayiş etdirirlər. Burada multikulturalizmin mövcudluğuna iddia edən bir sıra ölkələrdəki situasiyanı izləmək insanda gerçəkliyi əks etdirən təsəvvür yaratmaqla yanaşı, Azərbaycan reallığının rəşional və obyektiv dərki baxımından da bir çox məqamlara aydınlıq gətirir. Belə ki, bəzi Qərb ölkələrində multikulturalizm kimi təqdim olunan sosial münasibətin Azərbaycanla formaca oxşar cəhətləri sezilsə də, məzmun etibarilə fərqli səciyyə dəşıyır. Azərbaycanda minilliklər boyu dinc, yanaşı yaşamış fərqli dil, din və mədəniyyət dəşıyıcıları varlıqlarını günümüzədək qorumuş, hazırda isə cəmiyyətdə bu yöndə mövcud olan pozitiv münasibətə çox mühüm çalar – dövlət siyasəti əlavə olunmuşdur ki, bu da respublikamızda multikultural mühitin uğurlu perspektivlərini təmin edir. Lakin Qərb dünyasında təqdim olunan “multikulturalizm” isə həmin ölkələrə sığınmış qaçqın və ümumilikdə gəlmələrə olan hörmət və ehtiramdan deyil, sadəcə “dözümlü” münasibətdən ibarətdir. Təbii ki, həm regional, həm də qlobal miqyasda müxtəlif cəlbədicil adlarla öz mədəniyyətlərinin dominantlığını təmin etməyi hədəfləyən, başqa mədəniyyət dəşıyıcılarına assimilyasiya obyektini kimi baxan, cismani, yaxud mənəvi əritmək, yox etmək fəaliyyətlərini tarixən və çağdaş dövrümüzədə dövlət siyasətlərində anoloqsuz ənənə halına salmış eqoist təkəkkürlü qüvvələrin imitasiyalarını multikulturalizmi alternativsiz həyat tərzinə çevirmiş Azərbaycanla müqayisə etmək belə özlüyündə qüsurlu görünür.

Ümumiyyətlə, hesab edirəm ki, Prezident İlham Əliyevin “Ölkəmizdə multikulturalizm artıq alternativ olmayan həyat tərzinə çevrilib” fikri multikulturalizmin mahiyyət etibarilə Azərbaycanda, eləcə də multikulturalizmi gələcəkdə bəşəriyyətin inkişafının yeganə yolu hesab etməsi, bu anlayışın beynəlxalq əhəmiyyətini anlamaq baxımından bütün mətləblərə aydınlıq gətirir.

Hesab edirəm ki, Azərbaycan multikulturalizm model bir örnək kimi həm regional müstəvidə, həm də beynəlxalq arenada tətbiq edilməlidir və ümidvaram ki, ediləcəkdir. Çünki bütün dövrlərdə bəşəriyyətin xilasını humanizm prinsiplərində olmuşdur. Azərbaycan bir dövlət olaraq multikulturalizm kimi humanist dəyərlərini dünyada təbliğ və öz nümunəsində layiqincə tətbiq edir. İnanıram ki, ölkəmizin multikulturalizm sahəsindəki təcrübəsi qısa zaman ərzində dünya ölkələri üçün nümunəvi örnək olacaqdır.

Təbii ki, Azərbaycandakı multikultural mühitin daha dəqiq və müqayisəli təhlilinin aparılması üçün multikulturalizmin nəzəri əsaslarını eləcə də, multikulturalizmi özünə siyasət kimi seçmiş ölkələrin praktikasını öyrənmək də vacibdir. Dövlət Komitəsinin dəstəyi ilə nəşr olunan kitabda kifayət qədər maraqlı nəzəri əsaslar və faktlar vardır. Düşünürəm ki, kitab mütəxəssislər, eləcə də geniş oxucu kütləsi tərəfindən “Multikulturalizm ili”nə layiqli töhvələrdən biri kimi qiymətləndiriləcək, eləcə də Azərbaycan multikulturalizminin nəzəri əsaslarını tədqiq etmək istəyənlər üçün mənbə rolunu oynayacaqdır.

*Mübariz Qurbanlı,
Azərbaycan Respublikası
Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri*

Giriş

Demək olar ki, dünyanın əksər dövlətləri (bəzi istisnalar xaric) multikulturaldır. Lakin heç də bütün multikultural dövlətlərdə multikulturalizm mövcud deyil. Cəmiyyətin multikulturallığı onun etnik, mədəni, dini fərqliliklərdən doğan necəliyini ifadə edir. Qloballaşan dünyada milli dövlətlərin sərhədləri boyunca insanların ardicıl yerdəyişməsi dünyanın əksər dövlətlərində etno-mədəni və dini rəngarəngliyə səbəb olub. Dünyanın gələcək inkişafını müəyyənləşdirən bu günki tendensiyalar onu deməyə əsas verir ki, bundan sonra da proseslər bu istiqamətdə davam edəcək. Belə olan halda cəmiyyətdəki etno-mədəni və dini müxtəlifliyin effektiv idarə edilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir.

Tarixən homogen cəmiyyətlərdə müxtəlifliyin artması, xüsusilə də qlobalizasiya şəraitində miqrasiya axınlarının bu prosesə töhfəsi əvvəlcə ictimai müzakirələrdə yerli-gəlmə dixotomiyasının meydana çıxmasına rəvac verir. Eyni tarixi inkişaf yolunu keçməyən fərqli mədəni və dini köklərdən gələn qruplar əksər hallarda milli dövlətlərin avtoxton çoxluğunda qıcıq doğurur.

Sonuncular gəlmələri öz mədəni dəyərlərinə ciddi təhlükə hesab etməyə başlayır. Bu, bir tərəfdən dominant çoxluğun yeni meydana çıxmağa başlayan azlığa etmadsızlığını şərtləndirirsə, digər tərəfdən azlıqların marginallaşma təhlükəsi ilə üz-üzə qalmaları, cəmiyyətdə özlərinə yer tapa bilməmələri, bəzən isə bunu istəməmələri vahid cəmiyyət daxilində paralel həyatların meydana çıxmasına, azlığın dominant mədəni qrupa qarşı neqativ reaksiyasına imkan yaradır.

Cəmiyyətdəki çoxluq-azlıq münasibətlərindən doğan diskurs ideoloji və akademik debatlarla ötürülür. Bir tərəfdə mədəni unikallığın və özünəməxsusluğun dəyər olaraq qəbul edilməsini və qorunub saxlanmasını müdafiə edən kommunitarist ideologiya, digər tərəfdə isə universal dəyərləri, eqalitarizmi və bərabər vətəndaşlığı təbliğ edən liberal düşüncə üz-üzə gəlir. Yeni ideoloji fundament axtarırları liberal demokratik cəmiyyətlərdə dialoq və qarşılıqlı etimad, çoxluğun və azlığın ikitərəfli məsuliyyətinə əsaslanan qarşılıqlı fəaliyyət, vəhdət cəmiyyətinin formalaşdırılması kimi yeni konsepsiyaların meydana çıxmasına rəvac verir.

Nəhayət, ictimai diskurs və akademik polemika siyasi sistemin qərarlarına transformasiya edir. Müxtəlifliyin yönləndirilməsi və idarə edilməsi dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsinə çevrilir. Bu siyasət cəmiyyətin bütövlüyü və təhlükəsizliyindən tutmuş, insanların rifahının təmin edilməsinə qədər ən geniş sahələri əhatə edir. Effektiv idarəetmə modellərinin tətbiqi bir tərəfdən cəmiyyətin mövcudluğu üçün həyati vacib əhəmiyyət kəsb edirsə, digər tərəfdən siyasi spekulyasiyalara, siyasi spektrin bütün tərəflərində hakimiyyət uğrunda mübarizəni ehtiva edən diskussiyalara yol açır.

Göründüyü kimi multikulturalizm azlıq-çoxluq, universalizm-partikulyarizm, fərdi azadlıqlar-qrup hüquqları kimi dixotomiyalar üzərində qurulur. Bu dixotomiyaların ən mühümü isə hamının bərabərliyi, yoxsa bəzilərinə istisnalar tanınması məsələsidir? Corc Oruelin "Heyvanıstan" əsərində alleqorik şəkildə dediyi kimi: "Bütün heyvanlar bərabərdir, lakin bəzi heyvanlar başqalarından daha bərabərdir". Bu qarşılaşdırma bu gün multikulturalizm debatlarının mahiyyətini təşkil edir.

Qarşınızda olan bu kitab, multikulturalizmin yuxarıda göstərilən aspektlərinin işıqlandırılması məqsədi daşıyır. Hörmətli oxucu hər şeydən əvvəl onu nəzərə almalıdır ki, bu kitab multikulturalizm barədə müasir dünya elmi ədəbiyyatındakı müzakirələrlə tanışlıq xarakteri daşıyır. Bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, bütün kitab boyu müəllif olaraq müzakirə olunan məsələlərə öz fikrimizi ortaya qoymaqdan uzaq olmağa çalışdıq. Ona görə ki, empirik tədqiqatlar aparmadan istənilən mövzuda fikir bildirmək onlara normativ yanaşmanı əks etdirmiş olardı. Kitabda multikulturalizmlə bağlı çoxşaxəli məlumatları ehtiva etməyi qarşıya məqsəd qoyduğumuz üçün bu qədər geniş sahələrdə empirik tədqiqatlar imkan xaricindədir. Beləliklə, bu kitab daha çox məlumat xarakteri daşıyır, oxucuları multikulturalizmlə bağlı müasir elmi və ideoloji diskursla tanış edir və gələcək tədqiqatlar üçün ümumi informativ baza yaratmağa çalışır.

Birinci fəsildə multikulturalizm anlayışı nəzərdən keçirilir. Bütün yanaşmaları ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, bu gün multikulturalizm üç cür başa düşülür. Birincisi, cəmiyyətdəki etno-mədəni və dini müxtəlifliyin mövcudluğudur ki, bu elmi ədəbiyyatda deskriptiv (təsviri) multikulturalizm adlandırılır. Yasmin Alibhai-Brown bu yanaşmanı multikulturalizmin 3S modeli adlandırır. İkinci yanaşmaya görə multikulturalizm

ideologiyadır. Üçüncü, əsas yanaşma isə multikulturalizmi cəmiyyətin mədəni müxtəlifliyinə görə idarə olunmasına yönəlmiş dövlət siyasəti kimi nəzərdən keçirir (preskriptiv yanaşma). Kitabın sonrakı strukturu bu üç yanaşmanın daha detallı təsviri üzərində qurulub.

İdeologiya olaraq multikulturalizm iki əsas ideoloji cərəyanın mənşəsinə qalır – liberal universalizm və kommunitarizm. Birinci fəslin ikinci bölməsində kommunitarizmin ən məşhur ideoloqu Charles Taylor, liberal universalizmin (anti-multikulturalizm) nümayəndəsi Brian Barry, multikulturalizmə liberal universalizmi sığışdırmağa çalışan Will Kymlicka və hər iki mövqedən uzaqlaşmış multikulturalizmi mədəni dialoq kimi təqdim edən Bhikhu Parekhin fikirləri nəzərdən keçirilir.

Qeyd edildiyi kimi multikulturalizmə əsas yanaşmalardan biri deskriptiv yanaşmadır. Birinci fəslin sonuncu bölməsi deskriptiv yanaşmaya uyğun olaraq cəmiyyətdəki müxtəlifliyin təsbit edilməsi və ölçülməsi metodlarından bəhs edir. Burada heterogenliyin ölçülməsinin bu gün elmdə istifadə edilən metodologiyalarından nümunə üçün ikisi – Alesina indeksi və Fearon indeksi, həmçinin Pew Tədqiqat Mərkəzinin hazırladığı dini müxtəliflik indeksi barədə məlumat verilir.

İkinci fəsil multikulturalizmə preskriptiv yanaşmaya həsr olunub. Burada multikulturalizm siyasətinin tipologiyası və ölçülməsi metodologiyalarından danışılır. Nümunə olaraq multikulturalizmin ölçülməsində ən geniş yayılmış alətlərdən biri olan Multikulturalizm siyasəti indeksi və Miqrant İntegrasiyası indeksi barədə məlumat verilir, hər iki indeks üzrə dövlətlərin reytingləri göstərilir. İkinci fəsilin növbəti bölmələri ayrı-ayrı ölkələrin multikulturalizm siyasətini nəzərdən keçirir. Multikulturalizmin klassik və uğurlu modeli kimi Kanada, eləcə

də multikulturalizm siyasətinin ciddi şəkildə gerilədiyi Hollandiya nümunələri təhlil edilir. Burada, həmçinin, indiyə qədər kitabda göstərilmiş metodologiyalar əsasında Azərbaycan modelinə yer verilir. İddia edilir ki, Azərbaycandakı birgəyaşayış modeli və siyasəti multikulturalizmin bütün tələblərinə cavab verməklə yanaşı, daha da irəli gedərək interkulturalizmin bir sıra elementlərini də ehtiva edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan modeli barədə bölmə kitabda müəllif olaraq öz mövqeyimizi ortaya qoyduğumuz yeganə hissədir. İkinci fəslin unikal cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq multikulturalizm siyasəti çərçivəsində etno-mədəni qrupların təmsilçiliyinin təmin edilməsi istiqamətində dünyada geniş yayılmış elektoral mühəndislik barədə məlumat verilir. Burada elektoral mühəndisliyin iki əsas nəzəriyyəsi olan konsosionalizm və sentripetalizm, həmçinin integrativ konsesualizm və birbaşa tanınma nəzəriyyələri barədə də məlumatlar yer alır.

Üçüncü fəsildə isə multikulturalizm barədə debatlar, onun tənqidi və ona alternativlər müzakirə mövzudur. Burada son onillikdə multikulturalizmin xüsusilə Avropada ictimai diskurda ciddi tənqidi, bu tənqidin əsasında dayanan ideyalara geniş yer verilir. Məlum olduğu kimi multikulturalizmə ən sərt reaksiyalar feminizmdən gəlir. Bu fəslin ikinci bölməsində feminizmin multikulturalizmi tənqidi zamanı əsaslandığı ideyaları və bəzi multikulturalist mütəxəssislərin feministlərə cavabları müzakirə edilir. Nəyahət, kitabın sonuncu bölməsində multikulturalizmə alternativ ideya olaraq işlənib hazırlanmış interkulturalizm konsepsiyası işıqlandırılır.

I FƏSİL

MULTİKULTURALİZM: MÜXTƏLİFLİKDƏN İDEOLOGİYAYA

MULTİKULTURALİZM NƏDİR?!

Multikulturalizm, mənfi və ya müsbət çalar daşımından aslı olmayaraq istər akademik diskursda, istərsə də siyasi debatlarda dəbli terminə çevrilib. Fleras və Elliotun qeyd etdiyi kimi bu məfhumun istifadə rəngarəngliyinin kökündə fərqli subyektlərin ona fərqli mənalar verməsi, onların intensiyaları (niyyətləri), həmçinin terminin tətbiq arealının genişliyi dayanır.¹ Sözü etimoloji anlamı kifayət qədər aydındır: ən bəsit izahla multi – çox, kultura – mədəniyyət, yəni çoxmədəniyyətlilik deməkdir. Sözü sonundakı –izm suffiksi bu məfhumun ideoloji cərəyan donu geyindirir. Əslində isə multikulturalizm sosial fəlsəfi anlama ilə yanaşı, müxtəlif adətə, ənənəyə, dilə, dinə və mədəniyyətə malik insanların bir-biri ilə yanaşı eyni sosial məkanı bölüşməsindən ibarət ictimai vəziyyətin ifadəsini (deskriptiv yanaşma), həmçinin sadalanan mədəni fərqliliklərin qorunub saxlanması və tanınmasına yönəlmiş siyasi proqramı və ya müxtəlifliyin idarə edilməsini də ehtiva edir. Bunlarla ya-

¹ Fleras, A., & Elliott, J. L. (2002). *Engaging diversity: Multiculturalism in Canada*. Toronto: Nelson Thomson Learning.

naşı, multikulturalizm həm də ictimai diskursun predmeti kimi də çıxış edir. Bu o deməkdir ki, müxtəlifliyin idarə olunmasına yönəlmiş siyasi proqram istiqamətlərini dəyişmədən belə ictimai fikirdə multikulturalizmi müzakirə predmetinə çevirmək, beləliklə də ona mənfə və ya müsbət çalar yükləmək olar. Bu bölmədə müasir elmi ədəbiyyatda multikulturalizm anlayışına müxtəlif yanaşmaları təqdim etməyə çalışacağıq.

Bloemraad və Wright mövcud akademik ədəbiyyatın ümumi təhlilindən belə qənaətə gəlirlər ki, multikulturalizm anlayışının istifadəsini 4 qrupda cəmləşdirmək olar:

1. Multikulturalizm əhalinin müxtəlifliyi barədə demoqrafik faktların təsviridir (deskriptiv yanaşma);
2. Multikulturalizm ədalətin və bərabərliyin siyasi fəlsəfəsidir;
3. Multikulturalizm etnik, mədəni, irqi və dini müxtəlifliyin tanınmasına və idarə edilməsinə istiqamətlənmiş siyasətdir;
4. Multikulturalizm müxtəlifliyin ictimai diskursa qəbul edilməsi, ictimai fikirdə tanınması və dəyər verilməsidir.²

Müəlliflər qeyd edirlər ki, bəzilərinə görə multikulturalizm demoqrafik plüralizmi əks etdirən deskriptiv termdir. Bu cür plüralizm Kanada və İsveçrədə olduğu kimi etno-lingvistik icmaların, Hindistan və Malayziyada olduğu kimi etnik-dini icmaların birgəyaşayışında və ya Meksika və Avstraliyada olduğu kimi aborigenlərlə azlıq-çoxluq münasibətlərində təzahür edə bilər. Lakin mütləq qeyd etmək lazımdır ki, multikulturalizm barədə müasir debatların məzmununu immiqrantların və onların törəmələrinin yaratdıqları etnik, irqi və dini müxtəliflik təşkil edir. Demoqrafik multikulturalizm həmçinin quldarlığın

2 Bloemraad, I. and Wright, M. (2014). "Utter Failure" or Unity out of Diversity? Debating and Evaluating Policies of Multiculturalism. *International Migration Review*, 48: S292–S334.

doğurduğu qeyri-könüllü miqrasiyanı da, keçmiş koloniya subyektlərinin miqrasiyasını da ehtiva edir. Burada xüsusilə qeyd edilməli məqam ondan ibarətdir ki, məhz miqrasiyanın nəticəsi olan müxtəliflik multikulturalizm siyasəti barədə mənfəəti sentimentlərin yaranmasına səbəb olub və bu siyasətə alternativlərin axtarışına rəvac verib.

Yasmin Alibhai-Brown demografik rəngarəngliyi Britaniya təmsalında multikulturalizmin 3S (sari, samosa, steeldrum) modeli adlandırır. Sari - hindistanlı qadınların istifadə etdikləri geyim forması, samosa – yenə hindistanlılarda yemək növü, steeldrum – yamaykalılarda zərb musiqi alətidir. Bu, sadəcə mədəni müxtəlifliyin təzahür formasıdır və müəllif qeyd edir ki, əgər bütün britonlar samosa yesələr və steeldrum çalınmasına qulaq assalar bu həmin geyim, yemək və musiqinin qorunub saxlanmasına şərait yaradar, lakin onların məsnub olduqları etnik qrupların problemlərinin həllinə səbəb ola bilməz.³

Multikulturalizmin ədalətin və bərabərliyin siyasi fəlsəfəsi olması iddiası ona normativ yanaşmadan doğur. 1990-cı illərdən başlayaraq multikulturalizm barədə debatlar siyasi fəlsəfənin predmetinə çevrildi. Bu zaman filosofların qarşılarına qoyduqları məqsəd qrup hüquqlarının və mədəni fərqliliklərin tanınmasını ehtiva edən tutarlı ədalət nəzəriyyəsinin yaradılması idi. Siyasi fəlsəfə kimi multikulturalizm liberalizmlə, xüsusilə də liberal universalizmlə qarşılaşır. Liberalizmə görə insan azad iradəli rəşional agentdir və onun azadlıqları yalnız fərdi hüquqların təminatı vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Belə isə hər şeydən üstün tutulan fərdi azadlıqlar həmçinin hamıya eyni cür münasibətin sərgilənməsini, hər hansı özünəməxsusluqların nəzərə

³ Alibhai-Brown, Y. (2001). After Multiculturalism. *The Political Quarterly*, 72: 47–56.

alınmamasını şərtləndirir.⁴ Multikulturalizmə fərqliliklərə və qrup üzvlüyünə dəyər verən kommunitar perspektivdən yanaşanlar belə hesab edirlər ki, eyniliyi və vahid yaşamanı təbliğ edən liberalizm fərdin hüquqlarını önə çəkməklə kifayətlənir, halbuki fərd sosial münasibətlərdən kənarında deyil. Fərdi və qrup fərqliliklərinin uyğun şəkildə tanınması isə fərdi qabiliyyətlərin inkişafı, habelə sosial həyatda demokratik və düzgün iştirak üçün şərait yaradır.⁵ İnsanların müstəqil və özünə-inamly kimliyi yalnız başqaları ilə dialoqda və özünəməxsus, fərqli icmanın bir parçası olmaq hissi ilə birlikdə yaranır. İstənilən fərd məxsusi sosial və mədəni qruplardan asılıdır və məhz bu amil həmin şəxsin mahiyyətini təşkil edir. Charles Taylor qeyd edir ki, icmanın məxsusiliyi nəzərə alınmırsa, arxa plana keçirilirsə və ya dominant çoxluğun kimliyinə assimilyasiya etdirilirsə, bu qrup və ya onun ayrıca götürülmüş nümayəndəsinin mahiyyəti təhrifə uğrayır.⁶

Liberalizm tərəfdarları iddia edirlər ki, liberal demokratiyaların mövcudluğu üçün ümumi mədəni əsaslar və güclü vətəndaş öhdəlikləri duyğusunun olması vacibdir. Fərqliliklərin tanınmasına yönəlmiş siyasət isə liberalizmin həmrəylik siyasəti ilə ziddiyyət təşkil edir. Çünki qrup maraqlarının təsbiti cəmiyyəti fraqmentləşdirir, “paralel yaşamı” təşviq edir, milli dövlətə sadıqlığın əsaslarını sarsıdır, fərdi azadlıqları məhdudlaşdırır və cəmiyyətdə resursların yenidən bölgüsünə yönəlik siyasətə maneələr törədir.

4 Colombo, E. (2015). Multiculturalisms: An overview of multicultural debates in western societies. *Current Sociology*, 63 (6), pp. 800-824.

5 Honneth, A. (1996). *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge, MA: The MIT Press

6 Taylor, C. (1994). The politics of recognition. Burada: Gutmann A (ed.) *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton, NJ: Princeton University Press, pp. 25-74.

Doğrudur, bir sıra alimlər, xüsusilə də Will Kymlicka, liberal multikulturalizm ideyasını təşviq etməyə və multikulturalizmin ən azı siyasi səviyyədə liberal demokratik dəyərlərlə ziddiyət təşkil etmədiyini əsaslandırmağa çalışsalar da, siyasi fəlsəfədə bu debatlar hələ də davam etməkdədir. Növbəti bölmələrdə bu barədə geniş bəhs olunacağından burada siyasi fəlsəfi debatların detallarını müzakirə etməyəcəyik.

Multikulturalizm anlayışının mahiyyəti müxtəlifliyin tanınması və idarəedilməsinə yönəlmiş siyasi proqramlarda daha aydın üzə çıxır. Müasir dövrümüzdə dünya ölkələrinin mediasının gündəmini zəbt edən və siyasi liderlərin platformalarının və leksikonunun əsas elementlərindən birini təşkil edən multikulturalizm debatları məhz onun dövlət siyasətində təzahürünü hədəfə alır. Şübhəsiz ki, burada əsas müzakirə predmeti dövlət siyasəti olsa da, biznes və məktəb kimi institutlar da kənarda qalmır. Məsələn, şirkətlərin ibadət üçün xüsusi məkanlar və vaxt ayırması, məktəblərdə din dərslərinin keçilməsi multikulturalizm siyasətinin (MKS)⁷ tərkib hissələridir.

Hazırda elmi ədəbiyyatda multikulturalizm siyasətinin təsnifatlaşdırılması və ölçülməsinə yönəlmiş ciddi akademik cəhdlər mövcuddur. Bant və Kymlicka tərəfindən hazırlanmış Multikulturalizm Siyasəti İndeksi belə cəhdlərdən biridir (irəlidə bu barədə ayrıca danışılacaq). Bu indeksə nəzər saldıqda görmək olar ki, məsələn, Almaniya kansleri Angela Merkelin öz ölkəsində multikulturalizmin iflasa uğradığını iddia etməsinə baxmayaraq, Almaniya güclü MKS-a malik ölkələr sırasına daxil deyil və heç vaxt da olmayıb. Lakin Almaniya zaman-zaman daha çox MKS qəbul etməyə başlayıb. Avropa ölkələrindən Avstriya,

⁷ Multikulturalizm siyasəti (MKS) dedikdə dövlətin və digər institutların etnik, mədəni, irqi və dini müxtəlifliyin tanınmasına və idarə edilməsinə istiqamətlənmiş məqsədyönlü fəaliyyəti nəzərdə tutulur və bundan sonra bu mənada işləniləcək.

Danimarka, Fransa, İtaliya, İsveçrə də zəif MKS-li ölkələrdir. Avstraliya, Kanada və İsveç isə daha geniş miqyaslı MKS tətbiq edirlər. Həmçinin tədqiqatlar göstərir ki, xüsusilə Avropada siyasi diskursda multikulturalizmin getdikcə daha çox mənfi çalar daşmasına baxmayaraq, ölkələr bu indeksin metodoloji əsasında dayanan MKS yönlü proqramları getdikcə daha çox qəbul etməkdədirlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, MKS-in ölçülməsi və standartlaşdırılmasına yönəlmiş bu cür metodologiyalar müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən problemlə hesab edilir və ciddi tənqidlərə məruz qalır.

Qeyd edildiyi kimi plüralizmin tanınmasına yönəlmiş siyasi proqramların genişlənməsinə baxmayaraq, siyasi ritorikada multikulturalizm getdikcə daha çox tənqid olunur ki, bu da multikulturalizmin mahiyyətinin ictimai diskurs tərəfini təşkil edir. Bir çox hallarda multikulturalizmin tənqidi müxtəlifliyin tanınmasına yönəlmiş siyasi proqramların ləğvindən və istiqamətinin dəyişdirilməsindən daha çox ictimai rəyi ələ almaq məqsədi daşıyır. Bəzi müəlliflər iddia edirlər ki, multikulturalizm fenomeni ilk dəfə elə ictimai müzakirələrdə önə çıxıb. Tarixən cəmiyyətlərdəki rəngarənglik ona cəmiyyətin mövqeyinin ifadəsi ilə aktuallaşmış. Yalnız bundan sonra sosial sifarişi həyata keçirən ictimai təsisatlar bu müxtəlifliyə münasibəti əks etdirən addımlar atmağa, akademik dairələr isə plüralizmin mahiyyəti və idarə olunması barədə dərin elmi düşüncələrə dalmağa başlayıblar. Digər tərəfdən məhz ictimai diskursda multikulturalizm barədə müzakirələr, xüsusilə də ona qarşı neqativ sentimentlərin genişlənməsi bu fenomenə alternativlərin axtarışına rəvac verib. Post-multikulturalizm, interkulturalizm kimi anlayışların meydana gəlməsi bununla bağlıdır. Əksər hallarda isə ciddi cəhdlərin olmasına baxmayaraq, bu alternativlər ictimai

diskursdan proqram sənədlərinə, yəni konkret siyasi addımlara transformasiya edə bilməyib.

Fleras multikulturalizm anlayışının nisbətən fərqli interpretasiyasını verir. Onun fikrincə multikulturalizm-

1. empirik faktdır;
2. ideologiyadır;
3. siyasət və siyasi proqramlardır;
4. praktika və ya fəaliyyətdir;
5. əks-hegemonluqdur (counterhegemony).⁸

Empirik fakt kimi multikulturalizm cəmiyyətdəki müxtəlifliyin təsbitidir. Burada bir məsələnin diqqətə alınması xüsusilə zəruridir. Multikulturalizmdən danışarkən müxtəliflik dedikdə fərqli etnik-millî, irqi, mədəni və dini qruplara mənsubluq başa düşülür. Sözsüz ki, cəmiyyətdəki müxtəliflik bu sadalananlarla yekunlaşmır. Məsələn, cins fərqliliyi (müasir dünyamızda adları sadalanan bütün çalarları ilə: kişi, qadın, gey, lesbian, biseksual, transgender və s.), etnik-millî, irqi, mədəni və dini məsələlərlə şərtlənməyən stratifikasiya identikliyi bura aid edilmir. Müxtəlif tədqiqatlarda bu kimi kateqoriyaların da multikulturalizmə daxil edilməsinə cəhdlər olsa da ən azı bu kitabda biz müxtəliflik dedikdə yuxarıda göstərdiyimiz qrup identikliyinə nəzərdə tuturuq.

Müasir dünyanın tendensiyaları onu deməyə əsas verir ki, qlobal miqrasiya axınları müxtəlif səbəblərdən artmaqda davam edir və bu cür yerdəyişmələrin yaxın gələcəkdə azalma ehtimalı zəifdir. Empirik fakt kimi götürüldükdə multikulturalizm müxtəlif qruplara mənsub insanların birlikdə yaşaması, işləməsi və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmasını nəzərdə tutur. Bu qruplar bir-birlərinə qarşı dözümlü münasibət sərgiləyir və özündən fərqli olanları qəbul edirlər.

⁸ Fleras, A. (2009). *The politics of multiculturalism: Multicultural governance in comparative perspective*. New York: Palgrave Macmillan.

İdeologiya olaraq multikulturalizm daha mübahisəlidir. Multikulturalizm ideologiyası azlıqların hüquqlarının ümum-milli maraqlar və ictimai nemətlərlə balanslaşdırılmasını nəzərdə tutan ideyalar və normativ ideallar məcmusudur. Bir çoxlarının fikrincə “multikultural” anlayışı sözün etimoloji mənasına uyğun olaraq çoxmədəniyyətliliyin təsbitdirsə, “multikulturalizm” çoxmədəniyyətliliyə normativ cavabdır. Bu cavab birgəyaşayışın pozitiv əsası kimi mədəni fərqliliklərə hörmətin və sosial bərabərliyin təşviq edilməsinin doğruluğuna əsaslanır.

Flerasa görə siyasət və siyasi proqram olaraq multikulturalizm ümummilli olanı təhlükəyə atmadan sosial-mədəni müxtəlifliyin inkişafı üçün rəsmi karkasın qurulmasıdır. Əgər empirik fakt olaraq multikulturalizm gündəlik həyatda müxtəlifliyin qaynayıb-qarışmasını əks etdirirsə, siyasət kimi multikulturalizm mövcud qrup kimliklərinin mühafizəsinə yönəlib.⁹

Praktika olaraq multikulturalizm ictimai səviyyədə siyasi proqramların və siyasi fəlsəfənin birləşməsi kimi onun siyasətçilərin, azlıqların və təsisatların ən müxtəlif fəaliyyətlərində tətbiqi olaraq təcəssüm edir.

“Əks-hegemonluq kimi multikulturalizm Avrosentrizmin mərkəzində dayanan liberal düzənin irqçi fundamental əsaslarının tənqididir.”¹⁰ Bununla da multikulturalizm multikultural sosial hərəkətlər üçün ideoloji infrastrukturunu təmin edir. Məsələn, ABŞ-da multikulturalizm bir sıra hallarda marginal irqi qrupların maraqlarını müdafiə edən kimlik siyasəti ilə eyniləşdirilir.

Hamburq universitetinin professoru Heckman Avropadakı multikulturalizm barədə diskussiyaları müzakirə edərək belə qənaətə gəlir ki, bu anlayış yeddi anlamda istifadə edilir.¹¹

⁹ Yenə orada

¹⁰ Yenə orada səh. 5

¹¹ Heckman, F. (1993). Multiculturalism Defined Seven Ways. *The Social Contract*. Volume 3, Number

1. «Multikulturalizm» və ya «çoxmədəniyyətli cəmiyyət» anlayışları sosial dəyişikliyin göstəricisi kimi işlədilir və bu zaman əhalinin dəyişən etnik kompozisiyasına istinad edilir. Bu zaman irəli sürülən iddiaya görə əvvəllər homogen olan əhali, getdikcə daha heterogen olmuşdur. Bu mənada, «çoxmədəniyyətli cəmiyyət» təsviri kateqoriyadır.

2. Multikulturalizm normativ-idraki mənada istifadə olunur. Bu, anlayışın təxminən aşağıdakı kimi qavranılması deməkdir: Biz immiqrasiya dövlətinə çevrilmişik, hazırda və gələcəkdə immiqrasiya bizə lazımdır, onun sosial və mədəni nəticələrini qəbul etməliyik.

3. Multikulturalizm həm rəftardır, həm də normadır. Multikulturalizm: başqalarına qarşı dözümlülükdür; immiqrantlara münasibətdə dostluq və dəstək davranışdır; millətçilik, şovinizm və etnik dözümsüzlüyün səhvlərindən və ölümcül nəticələrindən öyrənməyə əsaslanan liberal və demokratik rəftardır.

4. Multikulturalizm mədəniyyət anlayışını şərh edir. "Təmiz" və orijinal mədəniyyət mövcud deyil. Hər bir mədəniyyət digər mədəniyyətlərin elementlərini özünə daxil edir; mədəniyyətlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqənin nəticəsidir; mədəniyyət fasiləsiz proses və dəyişiklikdir. Bu mənada, miqrantların özləri ilə gətirdikləri mədəniyyət yerli mədəniyyətin zənginləşdirilməsi üçün imkan kimi qəbul edilir.

5. Multikulturalizm miqrantların mədəniyyətlərinin müəyyən aspektlərinə daha səthi, romantik yanaşmanı əks etdirir. Bu mənada məsələn, miqrantların yeməkləri, musiqisi, folkloru yerli mədəniyyətə töhfə kimi, miqrantlar özləri isə yerlilərin artıq çoxdan itirdikləri keyfiyyətlərin (emosiyalar, stabil sosial münasibətlər) daşıyıcıları kimi qiymətləndirilir.

6. Multikulturalizm siyasi-konstitusional prinsip kimi çıxış edir. Bu zaman etnik kimliklərə dövlətin siyasi təşkil olunması üçün, həmçinin hüquqların və resursların yenidən bölgüsü üçün baza olaraq baxılır. Bu mənada multikulturalizm etnik pluralizmi və muxtariyyəti möhkəmlədirən, assimilyasiyaya qarşı duran amildir.

7. Tənqidi kateqoriya kimi multikulturalizm yaxşı niyyətli, lakin xəyali və real olmayan, beləliklə də cəmiyyətin və dövlətin stabilliyi üçün zəruri olan ümumi dil, mədəniyyət və kimliyin vacibliyini nəzərə almayan konsepsiyadır. Milli dövlətin birləşdirici və vəhdət yaradıcı effekti elə bir nailiyyətdir ki, onu asanlıqla güzəştə getmək olmaz.

Heckman haqlı olaraq qeyd edir ki, multikulturalizm konsepsiyasının bu qədər fərqli anlam ehtiva etməsi onu nəinki aydınlaşdırmır, əksinə rəşional ictimai müzakirələr üçün ciddi maneə yaradır.

Deyilənləri ümumiləşdirərək bu qənaətə gəlmək olar ki, daha sadə təsnif edilərsə multikulturalizmə üç əsas yanaşma mövcuddur: deskriptiv, normativ və siyasi. Deskriptiv multikulturalizm cəmiyyətdə müxtəlifliklərin mövcud olduğunu və fərqli qrup identikliyinə malik insanların qaynayıb qarışaraq bir-biri ilə qarşılıqlı hörmət və anlayış əsasında birgəyaşayışını təsvir edən konsepsiyadır. Bu cür multikulturalizm adətən kifayət qədər oturmuş, nisbətən uzun tarixi ənənələrə malik, lakin müasir dövrdə ciddi miqrasiya axınlarından kənar qalmış dövlətlərin etnik, dini, irqi və mədəni rəngarəngliyini ifadə etmək üçün istifadə edilir. Bu mənada bir neçə dövlət istisna olmaqla (məsələn, faktiki olaraq monoetnik dövlətə çevrilmiş Ermənistan) demək olar ki, dünyanın əksər dövlətləri özünəməxsus şəkildə multikulturaldır.

Normativ yanaşma multikulturalizmin bir ideoloji konstruksiya olaraq dövrün hakim ideoloji cərəyanı olan liberal demokratik dəyərlərə uyğunluğu barədə akademik müzakirə və muhakimələrin məcmusudur.

Nəhayət, siyasi anlamda multikulturalizm dövlətin və digər institutların müxtəlifliyinin tanınması və idarə olunmasına yönəlmiş konkret siyasəti və proqramıdır.

Növbəti bölmələrdə multikulturalizmə normativ yanaşma, MKS-in mahiyyəti, müxtəlif ölkələrin MKS-ləri və multikulturalizm təşəbbüsləri, multikulturalizmlə bağlı debatlar, multikulturalizmin alternativləri və s. barədə daha geniş məlumat veriləcək.

MULTİKULTURALİZMİN İDEOLOJİ ƏSASLARI

Əvvəlki bölmədə qeyd olunduğu kimi multikulturalizm anlayışının əsasını həm də insanın fərd və qrup üzvü kimi cəmiyyətdəki yeri, qrup maraqlarının və fərqliliklərinin tanınması, cəmiyyətdəki müxtəlifliyin dominant ideoloji nəzəriyyələrlə uzlaşdırılması barədə çoxşaxəli fəlsəfi debatlar təşkil edir. Akademik dünyanın ən sənballı nümayəndələri bu barədə fikirlərini bildirmiş və qızğın debatlar aparmışlar. Təbii ki, bu nəhəng fikir adamlarının yüz minlərlə səhifəni aşan fikirlərini bir bölmədə vermək mümkünsüzdür. Lakin, multikulturalizmin ideya olaraq formalaşmasına təsir göstərən təməl fikir axınlarına toxunmadan keçmək də onun qavranılması yolunda maneə olardı. Buna görə də mövcud fəlsəfi və ideoloji düşüncə nümayəndələrindən bir neçəsi ilə tanışlıq kitabın bu bölməsinin əsas məqsədini təşkil edir. Burada Charles Taylor, Will Kymlicka, Bhikhu Parekh və Brian Barry ilə tanış olacaq, onların multikulturalizm ideyasına verdikləri tövhələrə qısa nəzər salacağıq.

Əlbəttə sosial-siyasi və fəlsəfi fikir dənizində bu sadalanan dörd düşüncə dahisindən başqa da yüzlərlə dəyərli, unikal və orijinal ideya müəllifləri mövcuddur. Haqqında danışacağımız bu dörd filosofun seçilməsində əsas məqsəd müxtəlifliyin insan həyatının siyasi təşkilindəki yeri barədə mühakimələrə yer verən mühüm cərəyanların hər birinin ən görkəmli nümayəndəsi vasitəsilə bu cərəyanlardakı ümumi fikir axınlarının istiqamətləri ilə tanış olmaqdır. Fərd və icma münasibətləri məsələsi əsasən iki fəlsəfi cərəyanın daha çox müzakirə etdiyi məsələdir: kommunitarizm və liberalizm. Kommunitaristlərə görə icmalar/qruplar fərdin ictimai mövcudluğunun dəyər əsasını təşkil etdiyindən insan üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Charles Taylor müasir dövr kommunitarist fəlsəfənin ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Liberal düşüncəyə görə isə fərd avtonomdur və bütün digər ictimai hadisələr, o cümlədən icma ona münasibətdə ikincidir. Will Kymlicka liberalizm fəlsəfi cərəyanının nümayəndəsi olaraq liberal multikulturalizmi müdafiə edir.

Bhikhu Parekh hər iki cərəyandan uzaqlaşmağa çalışaraq mədəniyyətlərin dialoqunu mühüm hesab edir. Brian Barry isə liberal filosof olaraq ümumiyyətlə bərabərlik və universalizm prinsipindən kənara çıxan istənilən fikri, o cümlədən ideya olaraq multikulturalizmi rədd edir. Deməli bundan sonra biz multikulturalizmin kommunitarist və liberal modellərindən hər birinin, bunlardan heç birini qəbul etməyən ortaq düşüncələrin və eləcə də multikulturalizmi rədd edən ifrat eqalitar liberalizm nümayəndələri ilə tanış olacağıq.

Charles Taylor. Kommunitarizm və tanınma siyasəti

Müasir dünyanın ən nəhəng fikir adamlarından olan Charles Taylor Kanadanın McGill Universitetinin professoru kimi siyasi fəlsəfə, fəlsəfə tarixi, sosial nəzəriyyə, sekulyarizm və s. kimi çox geniş sahələrin əsərləri ilə məşhurdur. Fəlsəfə sahəsində ən böyük fəxri mükafat olan Berggruen mükafatı Taylora “insanın özünüdərkinin formalaşmasında və bəşəriyyətin irəli aparılmasındakı böyük əhəmiyyətə malik ideyalarına” görə təqdim edilib. Taylorun multikulturalizm sahəsində mütəxəssislərin ən çox müzakirə etdikləri “Özün mənbəyi” (1989) və “Tanınma siyasəti” (1994) əsərləridir. Biz burada onun xüsusilə ikinci əsərdəki fikirləri ilə tanış olacağıq.

Taylorun “Tanınma siyasəti” essəsində qırmızı xətlə keçən məqam ondan ibarətdir ki, tanınma bizim kimliyimizi qismən formalaşdırır və başqaları tərəfindən səhv tanınma və ya tanınmadan imtina, fərdə və ya qrupa real zərər vurur. Kimlik və tanınma anlayışlarının müasir dünyamızda təkamül yolunu təhlil edərkən Taylor sosial həyatın iki mühüm tarixi dəyişikliyinə diqqət yetirir:

- Sosial iyerarxiyaların dağılması, “şərəf” anlayışının universal və eqlitar anlayış olan “ləyaqət” anlayışı ilə demokratik mədəniyyətlər üçün həlledici olan bərabər tanınma formaları ilə əvəz edilməsi;

- XVIII əsrin sonlarında fərdi autentiklik idealının meydana çıxması – məsələn, Russonun göstərdiyi kimi mənəviyyata tabe olmanın, başqa sözlə desək özündən kənar hüququn nəticələrinin hesablanması (mükafat və ya cəza) deyil, daxildən gələn səsə ardınca gedilməsidir.¹²

Müəllifə görə autentiklik idealı Alman romantik fəlsəfəsində, xüsusilə də Herderdə daha mühüm mövqeyə yüksəlir. Herder göstərirdi ki, hər birimizin insan olmasının orijinal bir yolu var. Bu, mənəviyyatın əhəmiyyətini insanın daxili aləminin bilinməsinə, onunla əlaqəyə və orijinallığa bağlayır. Herder orijinallıq konsepsiyasını iki səviyyədə tətbiq edir: fərd başqa insanlar arasında (das Volk) və mədəniyyət daşıyıcısı olan insanlar başqa insanlar arasında (die Völker).

Taylor iddia edir ki, “insan həyatının ən mühüm məziyyəti onun fundamental dialoq (dialogical) xarakteridir... Biz ifadənin zəngin insan dillərini əldə etməklə özünü başa düşməyə qabil və öz kimliyini təyin edə bilən insana çevrilirik... Biz öz

12 Gutmann, A. (ed.) (2004). *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton, NJ: Princeton University Press. s.26-28

kimliyimizi daim bizim üçün mühüm olan başqasının bizdə görmək istədikləri şeylərlə dialoqda və ya mübarizədə tapırıq. Hətta biz böyüyüb başqalarını ötsək də - məsələn, valideynlərimizi – və ya onlar bizim həyatımızdan getsələr də onlarla söhbət bizim bütün ömrümüz boyu davam edir.”¹³ Məhz bu tanınmaya yeni əhəmiyyət qazandırır. Mənim kimliyim başqaları ilə dialoq münasibətlərindən həlledici şəkildə asılıdır.

Beləliklə, tanınma modern dövrdə tamamilə fərqli xarakter kəsb etməyə başlayır. Əgər əvvəllər tanınma yalnız hamının olduğu kimi qəbul etdiyi sosial kateqoriyalar vasitəsilə şərtlənən kimliyə müncər edilmişdirsə, indi tanınmanı yalnız dialoqda əldə etmək mümkündür. Bu halda tanınma iflasa uğraya bilər ki, məhz buna görə də tanınma ehtiyacı həm ictimai, həm də özəl sferada önə çıxır.

İctimai sferada tanınma və ya hamıya bərabər hörmət iki fərqli şəkildə meydana çıxır:

- Şərəf anlayışından ləyaqət anlayışına keçməklə universalizm siyasəti başlayır ki, bu da bütün vətəndaşların bərabər ləyaqətinin olmasını və nəticədə hüquqların bərabərləşdirilməsini önə çəkir;

- Müasir kimlik anlayışının inkişafı ilə fərqlilik siyasəti başlayır – hər kəs unikal kimliyi ilə tanınmalı, fərqliliklərə etinasızlıq göstərilməməli və ya fərqlilik dominant kimliyə assimilyasiya edilməməlidir.

Taylora görə universallığın, yəni hər kəsin kimliyinin olmasının qəbul edilməsi həmin kimliklərin özünəməxsusluğunun tanınması ilə şərtlənir. Bu da ciddi problem yaradır. Universalizm siyasəti fərqlilik siyasətini qeyri-ayrıseçkilik prinsipini pozmaqda ittiham edir. Fərqlilik siyasəti isə iddia edir ki, sözdə

13 Yenə orada. s.32-33

ədalətli (düzgün) və fərqliliklərə kor cəmiyyət həm qeyri-insanidir (ona görə ki, kimlikləri boğur), həm də bitərəf deyil, çünki konkret bir mədəniyyəti, həm də bir çox hallarda dominant mədəniyyəti önə çəkir. Məhz buna görə də universalizm siyasəti əslində çox incə, bəzən də şüursuz şəkildə yüksək ayrışçılıq xarakteri alır.

Özünün kommunitarist fikirlərini sübut etmək üçün Taylor liberal düşüncənin nəhənglərindən olan Roland Dvorkini hədəfə alır. Dvorkin iki əxlaqi öhdəliyi fərqləndirir. Hər birimizin həyatın məqsədi və yaxşı həyatın nə olması barədə müəyyən təsəvvürlərimiz var və buna doğru can atırıq. Eyni zamanda bu məqsədləri necə dərk etməyimizdən asılı olmayaraq qəbul edirik ki, bir-birimizlə münasibətlərdə düzgün və bərabər davranmalıyıq. Yaxşı həyata can atmaq "substantiv", düzgün və bərabər davranmaq isə "prosesual" öhdəlikdir. Dvorkin iddia edir ki, liberal cəmiyyət elə bir cəmiyyətdir ki, həyatın məqsədləri barədə hər hansı xüsusi substantiv baxışları qəbul etmir. Əksinə, cəmiyyət insanlara bərabər hörmətlə yanaşan güclü prosesual öhdəliklər ətrafında birləşir. Taylor qəbul edir ki, prosesual liberalizmin müasir Qərb dünyasında güclü nəzəri və empirik kökləri var. Lakin o, həm də öz ölkəsində olan və kollektiv məqsədlər güdən Kvebek bölgəsini də prosesual liberalizmlə ciddi ziddiyyət təşkil edən hal kimi nümunə gətirir. Onun fikrincə kvebeklilərin fransız dilli mədəniyyətlərini qoruması üçün apardıqları mübarizə substantiv öhdəliklərin də əhəmiyyətini göstərir. Bir tərəfdən istənilən kvebekli fərd olaraq fransız dilinin ondan kollektiv resurs kimi istifadə məqsədilə saxlanmasını istəyə bilər. Digər tərəfdən bütün kvebeklilər üçün fransız dilli mədəniyyətin mühafizəsi kollektiv məqsəddir.

Taylor hesab edir ki, liberalizmin bu iki növünün ilkin və təmiz formada bir araya gəlməsi qeyri-mümkündür. Lakin o, bu iki modeli uzlaşdırma biləcək variantlar təklif edir. Liberal cəmiyyətin belə alternativ modelində prosesual liberalizm üçün həlledici olan invariant hüquqlar toxunulmaz qalır (məsələn, habeas corpus). Lakin vahid və bərabər yanaşma, mədəni varlığın qorunub saxlanması kimi mühüm məqsədlə balanslaşdırılmalıdır. Yəni bəzi hüquqlar toxunulmaz saxlanılmalı, digər nisbətən daha az mühüm olanları ictimai və kollektiv məqsədlər naminə qurban verilməlidir. Çünki "Prosesual liberalizmin sərtliyi sabahkı dünyamız üçün qeyri-praktik ola bilər"¹⁴

14 Yenə orada. s.61

Will Kymlicka.

Liberal multikulturalizm

Kymlicka Kanadada doğulub və Kingston şəhərindəki Quens Universitetinin professorudur. Multikulturalizm və siyasi fəlsəfə sahəsində çoxsaylı monoqrafiya və məqalələrin müəllifidir. Müasir akademik Kymlickanı dünya haqlı olaraq multikulturalizmin ən böyük tədqiqatçılarından və müdafiəçilərindən biri hesab edir. Burada tədqiqatçının “Liberalizm, icma və mədəniyyət” (1989), “Multikultural vətəndaşlıq: azlıq hüquqlarının liberal nəzəriyyəsi” (1995), “Milli dildə siyasət: millətçilik, multikulturalizm və vətəndaşlıq” (2001), Müasir siyasi fəlsəfə: Giriş” (2002), K. Banting-lə birgə redaktoru olduğu “Multikulturalizm və rifah dövləti: müasir demokratiyalarda tanınma və yenidən bölgü” (2006) əsərlərindəki bəzi fikirləri ilə qısa şəkildə tanış olacağıq. Növbəti bölmələrdə isə onun Banting-lə birgə hazırladığı və

müasir dünyada MKS-nin ölçülməsi üzrə ən etibarlı alətlərdən sayılan MKS indeksi barədə məlumat verəcəyik.

Kommunitarist məktəbinin nümayəndəsi olan Charles Taylordan fərqli olaraq Kymlicka liberal multikulturalizm ideyasının ardıcıl tərəfdarlarındanır. Liberalizm kommunitaristlər tərəfindən aşırı fərdiyyətçi və beləliklə də, birliklərə və icmalara etinasız yanaşan cərəyan kimi qələmə verilir. Kymlicka isə bunun əksini iddia edərək bildirir ki, əslində abstrakt fərdiyyətçilik müasir liberalizm üçün səciyyəvi deyil. Liberalların “öz” ideyasının icma praktikasında təcəssüm etməməsi səbəbindən boş olması və beləliklə də qeyri-mümkün universallığa iddiası barədə kommunitar düşüncəsini tənqid edən Kymlicka yazır: “Liberallar demirlər ki, biz ona görə layihələrimizi yalnız öz mənfəətimiz naminə seçmək azadlığına malik olmalıyıq ki, azadlıq dünyada ən dəyərli şeydir. Əksinə, bizim layihələrimiz və məqsədlərimiz bizim həyatımızda ən mühüm şeylərdir. Məhz bu qədər mühüm olduqlarına görə də əgər qərara gəlsək ki, onlar artıq dəyərli deyil, həmin layihə və məqsədləri təftiş və ya rədd etmək azadlığına malik olmalıyıq.”¹⁵ Müəllifə görə “öz”ün konkret qrupa mənsubiyyətlə şərtlənməsi dəyişilə bilməyən nəsnə deyil və təyinedici bağlarımızın bizim seçdiyimiz mənaviyyətə uyğun gəlməməsi halında onları rədd edə bilmək azadlığının olması mühümdür.

Kymlicka göstərir ki, liberalizmin birləşmə azadlığının əsasında iki məsələ dayanır: birincisi, özünü reallaşdırma biləcək qrupa qoşulma, ikincisi, həmin qrupdan çıxmanın və ya başqa bir qrupa keçmənin mümkünlüyü. Görünür ki, kommunitaristlər birincini dəstəkləyənlər də ikincini görməzdən gəlirlər.

15 Kymlicka, W. (1989). *Liberalism, Community, and Culture*. Oxford: Clarendon Press. s.48

“Liberalizm, icma və mədəniyyət” əsərində müəllif icmanın iki fərqli aspektinə toxunur. Siyasi icmada fərdlər vətəndaş kimi öz hüquqlarını və məsuliyyətlərini həyata keçirirlər. Mədəni icmada isə fərdlər ümumi mədəniyyəti, dili və tarixi paylaşan insanlar kimi öz məqsəd və ambisiyalarını formalaşdırır, həmçinin onları təftiş edirlər.

Zaman keçdikcə icmanın bu iki forması milli sərhədlərlə daha az üst-üstə düşməyə başlayır. Çoxmilli və mədəni cəhətdən plüralist dövlətlərdə dünya dövlətlərinin əksəriyyətini təşkil edir. Kymlickanı düşündürən suallar isə liberalların mədəni plüralizmə necə cavab verməli olduğu, mədəni icmaya mənsubluğun insan üçün hansı məna kəsb etməsidir.

“İcma liberal üçün qeyri-mühüm deyil, sadəcə olaraq icma fərdlərin həyatına verdiyi töhfə elə mühümdür ki, bu da son nəticədə fərdlərin iddiaları ilə ziddiyyət təşkil edə bilməz. Liberal nəzəriyyədə fərdi və kollektiv hüquqlar eyni əxlaqı məkan uğrunda yarışa bilməzlər, ona görə ki, kollektivin dəyəri fərdlərin həyatına verdiyi tovhədən doğur.”¹⁶

Məhz bu, Kymlickanın təklif etdiyi “multikultural vətəndaşlığın liberal nəzəriyyəsi” üçün kontekst kimi çıxış edir. O, göstərir ki, birincisi, konkret mədəniyyətə mənsubluq (mədəni mənsubiyyət) liberal düşüncədə kommunitaristlərin fikirləşdiyindən daha mühüm statusa malikdir. İkincisi, azlıqda olan mədəni icmaların üzvlərinin üzləşdikləri müəyyən əlverişsizliklərin ortadan qaldırılması üçün azlıqların hüquqlarının təmin edilməsinə haqq qazandırılı bilər və hətta bu tələb oluna bilər.

Mədəni mənsubiyyət “seçim konteksti”ni təmin edir ki, məhz bunun daxilində insanlar öz həyatlarını necə yaşayacaqları barədə qərar qəbul edirlər. “Liberallar mədəni strukturlar

¹⁶ Yenə orada. s.140

barədə ona görə düşünməli deyillər ki, bu strukturların özlərinin mənəvi statusu var. Ona görə düşünməlidirlər ki, məhz belə zəngin strukturların mövcudluğu və insanların bundan xəbərdar olması onlara (insanlara) həmin strukturların içərisindəki seçim imkanlarını müəyyənləşdirməyə, beləliklə də, onların dəyərini təyin etməyə imkan verir.”¹⁷

Liberal dəyərləri müdafiə edən Kymlickanın qənaəti bundan ibarətdir ki, fərqliliklərə-kor ənənəvi liberalizmin bu çatışmazlığı azlıq hüquqlarının tanınması ilə aradan qaldırıla bilər. Azlıqların hüquqları dedikdə o, “ümumi vətəndaşlıq hüquqlarının üzərində dayanan və onları aşan xüsusi hüquqi və ya konstitusional tədbirlər”i nəzərdə tutur.¹⁸

Kymlicka qeyd edir ki, zorla assimilyasiya ciddi ziyan vurduğu kimi, mədəni mənsubluq da ədalətsiz bərabərsizliyin mənbəyi ola bilər. Bəs necə bilmək olar ki, xüsusi hüquqların tələb edilməsinin mənbəyi diferensial seçimdir, yoxsa qeyri-bərabər şəraitdir? Müəllif izah edir:

“Kiminsə bahalı çaxır növü içməyə vərdiş etdiyi üçün dövlətdən xüsusi subsidiya istəməyə legitim iddiası ola bilməz, çünki o, öz seçiminin məsrəflərinə özü cavabdehlik daşıyır. Lakin kiminsə anadangəlmə əlilliyə görə bahalı dərman almaq üçün dövlətdən xüsusi subsidiya tələb etməsi legitimdir, çünki o, özünün əlverişsiz şəraitinin məsrəfləri üçün məsul deyil.”¹⁹

Kymlicka qeyd edir ki, fərqli mədəni icmanın üzvlərinə xüsusi hüquqlar verən hökumət onlara hələ də fərdlər kimi ya-

17 Yenə orada. s.165

18 Kymlicka, W. (1995). *Multicultural citizenship: A liberal theory of minority rights*. Oxford: Clarendon Press. S.26

19 Kymlicka, W. (1989). *Liberalism, Community, and Culture*. Oxford: Clarendon Press. s.186. Bu misal liberal eqalitarizm nəzəriyyəsinin ən qızgın debatlarından olan *seçim/hal* (choice/chance) binar oppozisiyasının məşhur misallarındandır, ilk dəfə Ronald Dworkin tərəfindən ortaya atılıb və Gerald Cohen tərəfindən ciddi təftişə məruz qalıb. Bax: Matravers, M. (2002). Responsibility, Luck, and the 'Equality of What?' Debate. *Political Studies*, 50(3), 558-572.

naşa bilər, belə hüquqların təmin edilməsi isə onlara fərdlər və bərabərlər olaraq yanaşılmasına fərqli baxışın göstəricisidir.

Kymlicka “Milli dildə siyasət” və “Müasir siyasi fəlsəfə” kitablarında etno-mədəni müxtəlifliklə bağlı debatların üç səviyyədə aparıldığını bildirir. Birinci səviyyədə, yuxarıda göstəriləni kimi, fərdin icma qarşısında üstünlüyünün və icmanın yalnız fərdlərin inkişafına verdiyi tövhə ilə əhəmiyyətli olması ideyasını müdafiə edən liberallarla, hər bir fərdin öz kimliyini icmada reallaşdırılması ideyasına tərəfdar çıxan kommunitaristlər arasında müzakirələr gedir.

İkinci səviyyədə, debatlar liberal düşürgənin daxilinə keçir. Bu zaman əsas sual “icmanı liberallardan necə qorumalı?” deyil. Məsələn, ondadır ki, müasir liberal cəmiyyətlərdəki milli azlıqların özləri, bəziləri istisna olmaqla (məsələn, Hutteritlər, Amişlər, Hasidi yəhudiləri), liberal prinsipləri qəbul edirlər. Bu zaman müzakirələr “liberal prinsipləri paylaşan qruplara azlıq hüquqları lazımdır mı?” sualı ətrafında gedir. Kymlicka bu suala cavab axtararkən özünün də dediyi “liberal kulturalist” mövqedə dayanır. Liberal kulturalizmdə liberal demokratik dövlətlər vətəndaşların bu dövlətlər üçün səciyyəvi olan bütün siyasi və mülki hüquqlarını saxlamaqla yanaşı, məxsusi qrup hüquqlarını qəbul etməli və ya fərqli kimlikləri tanıyan və onlara yer verən siyasi proqramlar həyata keçirməlidirlər. Bu cür proqramlara multikultural təhsil, dil hüquqları, siyasi təmsilçilik və s. daxildir.

Üçüncü səviyyədə multikulturalizmin millət quruculuğuna münasibəti təzahür edir. Mübahisə predmeti olan fikir ondan ibarətdir ki, liberal dövlət adətən dinlərə yanaşdığı kimi mədəniyyətlərə də neytral yanaşır. Multikulturalistlər isə hesab edir-

lər ki, liberal dövlətlərdə millət quruculuğu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, bu isə avtomatik olaraq çoxluğun mədəniyyətinə imtiyazlar yaradır. Bu haqsızlığı aradan qaldırmaq üçün differensiallaşmış qrup hüquqlarının tətbiqinə zərurət yaranır.²⁰

Nəhayət, Kymlicka multikulturalizm müzakirələrinin tamamilə yeni mərhələsini müəyyənləşdirir. Keith Banting-lə birlikdə redaktoru olduğu “Multikulturalizm və rifah dövləti: müasir demokratiyalarda tanınma və yenidən bölgü” adlı kitabda multikulturalizmin rifah dövlətinə, daha dəqiqi isə nemətlərin yenidən bölgüsünə təsiri müzakirə mövzudur. Uzun müddət davam edən və bir çox sanballı tədqiqatçıların qatıldığı ciddi mübahisələrin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, azlıqlar və ya onların tanınmasına yönəlmiş siyasət sosial rifah dövlətinin əsaslarını sarsıdır. Müəlliflər bu müzakirələrin iki hipotezasını fərqləndirirlər.

Birinci hipotezaya görə cəmiyyətdə etnik/ırqı müxtəliflik resursların yenidən bölgüsü siyasətinə mənfi təsir göstərir. Həm də bu zaman dövlətin bu müxtəlifliyin idarə edilməsi üçün həyata keçirdiyi siyasətin necə olmasının heç bir fərqi yoxdur. Tədqiqatçılar bunu heterogenlik/bölgü kompromisi adlandırırlar. Heterogenliyin bölgüyə mənfi təsirini iddia edən arqumentlərin əsas fikri buna dayanır ki, etnik/ırqı müxtəliflik insanlar arasında ciddi etibara əsaslanan bağların yaranmasına mane olur. Sosial-demokratik ideya olan rifah dövlətinin mövcudluğu üçünsə sosial qarşılıqlı-etibar son dərəcə mühümdür.

Digər tərəfdən, bu cür müxtəlifliyin qorunub saxlanmasına hesablanmış siyasi proqramlar milli vəhdəti və sosial etibarını daha da zədələyir. Dövlətlər fərqliliklərin tanınmasına yönəl-

20 Kymlicka, W. (2001). *Politics in the Vernacular: Nationalism, multiculturalism and citizenship*. Oxford/New York: Oxford University Press. s.18-27 və Kymlicka, W. (2002). *Contemporary Political Philosophy: An introduction* (2nd edition). Oxford: Oxford University Press. 8-ci paragraf

miş siyasi proqramları nə qədər çox qəbul edirlərsə, iqtisadi bölgü siyasətini aparmaq o qədər çətinləşir. Bu isə debatların ikinci hipotezasını təşkil edir və müəlliflər bu hipotezanı tanıma/bölgü kompromisi adlandırırlar.²¹

İkinci hipotezaya daha çox diqqət yetirən tədqiqatçılar onun hansı arqumentlərlə əsaslandırıldığını təhlil edirlər. Bir qrup mütəxəssisə görə tanıma siyasəti və MKS siyasi enerjini tükətməklə, vaxt almaqla və pulun məhz bu istiqamətdə xərclənməsinə səbəb olmaqla siyasi proqramların yönünü bölgüdən döndərir. İqtisadi bölgünün daha da yaxşılaşdırılmasına səy göstərmək və ya ən azı sosial rifah dövlətini sağçı təsirlərdən qorumaq əvəzinə insanlar öz vaxtlarını MKS-ə həsr edirlər.²²

İkinci arqumentə görə MKS ümumilikləri deyil fərqlilikləri qabartdığı üçün sosial etibarı zəiflədir ki, bu da rifah dövləti siyasətinə mənfi təsir edir. Tarixən insanlar əlverişsiz şəraitdə yaşayan öz həmvətənlərinin rifahı üçün daha çox qurban (məsələn, daha çox vergi) verməyə hazır olublar, çünki həmin həmvətənlərini eyni kimliyi və ümumilikləri paylaşan “özlərindən biri” hesab ediblər. İndi isə daha çox fərqlilikləri qabardılanlar “özümüzdən” deyil. Buna görə də “başqasının” daha yaxşı rifahı üçün qurban vermək rəasional deyil.²³

Nəhayət, tanıma/bölgü kompromisi hipotezasını əsaslandıran üçüncü arqument ondan ibarətdir ki, MKS azlıqların probleminə səhv diaqnozla yanaşır. O, insanları inandırır ki, problemlər mədəni “səhv tanıma”dan qaynaqlanır və bu problemlərin həlli yolu daha artıq tanımadan keçir. Əslində isə problemin kökü tamamilə başqadır. Bu arqumentin tərəfdarlarına görə əsl

21 Kymlicka, W., & Banting, K. G. (2006). *Multiculturalism and the welfare state: Recognition and redistribution in contemporary democracies*. Oxford: Oxford University Press. s.3-4

22 Yenə orada. S.10-11

23 Yenə orada. S. 11

həqiqətdə MKS insanların fikrini irqi və sinfi bərabərsizlikdən yayındırır. Hətta bu ideyanın Makiavellist versiyasına əsasən sağçı siyasi və iqtisadi elita MKS-i təşviq etməklə irqi ayrışçılıq reallığını və iqtisadi marginallaşmanı gizlətməyə çalışırlar.

Banting və Kymlicka əsər boyu müxtəlif tədqiqatçıların empirik tədqiqatlarına söykənərək bu iddiaları rədd etməyə çalışır və iddia edirlər ki, MKS-in artımı ilə rifah dövlətinin geriləməsi arasında nə korrelyasiya əlaqəsi, nə də səbəb-nəticə əlaqəsi var.

Lord Bhikhu Parekh. Mədəni dialog

Lord Bhikhu Parekh Hindistanın Qu-carat əyalətində doğulub və ilk təhsilini Bombay Universitetində alıb. Sonralar Böyük Britaniyaya gəlib, burada London İqtisadiyyat Məktəbində fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsini alıb və hal-hazırda hə-min universitetin professorudur. 2000-ci ildən Britaniyanın Lordlar Palatasına ömürlük per təyin edilib və baron titulu daşıyır.

Parekh özünü liberalizm tərəfdarı hesab etsə də, multikulturalizm ideyalarının liberalizm içərisində tam yerləşə bilmədiyini düşünür və hətta Kymlickanın liberal multikulturalizminin ən sərt tənqidçilərindən biri hesab edilir. Onun fikrincə liberalizmin mədəni və mənəvi plüralizmə daha açıq olması üçün yenidən interpretasiyası qeyri-adekvatdır. Çünki:

- Liberallar insana transkultural baxışın sərhədlərini

aşmağa cəhd göstərirlər;

- Liberallar liberalizmi mütləqləşdirirlər;

- Qeyri liberal həyat təzi ilə qarşılaşdıqda teleoloji baxışın tərəfdarları qeyri-liberalları liberal dünya görüşə uyğunlaşma-maqda ittiham edir, deontoloji baxışın tərəfdarları isə liberalizmin məzmununu minimuma endirir, sonra isə qeyri-liberal mədəniyyətlərə qarşı dözümlülüyün səbəbini bu cür minimal məzmunu qəbul etməkdə görürlər.²⁴

Parekhi düşündürən əsas suallardan biri müasir cəmiyyətin dərin, müqavimətçi və təşkil olunmuş mədəni fərqlilikləri necə idarə edə biləcəyidir. Onun “multikulturalist perspektiv” adlandırdığı yanaşma üç bir-birini tamamlayan görüşdən ibarətdir.

Birincisi, insan mədəniyyətlə o mənada iç-içədir ki, biz mədəni strukturlaşmış cəmiyyətdə böyüyür və yaşayır, həyatımızı və sosial əlaqələrimizi mədəniyyətlə şərtlənmiş dəyərlər sistemi vasitəsilə təşkil edirik. Bu o demək deyil ki, mədəniyyət bizim müqəddəratımızdır və biz onu reflektiv olaraq dəyişə bilmərik və ya şüurlu şəkildə başqa bir mədəniyyətin aspektlərini qəbul edə bilmərik. Hər halda bu və ya digər mədəniyyət bizim formalaşmağımızda mühüm rol oynayır.

İkincisi, müxtəlif mədəniyyətlər yaxşı həyat haqqında baxış və anlamların fərqli sisteminə malikdirlər və onlardan hər biri insan potensialının məhdud bir hissəsini reallaşıra bilirlər. Başqa mədəniyyətlər isə özümüzü daha yaxşı başa düşməyə, intellektual və əxlaqi üfüqlərimizi genişləndirməyə, təsəvvürlərimizi dərinləşdirməyə kömək edir. Digər həyat təzrləri bizim üçün əlçatar olduqda bizim də həyat təzrimiz zənginləşir. Lakin bu o demək deyil ki, bütün mədəniyyətlər eyni dərəcədə zəngin və hörmətə layiqdir. Parekh yazır: “Bu yalnız onu bildirir ki,

24 Parekh, B. (2006). *Rethinking Multiculturalism: Cultural diversity and political theory* (2nd edition), New York, NY: Palgrave Macmillan. S.109

heç bir mədəniyyət tamamilə dəyərsiz deyil, ən azı ona görə müəyyən hörmətə layiqdir ki, üzvləri üçün müəyyən anlam daşıyır və yaradıcı enerji sərgiləyir. Bu həm də yalnız onu bildirir ki, heç bir mədəniyyət mükəmməl deyil, özünü başqalarına sırımaq hüququ yoxdur və mədəniyyətlərin içəridən dəyişməsi daha yaxşıdır.”²⁵

Üçüncüsü, hər bir mədəniyyətə daxili plüralizm xasdır və o, öz içərisindəki müxtəlif ənənələr və fikirlər arasında davamlı müzakirəni əks etdirir. Eyni zamanda, hər bir mədəniyyət kənar təsirlərə açıqdır.

Deməli, Parekhin təsəvvürünə görə mədəniyyət öz təbiət etibarilə həm daxildə, həm də özündən xaricdə dialoq xarakterlidir və buna görə də öz inkişafı üçün açıqlığa və başqa mədəniyyətlərdən öyrənməyə zərurət duyur.²⁶

Parekh milli kimliyin 4 komponentini göstərir:

- Siyasi cəmiyyətin konstitusiyası və ya konstitutiv prinsipləri. Bu elə bir minimum platformadır ki, onun əsasında icmanın üzvləri birgəyaşayış barədə razılığa gəlir, narazılıqları həll edir, hamı üçün məcburi qərarları həyata keçirirlər.

- Mifləri, təsvirləri, özünü-proyeksiyaları ilə birlikdə siyasi icmanın sosial imici (məsələn Britaniyanın biznes imici).

- Hamı tərəfindən paylaşılan ümumi mənsubluq hissi. Bu hiss bayraq, himn, milli mərasimlər, ölmüş qəhrəmanların xatirəsinə qoyulmuş abidələr kimi simvollarda təcəssüm edir. Multikultural cəmiyyətlərdə bu komponent bütün əsas etnik və mədəni qrupların loyallığını əks etdirməlidir.

- Müəyyən vaxtdan sonra paylaşılan mədəniyyətin meydana çıxması. Bu mədəniyyət konstitutiv prinsiplərinə görə

²⁵ Yenə orada. S.336-337

²⁶ Канарш, Г. Ю. Философские теории мультикультурализма. Знание. Понимание. Умение. № 2 / 2011. S.33-41.

multikulturaldır, çünki mədəniyyətlər həm ictimai, həm də özəl məkanlarda formal və qeyri-formal şəkildə qarşılaşırlar. Belə mədəniyyət yalnız o zaman meydana çıxır və legitimlik qazanır ki, bütün mədəniyyətlər onun yaradılmasında bərabər şəkildə iştirak etsinlər. Lakin bu proses rəsmi şəkildə yuxarıdan quraşdırıla bilməz. Dövlət mədəniyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərə müdaxilə etməməli və ya bu münasibətlərin nəticələrinə təsir göstərməyə cəhd etməməlidir. Dövlətin vəzifəsi ondan ibarətdir ki, bu qarşılıqlı münasibətlərin bərabər şərtlər altında baş verməsini təmin etsin.

Parekhin fikrincə müxtəlif multikultural cəmiyyətlər müxtəlif tarix və ənənələrə malikdirlər, mədəni müxtəlifliyin fərqli formalarını ehtiva edirlər, buna görə də onların hər biri özünə uyğun siyasi struktur yaratmalıdırlar. Bu siyasi strukturlarda vəhdətlə fərqliliyin bərabərliyi bəzi ümumi prinsipləri zəruri edir və Parekh bu prinsipləri “naviqasiya alətləri” adlandırır:

- Sülh – bir-birinə öyrəşmək, ümumi maraqlar və qarşılıqlı etibar qurmaq üçün kollektiv şəkildə razılaşdırılmış hakimiyyət strukturları daxilində uzun müddət birlikdə olmaq öhdəliyidir.

- Ədalət – dövlətin təsisatları müxtəlif icmaların üzvlərinə qarşı tərəfsiz olmalı, həyatın bütün mühüm sahələrində (məşğulluq, təhsil, ictimai xidmətlər və s.) insanlara eyni cür davranılacağına təminat verməlidir.

- Kollektiv hüquqları – aşağıdakı şərtlərdən biri və ya bir neçəsi ödənməlidir:

- Kollektivlik onun üzvləri üçün əxlaqi statusa malikdir, yəni kollektiv və ya icma özlüyündə bir dəyərdir və onun üzvləri bu dəyəri özünüküləşdirməklə həmin icmaya aid olmaq kimi bir status əldə edirlər və üzvlər bu statusu qorumağa çalışırlar (məsələn, bəzi dini sektələr).

➤ Kollektivlik üzvlərin fundamental maraqları üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir, bu maraqların təşviq edilməsinin yeganə və ya ən yaxşı yolu kollektiv fəaliyyət hüququnun təmin edilməsidir (məsələn, yerli (aborigen) xalqlar).

➤ İcma əhəmiyyətli dərəcədə müdafiəsizdir, onun müəyyən hüquqları zəmanətli şəkildə təmin edilmədən cəmiyyətə inteqrasiya edə bilməz (məsələn, Hindistanda müsəlmanlar, Sudan, Misir və digər müsəlman ölkələrində xristianlar).

➤ İcma sisteməlik təzyiqlərə məruz qalır, cəmiyyətin digər hissəsi ilə yarışmaq üçün əminlik və qabiliyyətdən məhrumdur, imkanların bərabərləşdirilməsi üçün qrup-istiqlamətli tədbirlər zəruridir (məsələn, Hindistanda toxunulmazlar kastası, ABŞ-da afro-amerikalılar).

➤ İcmanın cəmiyyətə dəyərli və unikal tövhələr verməsi üçün potensialı var, lakin identikliyi qorumaq və mükəmməliyin özünəməxsus formasına çatmaq üçün kollektiv hüquqlara ehtiyac duyur (məsələn, bəzi monastir ordenləri).

➤ İcma ümumi doktrina üzərində qurulur ki, bu da yalnız xüsusi qrup maraqlarının təmin edildiyi halda işləyə bilər, üzvlərinin və cəmiyyətin uğuruna tövhə verir.

- Ümumi mədəniyyət – multikultural cəmiyyətlərdə özəl və ictimai sferalarda qarşılıqlı fəaliyyətdən törəyir və dumanlı da olsa özünün məxsusi və tanına bilən kimliyi var.

- Multikultural yönümlü təhsil sistemi insanlara etnosentrik xurafatdan və tərəflilikdən azad, başqa mədəniyyətləri və perspektivləri öyrənməyə imkan verən təhsillə təmin edir.

- Plüralist və inklyuziv milli kimlik – bu, cəmiyyətin nə olması, hansı məqsədlər və ideallarla yaşaması, necə formalaşmasını ehtiva edir. Milli kimlik asanlıqla münaqişə mənbəyinə

çevrilə bildiyindən millət quruculuğu aşağıdakı şərtlərə uyğun baş verməlidir:

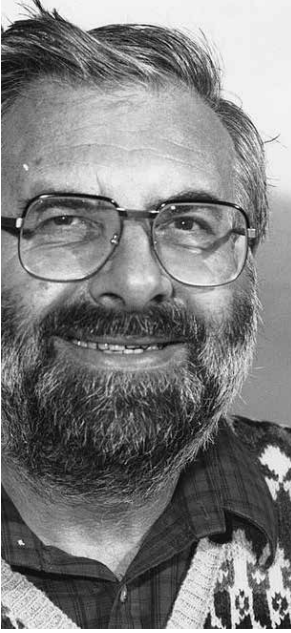
- Milli kimlik vətəndaşların fərdi xarakterində deyil, dövlətin siyasi strukturlarında yer almalıdır.
- Milli kimlik digər çoxsaylı kimliklərə imkan yaratmalıdır.
- Milli kimlik bütün vətəndaşlara onunla identifikasiya edilə bilməsinə imkan verən inklyuziv xarakter daşmalıdır.
- Milli kimlik nəinki istisnasız olaraq bütün vətəndaşları ehtiva etməli, həmçinin onları icmanın bərabər dərəcədə dəyərlili və legitim üzvü kimi tanımalıdır.²⁷

Yekunda Parekh iddia edir ki, "Multikultural cəmiyyət stabil, vəhdətdə olan, canlı və bir sıra şərtlərə açıq olan cəmiyyətdir. Bu şərtlər konsensual formalaşdırılmış hakimiyyət strukturunu, kollektiv şəkildə qəbul edilən konstitusional hüquqları, ədalətli və tərəfsiz dövləti, multikultural yolla formalaşmış ümumi mədəniyyəti və multikultural təhsili, milli kimliyə plüralist və inklyuziv yanaşmanı ehtiva edir."²⁸

²⁷ Parekh, B. (2000). *Rethinking Multiculturalism: Cultural diversity and political theory*. New York, NY: Palgrave Macmillan. s.196-236

²⁸ Yenə orada. S.236

Brian Barry. Anti-multikulturalizm

Brian Barry Böyük Britaniyada anadan olub və Oksford Universitetini bitirib. Müasir dövrün ən tanınmış və məhsuldar liberal siyasi nəzəriyyəçilərindən hesab edilən mütəfəkkir London İqtisadiyyat Məktəbi, Çikaqo Universiteti, Kolumbia Universiteti kimi nüfuzlu akademik institutların professoru olub. Burada onun 2001-ci ildə çapdan çıxmış “Mədəniyyət və bərabərlik: Multikulturalizmin

eqalitar tənqidi” kitabına istinad edəcəyik.

Barry multikulturalizm ideyasının sərt tənqidçilərindən biri hesab edilir. Onun fikrincə fərqlilik siyasəti, tanınma siyasəti və daha populyar dildə multikulturalizm adlanan baxışlar anti-universalist və anti-liberal olduğu üçün rədd edilməlidir. Multikulturalistlər ədalətsiz olaraq mədəni qrup kimliklərini siyasiləşdirməklə azlıqların inteqrasiyasına mane olurlar.²⁹ Barry konkret

²⁹ Barry, B. (2001). *Culture and equality: an egalitarian critique of multiculturalism*. Cambridge,

siyasi cəmiyyət daxilində plüralizmin və mədəni müxtəlifliyin əleyhinə çıxmır, lakin hesab edir ki, liberalizm fərqliliyin ədalətli şəkildə yer tutması üçün kifayət qədər imkanlar təklif edir.³⁰ Müəllif hesab edir ki, liberalizm müxtəlif əxlaqi nəzəriyyələrə neytral olduğu kimi, mədəniyyətə də neytral yanaşmalıdır. Lakin bu nəticələrə deyil, əsaslara neytrallıqdır. Başqa sözlə, əgər cəmiyyətdə oyun qaydaları neytral, düzgün (fairness principle) və hamıya münasibətdə eynidirsə (equality principle), hətta nəticədə liberalizm bir mədəniyyətin inkişafına, digərinin isə məhvinə səbəb olacaqsə, buna haqq qazandırmaq olar.³¹

Barry müxtəlifliyin iki formasını fərqləndirir: müxtəliflik fakt kimi və müxtəliflik norma kimi. Fakt olaraq müxtəliflik, həmçinin onun sosial tanınması universaldır. Müasir Qərb cəmiyyətləri üçün müxtəliflik həyat tərzinə çevrilib. Müəllif müxtəlifliyə normativ dəyər qazandırmır. Onun fikrincə müxtəliflik o zaman yaxşıdır ki, insanların bu və ya digər şəkildə fayda götürə biləcəyi dəyərləri reallaşdırmağa imkan verir. “Bəzi ümumi mədəni məziyyətlərlə xarakterizə olunan icmalar müəyyən şərtlər daxilində qanuni iddialar irəli surə bilərlər, lakin bu iddiaların özü də həmin qrupun üzvlərinin legitim maraqlarından doğur.”³² Mədəni var olmanın son məqsəd səviyyəsinə qaldırılması bu məqsədin həmin mədəni qrupun üzvlərinin maraqlarından qopması ilə nəticələnir. Sonda isə Barrynin təbirincə: “İnsan, nəticədə transsendental məqsədin aləti kimi səfərbər edilmiş şifrəyə çevrilir.”³³

MA: Harvard University Press. s.5

30 Loobuyck, P. (2005). Liberal multiculturalism: A defence of liberal multicultural measures without minority rights. *Ethnicities*. March 2005, V. 5, 108-123,

31 Хомяков, М.Б. (2007). Брайан Бэрри: либеральный универсализм против мультикультурализма и национализма. Журнал социологии и социальной антропологии. 2007. Том X. № 1. S.74-99

32 Barry, B. (2001). *Culture and equality: an egalitarian critique of multiculturalism*. Cambridge, MA: Harvard University Press. s.67

33 Yenə orada.

Müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün dili misal gətirir: “Bir çox dil zamanla aradan gedib və daha çoxu da gələcəkdə məhv olacaq. Dünyada mövcud olan 6000 dildən iki minində danışan insanların sayı min nəfərdən azdır və onların yaşaması ehtimalı demək olar ki, yoxdur. Əgər dilin daşıyıcıları o dilin itib getməsinə üstünlük verirlərsə, liberal cəmiyyət onun qorunub saxlanmasına yönəlmiş proqram qəbul edə bilməz”.³⁴ İmkanların bərabərliyi üçün əsas şərt ölkənin ümumi dilində danışmaqdır, çünki bu, təhsildə uğur qazanmaq, işlə təmin olunmağın sosial, iqtisadi, siyasi iştirakçılığın əsas şərtidir. Əgər linqvistik qrup ölkə daxilində muxtar iqtisadiyyata və siyasi təşkilata malik deyilsə (məsələn, Belçikada flamandlar, Kanadada Kvebek), linqvistik müxtəlifliyi qoruyub saxlamaq gələcək nəsilləri imkanlardan məhrum etmək deməkdir.

Barry əxlaqın mədəniyyətlə əsaslandırılmasını müzakirə edərkən bildirir ki, əgər başqaları məndən hər hansı bir hərəkətimin izahını və ya bu hərəkətin müdafiə edilməsini tələb edirlərsə, mənim səbəb göstərmək üçün imkanım var. Başqaları bu səbəbin yaxşı və ya pis olması barədə mənimlə mübahisə edə bilərlər. Lakin iddia etsəm ki, mənim hərəkətim mədəniyyətimin bir hissəsidir və bu hərəkətimi yalnız bu əsasla müdafiə etsəm, o zaman əxlaqi diskursa (bu hərəkət yaxşıdır, ya pisdür) son vermiş olaram. Məsələn, balina və suiti ovu ilə məşğul olan adam öz hərəkətini müdafiə edərək bildirsə ki, “Biz artıq bunu uzun müddətdir edirik (yəni bu adətdir)” mütləq belə bir cavab gözləməlidir ki, “Buna son qoymağın vaxtı çatıb”.³⁵

Barry belə hesab edir ki, müxtəliflik və sosial vəhdət barəsindəki müzakirələrdə etnik mənsubiyyət, mədəniyyət, irq və din tez-tez qarışdırılır. Onun fikrincə müəyyən mədəniyyət kompo-

34 Yenə orada. S.65

35 Yenə orada. S.254

nentləri ehtiva etsə də, etnik mənsubiyyət əsasən və ya yalnız mədəniyyət fenomeni deyil. Hətta olsa belə, bu onlara xüsusi rəftar sərgiləmək lazım olduğu iddialarına haqq qazandırmır. “Ona görə ki, liberal cəmiyyətlərdə bütün qruplar mədəniyyətdən doğan niyyətlərini həyata keçirmək istəyərkən öz enerji və resurslarından eyni şərtlər altında istifadə etməkdə azaddırlar.”³⁶

Müəllifə görə multikulturalizmin çatışmayan cəhəti ondan ibarətdir ki, qrupların üzləşdiyi problemlərin kökü mədəniyyət məsələlərində axtarılır. Bu isə öz növbəsində qrup əlverişsizliklərinin alternativ səbəblərinin sistematik şəkildə gözərdi edilməsi ilə nəticələnir. Yəni əslində əlverişsizliklərin mənbəyi qrup mədəniyyəti ilə şərtlənmiş məqsədlər deyil, hamı tərəfindən paylaşılan ümumi (məsələn, yaxşı təhsil) məqsədlərə nail olmaqda müvəffəqiyyətsiz olmaqdır.³⁷

Barry liberal cəmiyyətdə fərdi faydanın ali məqsəd olduğunu əsas gətirərək qeyd edir ki, bunun əldə olunmasının əsas yolu fərdi hüquq və azadlıqların, o cümlədən birləşmək azadlığının təmin edilməsidir. Fərdlər istənilən assosiasiyalara, o cümlədən qeyri-liberal assosiasiyalara qoşulmaqda azaddırlar, bir şərtlə ki, belə üzvlük könüllü olsun. Barry könüllü üzvlüyün iki şərtini təklif edir: birincisi, assosiasiyalara qoşulanlar razılıq yaşına çatmalıdırlar (yəni yaşca böyük olmalıdırlar); ikincisi, istədikləri halda bu assosiasiyalardan çıxsa, üzvlüyü dayandıra bilməlidirlər. Real həyatda isə insanların bir çoxu assosiasiyalara daxil olmur, sadəcə bu assosiasiyalarda doğulurlar. Barry qəbul edir ki, assosiasiyalardan çıxmağa görə üzv mütləq cavab verməli, bədəl ödəməli (cost of exit) olacaq (oxucudan üzr istəyərkən burada Anadolu türkcəsindən alınma bədəl sözünü işlətməyə məcburuq). Barry

36 Yenə orada. S.318

37 Bromell, D. (2008). *Ethnicity, Identity and Public Policy. Critical Perspectives on Multiculturalism*. Institute of Policy Studies Wellington: Institute of Policy Studies, Victoria University. S.249

çıxış bədəlinin üç növünü göstərir. Birincisini, o, daxili bədəl adlandırır (intrinsic cost). Üzvlüyü tərk edənlərin ödəməli olduğu bu bədəlin qarşısının alınması üçün liberal dövlət müdaxilə edə bilməz. Məsələn, Katolik kilsəsindən (dindən) çıxmış və ya çıxarılmış şəxs artıq əvvəllər olduğu kimi bu dində öz mənəvi rahatlığını tapa bilməməkdən daxilən əziyyət çəkə bilər və dövlət bu mənəvi sarsıntının qarşısını almaq üçün heç nə edə bilməz. İkincisi, assosiativ bədəl (associative cost). Məsələn, əgər kilsədən uzaqlaşdığı üçün yaxınları həmin şəxslə əlaqələrini kəsirsə, bu zaman da dövlət əlaqələri davam etdirməyə məcbur edə bilməz. Üçüncüsü, xarici bədəl (external cost). Bu zaman dövlət bu bədəlin aradan qaldırılması və ya azaldılması üçün mütləq nəşə etməlidir. Məsələn, əgər kilsədən ayrıldığı üçün inanclı katolik olan rəhbər işçini işdən qovursa, liberal dövlət mütləq müdaxilə etməlidir. Beləliklə, Barryyə görə məhz xarici bədəlin yoxluğu üzvlüyün könüllü olmasının meyarıdır.³⁸

Nəhayət, Barry yazır ki, “həmrəylik siyasəti”nin əleyhinə çıxan və “fərqlilik siyasəti”ni təbliğ edən multikulturalistlərə görə cəmiyyətin daxilindəki bütün mədəni qruplar onların üzvləri üçün dəyər daşıyıcısıdır və cəmiyyətin bütün üzvlərinə bərabər yanaşılması məqsədilə vahid qaydaların tətbiq edilməsi mədəni azlıqların sıxışdırılması deməkdir, çünki bu qaydalar çoxluğun mədəniyyətini əks etdirir. Bunun üçün isə multikulturalistlər təklif edirlər ki, hər bir qrupun tələblərinə cavab verən siyasi proqramlar qəbul edilməlidir. Bu, öz növbəsində, ya azlıqlara hakimiyyət verilməsi yolu ilə, ya da siyasi qərarların qəbul edilməsinə təsir mexanizmlərinin yaradılması vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

38 Barry, B. (2001). *Culture and equality : an egalitarian critique of multiculturalism*. Cambridge, MA: Harvard University Press. s.250-251

Barrynin müdafiə etdiyi “həmrəylik siyasəti” ideyasına görə isə multikulturalistlərin inanclarının əksinə olaraq vətəndaşlar yeganə cəmiyyətə mənsubdurlar və ümumi taleni paylaşırlar. Siyasi fikir ayrılıqları isə vətəndaş cəmiyyətinin gələcəyi barədə fərqli ideyalarından doğur. Onlar dövlət tərəfindən qəbul olunmuş konkret istiqamət üzrə siyasətlə razılaşmaya bilərlər. Əgər siyasi konfliktlərin məzmunu reallıqda bundan ibarətdirsə, onda açıq aşkar *prima facie* halına görə demək olar ki, münaqişələrin həlli üçün qərarlar çoxluq yolu ilə həll edilməlidir. Demokratik prinsiplərə əsasən cəmiyyətin gələcəyi barədə çoxluqdan fərqli düşünən və azlıqda qalan, buna görə də uduzan tərəf üçün heç bir müdafiə mexanizmləri tətbiq edilmir. Yəni, cəmiyyətdə qərarlar çoxluq yolu ilə qəbul edilərkən azlığa veto hüququ verilmir və azlıq da bu qərarların onlara aid olmadığını iddia etmir. Barry belə qənaətə gəlir ki, icmalara çoxluğun qərarlarından fərqli addımlar ata bilmək hüququ tanıyan multikulturalizm demokratiya ilə uzlaşmır.

RƏNGARƏNG DÜNYA: MÜXTƏLİFLİYİN ÖLÇÜLMƏSİ

Qabriel Qarsia Markesin hipotetik Makondo şəhərini xatırlayın. Bütün şəhər bir nəslin nümayəndələrindən ibarətdir. Hamı eynidir, eyni dildə danışır, eyni mədəni artefaktlardan istifadə edir, eyni dini paylaşır. Şəhərin dünyada baş verənlərə yeganə çıxışı şəhərə gələn qaraçıların və xüsusilə də sehrbaz Melkiadesin əcaib əşyalarıdır. Polkovnik Aureliano Buendianın sönmək bilməyən avantürist entuziazmının əsas mənbəyi də bu əşyalardır.

Bu gün müasir dünyamızda Makondo kimi şəhər təsəvvür etmək çox çətindir. Dünyanın ən ucqar yerlərində belə fərqli dilin, dinin, mədəniyyətin çoxluqdan fərqlənən nüsxələrinin tapılması ehtimalı böyükdür. Bir sözlə bu gün dünya əvvəlki bütün dövrlərdən daha rəngarəng və müxtəlifdir. Birinci bölmədə göstərdiyimiz kimi multikulturalizm anlayışının mənalarından birini deskriptiv yaşama əsaslanan çoxmədəniyyətlik təşkil edir. Bu mənada multikulturalizm konkret cəmiyyətlərdəki qrup müxtəlifliyinin sadəcə təsviridir. Bu bölmədə biz dünya-

nın müxtəlif yanaşmalara əsaslanan kompozisiyasına baxmağa çalışacağıq.

Statistikaya görə dünyada yaşayan 7 milyard 300 milyon insan 7097 dildən istifadə edir (bax: Xəritə 1). Linqvistik cəhətdən ən homogen qitə Avropadır. Burada cəmi 287 dildə danışırlar. Asiya insanların 2296 dildə danışdığı dünyanın ən rəngarəng hissəsidir. Afrikada 2139, Avstraliyada və Okeaniyada 1313, Amerikada 1062 dil mövcuddur.³⁹ Etnologue-a görə 2001-ci ildə dünya dillərinin sayı 7358 olub. Deməli, canlı dillərin sayı ilbəl azalır. Tədqiqatçı David Graddol iddia edir ki, 2050-ci ilədək dünya dillərinin sayı 90%-dək azalacaq.⁴⁰

Multikulturalizm anlayışı konkret siyasi təşkilat formasına (daha çox dövlətə) aid edildiyindən multikulturalizm tərəfdarları üçün milli dövlətlərdə mənəvi müxtəliflik qlobal statistikadan daha əhəmiyyətlidir. Bir çox dövlətlərdə müxtəlifliyin ölçülməsinə dair dil, etnik mənsubiyyət və din çoxluğuna əsaslanan bir sıra tədqiqatlar mövcuddur. Öncədən qeyd edək ki, bu müxtəlifliyin müəyyən edilməsinin çoxsaylı metodoloji problemləri var. Məsələn, etnik mənsubiyyət anlayışının sərhədlərinin müəyyən edilməsi çox ciddi problemdir. Lakin bu cür metodoloji problemlər bu kitabın mövzu sərhədlərini aşdığından onlara ötəri toxunacağıq.

Etnik heterogenliyin ölçülməsi üçün əsasən 7 indeksdən istifadə edilir⁴¹:

1. Etnolinqvistik fraqmentasiya indeksi (ELF)
2. Qrinberq indeksi⁴²

39 Statistika www.ethnologue.com saytından 24 noyabr 2016-ci ildə əldə edilib.

40 http://www.nbcnews.com/id/4387421/ns/technology_and_science-science/t/english-wont-dominate-world-language/, 20 may 2016-cı ildə əldə edilmişdir.

41 Камалова Р.У. (2013). Этническая гетерогенность: основные понятия и проблемы измерения. Политика. 2013. №4 (71)

42 Greenberg, Joseph H. (1956). "The Measurement of Linguistic Diversity". *Language*. 32 (1): 109–115.

3. Perferial heterogenlik indeksi⁴³
4. Esteban-Ray qütbləşmə indeksi⁴⁴
5. Reynal-Querol qütbləşmə indeksi⁴⁵
6. Volfson qütbləşmə indeksi⁴⁶
7. Ələsgərov-Qolubenko qütbləşmə indeksi⁴⁷

43 Desmet K., Ortuño-Ortín I., Weber S. (2009). Linguistic diversity and redistribution. *Journal of the European Economic Association*, 7(6):1291–1318

44 Esteban, J., & Ray, D. (1994). On the Measurement of Polarization. *Econometrica*, 62(4), 819-851.

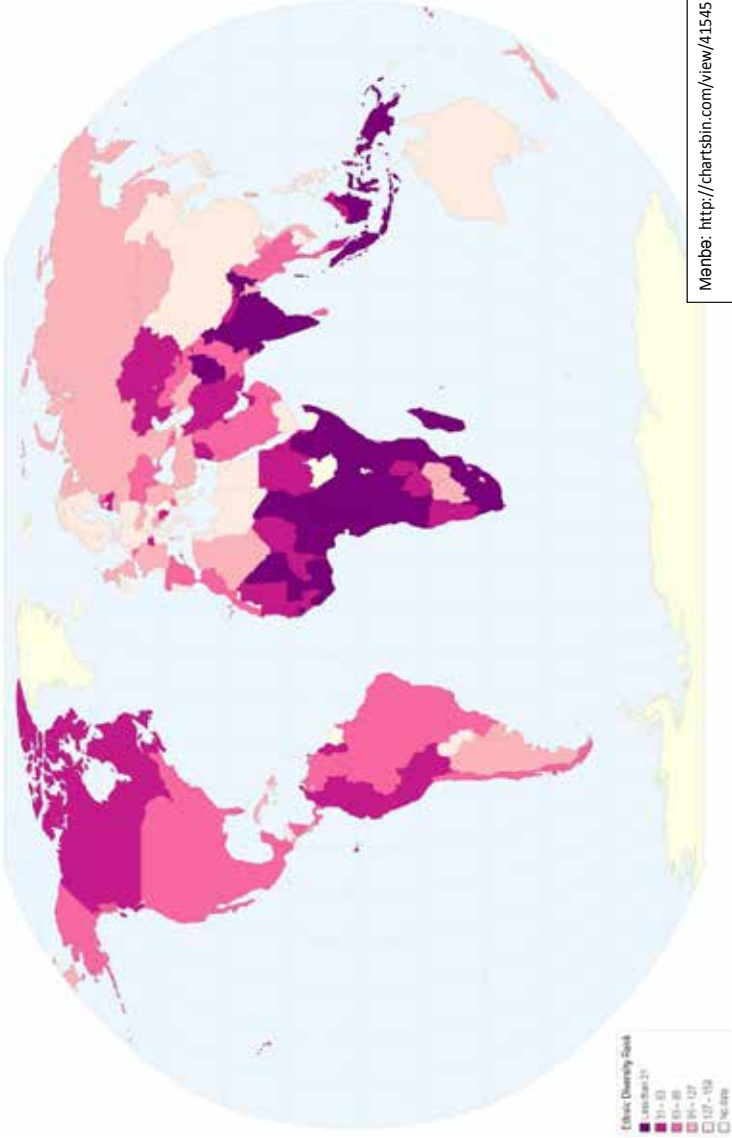
45 Reynal-Querol, M. (2002). Ethnicity, political systems, and civil wars. *Journal of Conflict Resolution*, 46 (1), 29-54

46 Wolfson, M.C. (1994). When Inequalities Diverge. *American Economic Review*, 84, 353-358

47 Алескеров, Ф.Т. (2003). Голубенко М.А. Об оценке симметричности политических взглядов и поляризованности общества. Препринт WP7/2003/04 — М.: ГУ ВШЭ. 20 may 2016-cı ildə buradan əldə edilmişdir: https://www.hse.ru/data/2010/05/05/1216436804/WP7_2003_04.pdf

ELF indeksinə əsasən dünyada etnik və mədəni müxtəliflik

(Rənglər tündləşdikcə müxtəliflik artır)

Burada göstərilən indekslərdən tədqiqatçılar arasında ən çox istifadə ediləni ELF indeksidir. Bu indeks Herfindahl-Hirschman indeksinə əsaslanır və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$F = 1 - \sum_{i=1}^N s_i^2$$

Burada F – fraqmentləşməni, s_i - qrupunun əhalisinin ümumi sayındakı payı, N isə qrupların ümumi sayını ifadə edir. İndeksin qiymətlər çoxluğu – $[0;1]$ həddində dəyişir. İndeksin ədədi ifadəsi nə qədər böyükdürsə, ölkədə müxtəliflik o qədər çoxdur. Yəni, əgər A ölkəsi bu indeksdə $0,4$, B isə $0,8$ qiyməti alırsa, B ölkəsindəki müxtəliflik A -dakından iki dəfə çoxdur. Bu metodun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, indeksin göstəricilərinin rahat interpretasiyasına imkan verir. Belə ki, sadə dillə desək ən yüksək göstərici, yəni ən müxtəlif qruplarla ən zəngin olan ölkənin indeks göstəricisi birdir. Bu o deməkdir ki, istənilən təsadüfi seçilmiş iki adamın hər biri ehtimal ki, müxtəlif qrupa aid olacaq.

Bu indeks əsasında dövlətlərin etnik, mədəni və dini fraqmentləşməsi barədə iki mühüm tədqiqat işi mövcuddur. Alberto Alesina və başqalarının 2003-cü ildə nəşr etdirdikləri məqalə etnik, lingvistik və dini fraqmentləşməni əks etdirir. James Fearon tərəfindən elə həmin ildə nəşr olunmuş məqalədə etnik və mədəni fraqmentləşmə tədqiq olunur. Müəlliflər bu tədqiqatların nəticələri olaraq müvafiq göstəricilər hazırlamış və bu göstəricilər üzrə ölkələrin reytingini tərtib etmişlər. Bu məqalələrin üstün tərəflərindən biri də ondan ibarətdir ki, bütün dövlətləri ehtiva edir. Daha bir məxsusi ölçmə isə Pew Forum tərəfindən hazırlanmış Dini Müxtəliflik İndeksidir.

Alesina və başqaları fraqmentləşmə indekslərini üç əsas parametərə görə ayırır: etnik, linqvistik və dini. Tədqiqatda istifadə edilmiş dəyişənlər Britannica ensiklopediyasından götürülüb. Burada etnik və linqvistik parametrlərin necə fərqləndirilməsi maraqlıdır. Müəlliflər qeyd edirlər ki, dil etnik mənsubiyyətin göstəricisinin yalnız bir elementidir. Digər mühüm element isə irq fərqliliyidir. Məsələn, etnoloqlar və antropoloqlar Afrikada etnik mənsubiyyəti fərqləndirərkən nadir hallarda irqi parametrlərdən istifadə edirlər. Latın Amerikasında isə etnik mənsubiyyət irq müxtəlifliyinə əsaslanır. Tədqiqatda Britannica ensiklopediyasının 2001-ci il məlumatlarına əsasən dil parametri kimi "ana dilində" danışan insanların payı hesablanır. Bu zaman 201 ölkə və ərazidə 1055 əsas dil qrupu seçilmişdir.

Dini fraqmentləşmənin müəyyənləşdirilməsi digər iki parametərə nisbətən daha asandır. Çünki, cəmiyyətdə dini mənsubiyyətin sərhədlərinin müəyyən edilməsi etnik mənsubiyyəti müəyyənləşdirməkdən daha asandır. Yenə eyni mənbədən toplanmış verilənlər əsasında 215 ölkə və ərazidə 294 fərqli dini mənsubiyyət göstəricisi daxil edilmişdir.

Məsələnin ən qəliz tərəfi etnik fraqmentləşməni aydınlaşdırmaqdır. Müəlliflər qeyd edirlər ki, bu zaman dil müxtəlifliyi ilə yanaşı irqi fərqləri də verilən kimi daxil etmişlər. Məsələn, Boliviyaadakı etnik qruplar bunlardır: Blanko, Aymara, Keçua, Metizo və digərləri (yerlilər və Afro). Bu qruplara mənsubiyyət dilə deyil, irqi fərqliliklərə əsaslanır. Boliviyaadakı linqvistik fraqmentasiyaya əsasən, qruplara Aymara, Quarani, Keçua, İspan və başqa dillərin nümayəndələri daxildir. Əksinə Belçika, Lüksemburq, İsveçrə kimi Avropa ölkələrində etnik mənsubiyyət sırf dil fərqliliyinə əsaslanır. Müəlliflər digər maraqlı bir fakta da diqqət yetirirlər. Belə ki, onların fikrincə etnik kimlik zaman-

la dəyişən parametrdir. Belə ki, 1991-ci ildə baş vermiş vətəndaş müharibəsinədək Somali nisbətən homogen etnik tərkibə malik idi (85% somalililər). Lakin vətəndaş müharibəsi dövründə və ondan sonra siyasi hadisələr etnik parçalanmanın yeni mərhələsinə təkan vermiş və “klanlar” etnik mənsubiyyətin əsas elementinə çevrilmişlər. Hal-hazırda etnik mənsubiyyət Somali olmaqla deyil, hansı klana aid olmaqla müəyyənləşir. Daha məşum fakt Ruandadakı etnik mənsubiyyətlə bağlıdır. 1994-cü ildə baş vermiş soyqırım hadisəsində iştirak edən tərəflər – xutu və tutsilər eyni dildə danışır və eyni dinə ibadət edirlər. Xutuların tutsilərə qarşı soyqırımının əsasında da klan mənsubiyyəti dayanırdı. Müəlliflər bu tədqiqatda 190 ölkədə 650 fərqli etnik qrup müəyyənləşdirmişlər.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, etnik mənsubiyyətin fraqmentləşməsi indeksinə görə ən zəngin müxtəlifliyə malik ölkələrin ilk beşliyinə Uqanda, Liberiya, Madaqaskar, Konqo və Konqo Demokratik Respublikası, ən yekcins ölkələrə isə Komor adaları, Cənubi Koreya, Yaponiya, Şimali Koreya və Tunis aiddirlər.

Linqvistik fraqmentasiya indeksinə görə ən çox dildə danışılan ölkələr Uqanda, Liberia, Tanzania, Toqo və Kamerun, dillərin sayı ən az olan ölkələr isə Cənubi Koreya, Şimali Koreya, Yəmən, Komor adaları və Qəzza bölgəsidir.

Dini fraqmentləşmə indeksinə əsasən ən çox din Cənubi Afrika, ABŞ, Avstraliya, Malavi və Yeni Zelandiyadadır. Dinlərin sayı az olan ölkələrə isə Yəmən, Somali, Mərakeş, Türkiyə və Əlcəzairdir (Bax: Əlavə 1).⁴⁸

Fearon cəmiyyətdəki müxtəlifliyi ölçmək üçün iki parametrdən istifadə edir: etnik; və mədəni fraqmentasiya. Hər iki in-

⁴⁸ Alesina, A., Devleeschauwer, A., Easterly, W. et al. (2003). Fractionalization. *Journal of Economic Growth*, Volume 8, Issue 2, s.155–194

deks yuxarıda göstərilən ELF indeksinin metodologiyasına əsasən ölçülür. Əgər Alesina və başqaları verilənlərin mənbəyi kimi Britannica ensiklopediyasını götürmüşlərsə, Fearon bu ensiklopediya ilə yanaşı digər mənbələrdən istifadə etməklə daha sağlam nəticələr əldə etməyə çalışır. Bu mənbələrə Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin Faktlar kitabı (CIA Factbook), Konqres Kitabxanasının Ölkə Tədqiqatı (Library of Congress Country Study) və s. müraciət edir.

Fearon da Alesina və başqaları kimi etnik mənsubiyyətin müəyyənləşdirilməsinin verilənlərin seçilməsi və vahid empirik nəticənin alınması üçün mühüm hesab edir. O, prototipik etnik qrupun aşağıdakılara cavab verməli olduğunu iddia edir:

1. Qrupda üzvlük həm həmin qrupun üzvləri, həm də digərləri tərəfindən konkret irsi mənşə mənsubiyyəti ilə şərtlənir.
2. Üzvlər qrupu aidiyyəti özləri üçün normativ və psixoloji cəhətdən mühüm hesab edirlər.
3. Üzvlər müəyyən fərqləndirici mədəni xüsusiyyətlərə - dilə, dinə ənənəyə malikdirlər.
4. Bu mədəni xüsusiyyətlər qrup üzvlərinin mütləq əksəriyyəti üçün dəyərlidir.
5. Qrupun konkret vətəni var, və ya bu vətən yaddaşlardadır.
6. Qrupun ən azı əsas detalları hamı tərəfindən qəbul edilən ümumi tarixi var.
7. Qrup potensial olaraq konseptual mənada "tək başındır" – yəni, bu kasta və ya kasta tipli qrup deyil (məsələn, Avropada zadəganlıq)

Fearon bu tələblərə cavab verən 822 qrupu 160 ölkə içərisində tədqiq edərək etnik fraqmentləşmə indeksini təklif edir.

Lakin o qeyd edir ki, müxtəlifliyin daha dolğun anlaşılması üçün ikinci bir indeks işlənilməlidir. Mədəni müxtəliflik adlan-

dırılan bu indeks artıq kəmiyyət parametrlərini deyil, keyfiyyət göstəricilərini əks etdirir. Fearon yazır ki, Belarusdakı (etnik fraqmentləşmə indeksi 0,36) etnik qruplara ruslar, polyaklar və ukraynalılar daxildir. Bu qruplar bir-birinə yaxın dillərdə danışır, demək olar ki, eyni dinə sitayiş edir və eyni adət-ənənəni paylaşırlar. Kiprdə də yunanlar və türklər əsas qruplar olmaqla etnik fraqmentləşmə indeksi təxminən eynidir – 0,38. Lakin Kiprdəki etnik qruplar bir-birindən bütün parametrlər üzrə uzaqdırlar. Buna görə də mədəniyyətlərin uzaqlığı müxtəlifliyi və ondan doğan ictimai-siyasi nəticələri anlamaq üçün fraqmentasiyadan daha zəruridir. Mədəniyyətlərin uzaqlığı parametrisini daxil etmək üçün Fearon dilçilərin istifadə etdikləri linqvistik ağacdan yararlanaraq oxşarlıq faktoru parametrisini daxil edir. Məsələn, türklər və yunanlar struktur cəhətdən tamamilə fərqli dil ailələrinə mənsubdurlar (uyğun olaraq Altay və Hind-Avropa dil ailələri). Ona görə də linqvistik ağacın elə ilk səviyyəsində də ayrılırlar. Əksinə belaruslar, ruslar və ukraynalılar ilk üç səviyyəni paylaşır (Hind-Avropa, slavyan, şərq slavyan), polyaklar isə yalnız üçüncü səviyyədə (qərbi slavyan) ayrılırlar. Deməli, linqvistik ağacın ümumi səviyyələri mədəni yaxınlıq üçün əsas yaradır.

Ölçmə isə aşağıdakı kimi aparılır. İki i və j etnik qrupları üçün həlledici oxşarlıq faktoru olsun. Əgər iki qrupun dilləri tamamilə fərqli dil ailələrinə məxsusdursa, r_{ij} sıfıra, hər iki qrup eyni dildə danışarsa 1-ə bərabərdir. r_{ij} -ni artan funksiya hesab etsək, iki qrupun linqvistik ağacın yuxarı səviyyələrində mədəni fərqliliyin aşağı səviyyələrdəki fərqlilikdən çox olmasını nəzərə alaraq çökük funksiya alırıq. Beləliklə, Fearon mədəni fraqmentləşmə indeksi üçün aşağıdakı düsturu təklif edir.

$$F_{cul} = 1 - r_{ij}$$

Fearonun etnik fraqmentləşmə indeksinə görə ən rəngarəng ölkələr Papua Yeni Qvineya, Tanzania, Konqo Demokratik Respublikası, Uqanda və Liberia, ən yekcins ölkələr Şimali Koreya, Cənubi Koreya, Yaponiya və Tunisdir.

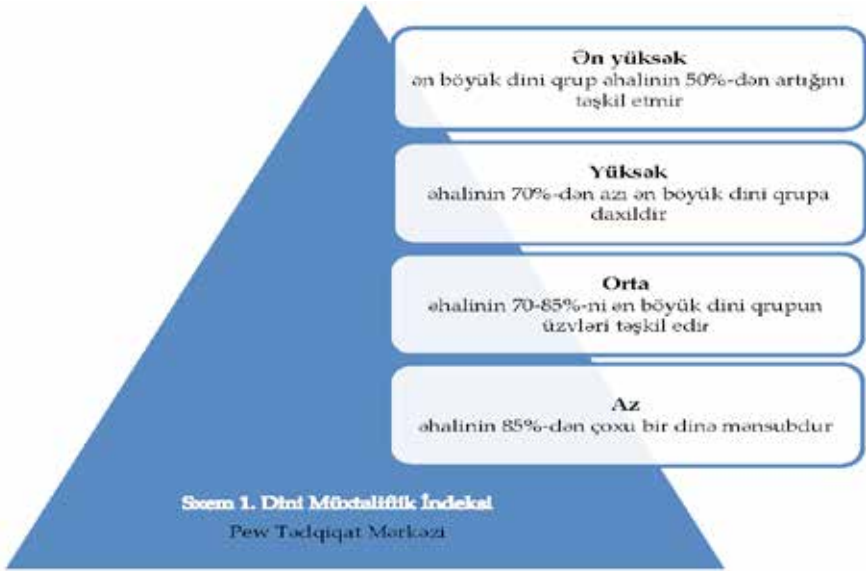
Mədəni müxtəliflik indeksinə görə isə ən çoxmədəniyyətli ölkələr Kamerun, Çad, Sudan, Əfqanıstan və Hindistan, mədəni qrupların ən az olduğu ölkələr isə Şimali Koreya, Cənubi Koreya, Yaponiya və Laosdur (bax: Əlavə 2).⁴⁹

Multikulturalizmə deskriptiv yanaşmada cəmiyyətdəki dini müxtəliflik mühüm yer tutur. Yuxarıda biz Alesina və başqaları tərəfindən hazırlanmış dini fraqmentləşmə indeksi ilə tanış olduq. Tədqiqatçıların cəmiyyətdəki dini rəngarəngliyi öyrənmək üçün tez-tez müraciət etdikləri ölçmələrdən biri də Pew Tədqiqat Mərkəzi tərəfindən hazırlanmış dini müxtəliflik indeksidir (DMİ). Bu indeksin də metodoloji əsasını əvvəlki kimi Herfindahl-Hirschman indeksi təşkil edir. Tədqiqatda ölkələrin dini müxtəlifliyi 8 əsas inanca (Buddizm, Xristianlıq, xalq dinləri (və ya ənənəvi dinlər), İslam, Hinduizm, İudaizm qrup kimi götürülə bilən digər dinlər və heç bir dinə aid olmayanlar) görə müəyyən edilir. Dini müxtəliflik indeksi [0;10] intervalında dəyişir. Əgər bütün əhali bir dinə mənsubdursa, indeks 0, əhali hipotetik olaraq 8 inanc arasında tam bərabər şəkildə bölünübsə, indeks 10 qiymət alır.

Pew Tədqiqat Mərkəzi nəticələrin təhlilinə əsasən, ölkələri DMİ-yə görə 4 qrupa ayırır: ən yüksək, yüksək, orta və az müxtəlifliyə malik olan ölkələr. Ən yüksək müxtəlifliyə malik

⁴⁹ Fearon, J. D. (2003). Ethnic and cultural diversity by country. *Journal of Economic Growth*, 8(2), 195-222

olan ölkələrdə ən böyük dini qrup əhalinin 50%-dən artığını təşkil etmir, digər iki qrupun hər biri isə əhalinin ən azı 10%-dir. Yüksək dini müxtəlifliyi olan ölkələrdə əhalinin 70%-dən azı ən böyük dini qrupa daxildir, iki və ya daha artıq qrup qalan hissənin əksəriyyətini təşkil edir. Orta göstəricilərə malik ölkələrdə əhalinin 70-85%-ni ən böyük dini qrupun üzvləri təşkil edir, qalan hissə isə adətən bir (başqa) dinə sitayiş edir. Dini müxtəlifliyi az olan ölkələrdə əhalinin 85%-dən çoxu bir dinə mənsubdur (bax: Əlavə 3).⁵⁰

Göründüyü kimi cəmiyyətdəki rəngarəngliyin ölçülməsi və məhz bu ölçmələr nəticəsində cəmiyyətin multikulturalılıq dərəcəsi barədə fikirlər qızgın akademik müzakirələrin predmetidir. Cəmiyyətdəki müxtəlif qruplar barədə məlumatlar

⁵⁰ Qlobal Dini Müxtəliflik indeksinin metodologiyası. <http://www.pewforum.org/2014/04/04/methodology-2/>. 20 may 2016-cı ildə əldə edilmişdir.

akademik debatlardan başqa, həm də siyasi müzakirələrdə önə çıxaraq ictimai diskursun mövzusunu təşkil edir. İctimai sentimentlər bir tərəfdən sonrakı siyasi proqramlara transformasiya edir. Bəzi hallarda isə həmin sentimentlər məhz dövlət siyasətinin nəticəsi olaraq daha da qızıqdırılaraq ciddi arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxarır.

II FƏSİL

MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİ

Multikulturalizm siyasətinin tipologiyası

Liberalların və kommunitaristlərin fərdə və cəmiyyətə, azadlığa və bərabərliyə, universalizmə və məxsusiliyə necə yanaşmaları, qrupların cəmiyyətdəki kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərinin elmi təhlili multikulturalizm haqqında çox şeyi desə də, hər şeyi demir. Real həyatda multikulturalizm dövlətlərin, dövlət və qeyri-dövlət təsisatlarının atdıqları addımlarda, qəbul etdikləri siyasi proqramlarda təzahür edir. Əvvəlki bölmələrdə multikulturalizmin iki əsas tərəfi - ideoloji yanaşmalar və multikultural cəmiyyətlərin təsviri ilə bağlı məsələlərə baxdıq. Bu bölümə isə multikulturalizm siyasətinin ümumi təsviri və tipologiyasına nəzər salacağıq.

Multikulturalizm fərqliliyin idarə olunması yollarından biridir. Fərqliliyin idarə olunması dedikdə, geniş mənada dövlət tərəfindən həyata keçirilən dil, din, etnik mənsubiyyət, irq və mədəniyyət fərqliliyinin universum \kainat daxilində yerləşdirilməsinə yönəlmiş qanunvericilik aktları, siyasi qərar və proqramlarda təzahür edən fəaliyyət nəzərdə tutula bilər. Bu

mənada o, bu qruplara təzyiği də, onların məhv olmasına istiqamətlənmiş addımları da ehtiva edir. Multikulturalizm siyasəti isə fərqliliklərin tanınması və qorunması məqsədi güdən siyasi proqramlar kimi qiymətləndirilir.

Fərqliliyin idarə olunması ilə bağlı elmi ədəbiyyatda çoxsaylı araşdırmalar mövcuddur. Məsələn, Chandran Kukathas dövlətin müxtəlifliyə beş yanaşma tərzini göstərir: izolyasiya siyasəti, assimilyasiya siyasəti, zəif multikulturalizm, güclü multikulturalizm və apartied.

İzolyasiya siyasəti mədəni yekcinsliyin qorunub saxlanması məqsədilə müxtəlifliyin meydana çıxmasının qarşısının başqalarının cəmiyyət girişinə qadağa qoyulması yolu ilə alınmasıdır. Tarixən Yaponiya və Avstraliya belə siyasət yürüdüb. Avstraliyanın miqrasiya siyasətinin ilkin məqsədi etnik kompozisiyanın dəyişməməsindən, daha doğrusu yalnız ağlardan və Britaniya mədəni stilinin qorunmasından ibarət idi. Buna görə də yalnız Böyük Britaniyadan və Şimali Avropadan gələn miqrantlar diqqətlə seçilirdi. Şərqi avropalılar az arzu olunan, asiyalılar və digər qeyri-ağlar isə arzuolunmayanlar idi.

İzolyasiyanın yaxın alternativini olan assimilyasiya siyasəti kənardan gəlmələrə icazə versə də, onların ev sahibinin mədəniyyətinə tam assimilyasiyasını, mədəni özünəməxsusluğunun qorunmasının qeyri-mümkünlüyünü və yerli mədəniyyətin gəlmə mədəniyyətlərdən təsiri nəticəsində transformasiyasının qəbul edilməz olduğunu əks etdirən dövlət siyasətidir. Bu siyasət gəlmələrə aid edildiyi kimi ümumi dominant mədəniyyətdən fərqlənən yerli xalqların mədəniyyətinə də şamil edilə bilər. Məsələn, Avstraliya dövləti uzun illər aboriginlərin dominant ağların mədəniyyəti içərisində əridilməsi üçün istiqamətlənmiş siyasət yürütmüşdür.

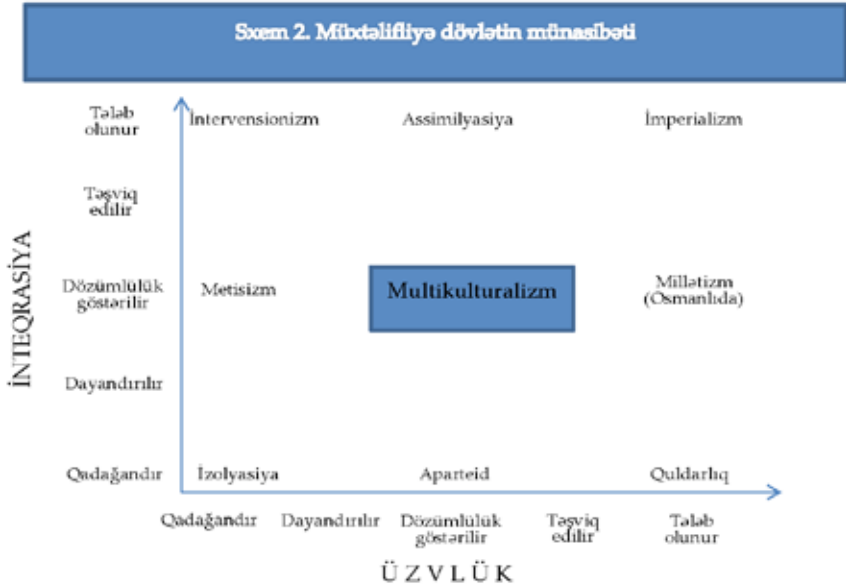
Zəif multikulturalizmin əsas məziyyəti ondan ibarətdir ki, bu zaman dövlət kənardan gəlmələrə icazə verir, lakin gəlmələrin yerli mədəniyyətə inteqrasiyası onların öz arzusuna bağlıdır. Bu zaman, miqrantlar cəmiyyətin ictimai həyatında daha yaxından iştirak etmək üçün yerli mədəniyyətin ən mühüm elementlərini özününküləşdirirlər. Lakin dövlət şüurlu assimilyasiya siyasəti aparmır. Bəzi gəlmələr dominant mədəniyyətə könüllü inteqrasiya etsələr də, digərləri başqa seçim olmadığından könülsüz şəkildə və ya dövlətin mədəni müxtəlifliyinin qorunmasına yönəlmiş siyasəti omadığından qeyri-iradi assimilyasiyaya məruz qalırlar.

Güclü multikulturalist yanaşma isə azlıqların nəinki cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü kimi iştirakçılığının təmin edilməsinə, həmçinin bu zaman öz fərqli kimliklərini və ənənələrinin qorunub saxlanılmasına təminat verir. Bu zaman müxtəlifliyə qarşı yalnız dözümlü münasibət sərgilənmir, həmçinin fərqliliyin maddi təminat və xüsusi hüquqlar vasitəsilə təşviq edilməsi və qorunması üçün pozitiv addımlar atılır.

Fərqliliyin idarə olunmasının beşinci yolu olan aparteid zamanı dövlət azlıqları istisna etmir, lakin onların hər cür assimilyasiyasının və inteqrasiyasının qarşısına sədd çəkir. Cənubi Afrikada qaraların çoxluq təşkil etməsinə baxmayaraq, ağların hakimiyyəti zamanı onlara qarşı bu cür siyasət həyata keçirilmişdir.

Chandran fərqliliyin idarə olunmasının müxtəlif formalarını göstərmək üçün qrafik təsvirdən istifadə edir. O, ordinat absis oxu üzərində dövlətin azlıqlarının varlığına və ya azlığın üzvü olmağa münasibətini, ordinat oxu üzərində isə azlığın cəmiyyətə inteqrasiyasına münasibətini yerləşdirir və beləliklə də müxtəlif dövlət siyasəti formalarının koordinat müstəvisindəki yerini göstərir.⁵¹

51 Kukathas, Ch.(2003). *Theoretical Foundations of Multiculturalism*. Avstraliya Milli Universitetində "Harmoniya və barışiq" adlı konfransda təqdim olunub. Buradan 23 may 2016-cı ildə əldə edilib: http://econfaculty.gmu.edu/pboettke/workshop/fall04/theoretical_foundations.pdf

Qeyd edildiyi kimi multikulturalizm siyasəti dövlət tərəfindən həyata keçirilən müxtəlifliyin idarə edilməsi yollarından biri olsa da, göstərilən alternativlər arasında bu gün ən məqbul olanı və ən çox ictimai müzakirələrə səbəb olanıdır. Şübhəsiz ki, multikulturalizm adı altında həyata keçirilən və ya ən azı bu cür qəbul edilən siyasi proqramların da bir çox formaları mövcuddur ki, bunları preskriptiv (həll yolları göstərən) multikulturalizm adlandırmaq olar.

Kanadanın McGill Universitetinin professoru Jacob Levy "Qorxu multikulturalizmi" adlı məşhur monoqrafiyasında etnik və linqvistik plüralizmin idarə olunmasına yönəlmiş mədəni hüquqların təminatı tələblərindən doğan dövlət siyasətinin təsnifatını verərək onları 8 yerə ayırır:

1. İstina
2. Yardım
3. Özünü-idarəetmə
4. Daxili qaydalar
5. Xarici qaydalar
6. Hüquq tətbiqetmənin tanınması
7. Təmsilçilik
8. Simvolik tanınma⁵²

52 Levy, J.T. (2000). *The Multiculturalism of Fear*. Oxford University Press. S.127.

Cədvəl 1. Mədəni hüquqların təminatı tələblərindən doğan multikulturalizm siyasətinin tipləri⁵³

Siyasət/tələblər	Nümunələr
Adət-ənənələrdən gələn fəaliyyətə görə məsuliyyətdən azad olma (istisna)	Siqh/motosiklet dəbilqəsi, yerli xalqlar/ovçuluq
Çoxluğun yardımsız edə biləcəkləri bəzi şeyləri etmək üçün azlığa yardım	Çoxdilli səsvermə bülletenləri, pozitiv ayırı-seçkilik
Etnik, mədəni, "milli" azlıqlara özünü-idarətmə hüququnun verilməsi	Federal ittifaq (Kataloniya), digər politiya (Puerto Riko)
Azlığın hüquqlarının qorunması üçün qeyri-üzvlərin azadlıqlarının məhdudlaşdırılması	Kvebek/İngilis dili məhdudluğu, Hindular/yerli ağlara qarşı seçki məhdudluğu
Üzvlərə qarşı yazılmamış qaydaları pozduqları üçün neqativ sanksiyalardan (obstruksiya, icmadan qovulma) ibarət daxili qaydalar	Mennonitlər/ icmanın üz döndərməsi
İcma qanunlarının dominant hüquqi sistem tərəfindən tanınması	Aborijenlərin torpaq hüquqları, ənənəvi və ya qrupa məxsus ailə hüququ
Azlıqların hökumət orqanlarında təmsilçiliyinə təminat verilməsi və ya buna yardım göstərilməsi	Maorilər üçün xüsusi seçki siyahıları, ABŞ-da qaraların çoxluq təşkil etdiyi seçki dairələri
Müxtəlif qrupların statusunun, dəyərinin və ya mövcudluğunun simvolik tanınması	Qrupun rəsmi adı, milli bayramlar, qrup tarixinin tədrisi

53 Yenə orada.

Levy qeyd edir ki, bu təsnifatdakı siyasət formaları bir-birini istisna etmir. Yəni, real həyatdakı konkret dövlət proqramı həm bu, həm də digər siyasət növünə aid ola bilər (*bax: Cədvəl 1*).

İstisna siyasəti dedikdə mədəni və ya dini qrupun üzvlərinə fərdi şəkildə təmin edilən neqativ azadlıqlar nəzərdə tutulur ki, bu zaman hamı tərəfindən neytral qəbul edilən ümumi hüquq qrup üzvləri üçün əlavə çətinliklər yaradır. Bu ona görə baş verir ki, ümumi hüquqda nəzərdə tutulan müddəalar dini qrupun öz dinini yaşamasına mane olur və ya onun müddəaları ilə ziddiyyət təşkil edir.

Dövlət tərəfindən yürüdülməyən istisna siyasətinə çoxlu misallar gətirmək olar. 1920-1933-cü illərdə ABŞ-da qəbul olunmuş alkoqollu içkilərin qadağan edilməsi haqqında konstitusiya düzəlişini həyata keçirmək üçün qəbul edilmiş Volsted aktında çaxırdan dini məqsədlər üçün istifadəyə icazə verilirdi. ABŞ-in bəzi ştatlarında Hindu qəbilələrinə hallüsinogen maddə ilə zəngin olan peyot adlı kaktus növünün istifadəsinə qanunla icazə verilir, halbuki digərləri üçün onun istifadəsi qadağandır. Azlıqların iddialarına misal olaraq ABŞ-dakı Mormonlar 100 il əvvəl poliqamiya əleyhinə qanunların onlara şamil edilməməsi barədə tələblərinin nəticəsini göstərmək olar. 1950-1996-cı illərdə Almaniyada "Bazar günü qanunları" adlanan qanun qüvvədə idi. Bu qanuna görə mağazaların konkret iş saatları müəyyənləşdirilmişdi və onların şənbə günü günortadan sonra və bazar günləri işləməsi qadağan edilirdi. Müsəlmanlar və yəhudilər isə bu qanundan istisna hüququ tələb edirdilər.

Bir sıra ölkələr yerli xalqların ovçuluq və balıqçılıqla bağlı qanunla müəyyən edilmiş məhdudiyyətlərin onlara şamil edilməməsi tələblərinə nail ola biliblər. Bəzən istisna siyasətinin

tətbiqi tərs mənada dinlə əlaqəlidir. Məsələn, bəzi müsəlman ölkələri alkoqollu içkilərin istifadəsini müsəlmanlara qadağan edərək, qeyri-müsəlmanların istifadəsinə icazə verir. Bu ona görə deyil ki, alkoqolun istifadəsi qeyri-müsəlmanların vəzifəsidir, ona görədir ki, bu qadağa yalnız müsəlmanlara aiddir. Bu ölkələrdə dövlət alkoqolun istifadəsini cinayət hesab edir, lakin alkoqoldan istifadəni günah hesab etməyənlər cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmur.

İstisna siyasəti ilə bağlı tələblər bir sıra hallarda geyim tərzi ilə bağlı məhdudiyyətlərlə əlaqəlidir. Böyük Britaniyada Siqhlər, əgər özlərinə məxsus çalma geyinirlərsə, motosiklet sürərkən və tikinti işlərində çalışarkən dəbilqə geyinməkdən azaddırlar. ABŞ-dakı ortodoksal yəhudilər hərbi hava qüvvələrində xidmət zamanı uniformadan kənara çıxaraq kippa qoymağa icazə verilməsini tələb etsələr də məhkəmə bu tələbi rədd edib. Fransada müsəlman qadınlar hicab geyindiklərinə görə universitetə buraxılmır, çünki bu ölkədə dini simvolların ictimai yerdə nümayişi qadağandır. Fransadakı qadağa ABŞ-dakı hərbi hava qüvvələrindəki qadağadan fərqlənir. Çünki, ABŞ-da kippaya qadağa onun kippa olduğu üçün deyil uniformaya uyğun olmadığı üçün tətbiq edilir. Fransada isə məhz dini atribut olduğu üçün hicabın ictimai yerlərdə geyinilməsinə yol verilmir.⁵⁴ Bəzi Avropa ölkələri halal (müsəlman qaydası) və koşer (yəhudi qaydası) əti qadağan etmişlər. Buna səbəb isə heyvanların boğazlarının kəsilməsi zamanı onların inciməsi barədə iddialardır. Bu cür məhdudlaşdırıcı qanunlar məhz konkret azlıqlara yönəldiyindən onlardan istisna tələbləri qeyri-mümkündür.

54 Scott, J. V. (2005). The Banning of Islamic Headscarves in French Public Schools. *French Politics, Culture & Society*, Vol. 23, No. 3

Əgər istisna siyasəti azlığın çoxluqdan fərqli ənənələrinə icazə verilməsini nəzərdə tutursa, yardım siyasəti azlığın çoxluğa aid dəyərlərdən yararlanmasına yardım etmək məqsədilə həyata keçirilir. Bu cür xüsusi yardım təminatı ona görə tələb edilir ki, bəzən qrup mədəniyyətinə məxsus əlverişsizlik arzu olunan ümumi fəaliyyətə mane olur, bəzən isə həmin ümumi dəyərlər qəsdən azlıqları kənarı qoymaq üçün formalaşdırılıb. Yardım siyasətinin istisna siyasətindən fərqi ondan ibarətdir ki, istisna siyasətində “hamıya qadağandır, yalnız azlığa olar” prinsipi, yardım siyasətində isə “hamının etdiyini azlığın eyni deyil, məhz fərqli şəkildə etməsi” prinsipi əsas götürülür.

Yardım tələblərinə nümunə kimi dil hüquqlarını, etno-mədəni fəaliyyətlər üçün maliyyə tələblərini göstərmək olar. Dil hüquqları tələb edənlər dövlətlə ünsiyyət qurmaq üçün xüsusi təminatlar istəyirlər. Məsələn, səsvermə bülletenlərinin müxtəlif dillərdə (azlığın dilində) çap olunması, məhkəmələrdə və inzibati idarələrdə tərcüməçilərin təmin edilməsi və ya ikidilli hakimlərin və məmurların təyin edilməsi, ikidilli və ya azlığın dilində məktəblərin olması, ali məktəblərə qəbul imtahanlarının müxtəlif dillərdə aparılması bu qəbildəndir. Bu zaman mübahisə doğuran məsələ yardım siyasətinin baha başa gəlməsi və meydana çıxan məsrəflərin çoxluq tərəfindən mənfi qarşılanmasıdır. Yardım siyasətinin müdafiəçiləri hesab edirlər ki, ədalət belə məsrəflərdən daha mühümdür.

Yardım siyasətinə daha bir misal mədəni və linqvistik təsisatlara və assosiasiyalara subsidiyaların verilməsidir. Məsələn, azlıqlara məxsus məktəblərin, muzeylərin, teatrların, qəzet və jurnalların maliyyələşdirilməsi, layihələrin maliyyələşdirilməsi bu siyasəti əks etdirir. Digər mübahisə doğuran nümunə isə im-

tiyaz siyasətidir (preferential policy). Çox zaman pozitiv ayrı-seçkilik (affirmative action) adlandırılan bu cür siyasət azlıqlara univərsitetlərə qəbul olunarkən, işə girərkən, kredit alarkən və s. hallarda xüsusi imtiyazlar verir. Bu siyasəti daha yaxşı anlamaq üçün praktik misal göstərək. Təsəvvür edək ki, dövlət pozitiv diskriminasiya siyasəti qəbul edərək, univərsitetlər üçün kvota tətbiq edir. Bu kvotaya əsasən univərsitetlərə qəbul olunanların bəlli bir hissəsi mütləq azlıqlardan olmalıdır. Elə buradan da imtiyaz siyasətinə qarşı ciddi hücumlar başlayır. Əgər dil və subsidiya siyasəti nəticəsində ortaya çıxan məsrəflər bütün vergi ödəyiciləri arasında bərabər paylanırsa, imtiyaz siyasəti nəticəsində ən çox ziyan azlığa daxil olmayan marginal qrupa dəyir. Yəni, univərsitet qəbulunda azlıqlara kvota ayrılması nəticəsində çoxluqdan olan daha istedadlı gəncin (marginal) univərsitetdəki yerini azlığın nisbətən az istedadlı üzvü tutur. Belə ki, əgər kvota tətbiq edilməsəydi bərabər şərtlər daxilində məhz daha istedadlı qeyri-üzv univərsitetə daxil ola bilərdi. Bir çox liberal müəlliflər bu siyasəti ədalətsiz, qeyri-bərabər və tərəfli hesab edirlər. Digərləri isə hesab edirlər ki, bu qrupların əlverişsiz şəraitdə olmalarının səbəbi tarixi ədalətsizlikdir və məhz bu ədalətsizliyi düzəltmək üçün pozitiv diskriminasiya çıxış yoludur.

Özünüidarə hüququ mədəni iddiaların ən çox təsadüf edilənidir. Adətən, etno-mədəni qruplar mütləq üstünlük təşkil edə və dominantlıq edə biləcəkləri siyasi təşkil forması tələb edirlər. Belə siyasi təşkil formalarına başqaları ilə birlikdə yaradılan konfederasiyalar, federal sistem daxilində subyektlər və ya tam müstəqil dövlətlər ola bilər. Başqa siyasi təşkil formalarından fərqlənən statusların əldə edilməsi də mümkündür. Sonuncuya misal olaraq Cənubi Afrikada KvaZulunu, Kanadada Kve-

beki, Kataloniyanı, Kəşmiri, İraq Kürdüstanını və s. göstərmək olar. Bu, uzun illər ərzində qızğın mübahisələrə səbəb olan və haqqında ekstensiv şəkildə yazılmış mövzu olduğundan geniş danışılması qeyri-praktikdir.

Bəzən iddia edilir ki, azlığın mədəniyyəti qorumaq üçün qonşu qeyri-üzlərin hüquqlarını məhdudlaşdırmaq lazımdır. Belə xarici qaydalardan ən məşhuru Kvebekdə ticarət obyektləri üzərində İngilis dilində olan yazıların qadağan edilməsini nəzərdə tutan qanundur. İndi bu qanunun müddəaları nisbətən dəyişdirilib və əgər yazı ingiliscədirsə, yanında mütləq fransızca tərcüməsinin olmasını tələb edir. Kvebeğin əyalətinin dillə bağlı digər bir qanunu da ondan ibarətdir ki, işçilərinin sayı 50 nəfərdən artıq olan biznes müəssisələrində yalnız Fransız dili işlənməlidir. ABŞ-ın bir çox hindu rezervasiyalarında yaşayan lakin hindu qəbiləsindən olmayan şəxslər seçici hüququ əldə edə bilməzlər. Bu cür tələblər arasında məsələn hindu qəbilələrinin yaşadığı ərazilərdə miqrantlara yaşama izninə verilməməsini göstərmək olar.

Geniş yayılmış tələblərdən icmaya məxsus adət hüququnun ümumi hüquq sistemi tərəfindən tanınması, qrup üzvlərinin ümumi dövlət hüququ qarşısında deyil, adət hüququ qarşısında məsuliyyət daşmasıdır. Bunun ən bariz nümunəsi din xadimlərinə hüquqi qüvvəsi olan nigah bağlamağa icazənin verilməsidir.

Avstraliyada və ABŞ-da yerli xalqlar özlərinin cəzalandırma sisteminin ümumi hüquq tərəfindən tanınmasını tələb edirlər. Belə ki, bu zaman cinayətkar, qrup hüququna əsasən cəza aldıqdan sonra təkrar cəzalandırılmamalı, həmçinin cəzalandıran şəxs də bu əmələ görə ümumi hüquqa əsasən cəzalandırılmamalıdır. Hindistanda müsəlmanlar şəriət əsasında ailə

hüququnun ümumi hüquq sistemində daxil edilməsinə nail olublar. Onlar hesab edirlər ki, müsəlman ailə məsələlərində şəriətə, cinayət məsələlərində isə ümumi hüquqa bağlı olmalıdırlar. Ümumiyyətlə ümumi hüquqdan fərqli adət hüququ ilə tənzimlənən ailə məsələləri sırasına evlənmə və boşanma, keçmiş ər-arvad arasındakı münasibətlər, mirasın bölüşdürülməsi, mülkiyyətin bölüşdürülməsi, istifadəsi və s. daxil ola bilər. Bu qəbildən olan digər tələb isə yerli xalqların torpaq məsələlərinin adət hüququna əsasən həll edilməsidir.

Yazılı qanunlar səviyyəsinə qaldırılmamış qrup daxili adət-ənənələrinin (daxili qaydalar) neqativ sanksiya tətbiq edə bilməsi halları da məlumdur. Məsələn, həyat yoldaşının qrupun daxilindən seçilməməsi qrupun evlənen şəxsdən üz döndərməsi ilə nəticələnə bilər. Demək olar ki, əksər demokratik dövlətlər bu cür praktikaların dövlət tərəfindən tətbiq olunmasını qeyri-ədalətli hesab edirlər. Lakin, bu cür sanksiyaların icma tərəfindən qeyri-zorakı yolla tətbiq edilməsinə münasibəti heç də birmənalı deyil. Dövlət dinini dəyişdiyinə görə heç kimi vətəndaşıqdan məhrum edə bilməz. Bəs dini qrup buna görə onu qrupdan uzaqlaşdırma bilərmi? Dövlət həyat yoldaşı seçiminə görə insanı cəzalandıra bilməz, bəs ailə necə? Ümumiyyətlə, assosiasiyalar, ailə, kilsə və s. dövlətin fəaliyyətinin hüdudlarını müəyyən edən eyni əxlaqi məhdudiyyətlərə tabe olmalıdırlarmı?

Qrup maraqlarının təmin edilməsi, ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması, dövlətin idarə olunmasında söz sahibi olmaq üçün azlıqların təmsilçilik hüququ tələb etməsi və bu hüququ əldə etməsi geniş yayılmış praktikadır. Bu bəzən birbaşa kvota tətbiq etmək yolu ilə baş verir. Məsələn, Zimbabvedə qaraların hakimiyyətinin ilk illərində parlamentdə aqlara 20% yer ayrılmışdı.

Kvebek Ali məhkəməsində 9 yerdən üçü mütləq Kvebeklilər üçün ayrılmışdı. Yeni Zelandiyada Maori xalqı üçün ayrıca seçki siyahıları tərtib edilir, siyahıyaalma zamanı şəxslər ümumi siyahı və ya Maori siyahısı ilə səs verəcəklərini müəyyənləşdirirlər. Parlamentdəki Maorilər də məhz bu siyahıdakı seçicilərin səsi ilə müəyyən edilir. Təmsilçilik siyasətinin elementlərindən biri - elektoral mühəndislik barədə növbəti bölmələrdə geniş məlumat veriləcək.

Bəzi etnomədəni mübahisələr insanların öz mədəni həyatlarını istədikləri kimi yaşamaq imkanlarına və ya hüquq pozuntularına birbaşa aid olmasa da həmişə gündəmdə olur. Belə tələbləri mütəxəssislər simvolik tanınma tələbləri adlandırırlar. Məsələn, siyasi təşkilatın adı, bayraq, gerb, himn kimi atributlar, etnik və ya dini bayramlar, məktəblərdə qrup tarixinin tədrisi və ya dərsləklərdə bu tarixin əks olunması belə tələblərdəndir. Bu tələblər insanların gündəlik həyatına təsir baxımından ciddi əhəmiyyət kəsb etməsə də qrup kimliyinin tanınması olaraq azlıqlar üçün xüsusi psixoloji və emosional əhəmiyyətə malikdir. Məhz buna görə də bu tələblərin dövlət tərəfindən nəzərə alınıb alınmaması azlıqlar üçün çoxluğun onlara münasibətinin lakmus kağızı qismində çıxış edir.

Simvolik tanınmanın ən bariz nümunəsini romanş dilinin (retoroman dili) 1938-ci ildə İsveçrədə dövlət dili kimi qəbul edilməsidir. Məsələ bundadır ki, bu tələb dövlət yazışmalarının, məhkəmələrin Romanşda aparılmasını və ya zəruri tərcüməsini tələb etmir. Bu dildə danışanlar dövlət müəssisələrinə və məhkəmələrə öz dillərində müraciət edə bilirlər. Lakin bu hələ konstitusiyaya düzəlişindən əvvəl də belə idi. Əslində konstitusiya düzəlişi retoromanlar üçün heç bir yeni praktik imkanlar

yaratmayıb. Buna baxmayaraq romanşlar, onların dilinə xüsusi statusun verilməsini bu qrupun İsveçrənin əsasını təşkil edən xalq kimi tanınması olaraq qəbul edir.⁵⁵

Göründüyü kimi, dövlətin etno-mədəni və dini qruplara yönəlmiş siyasətinin ən müxtəlif aspektlərini multikulturalizm siyasəti adı altında toplamaq mümkündür. Bu cür siyasət ictimai həyatın bütün sferalarını əhatə edir. Lakin xüsusi məqam ondan ibarətdər ki, multikulturalizm siyasəti demək olar ki, həmişə miqrasiya problemi üzərində köklənir. Bəzən kənardan gəlmələrə qarşı milli çoxluğun münasibətini, bəzən isə xüsusilə koloniyalar və müstəmləkə dövrlərində köç edərək milli dövlət yaratmış kolonialist miqrantların yerli əhaliyə qarşı münasibətidir. Dini qruplarla bağlı məsələ dövlət siyasəti adətən o zaman aktuallaşır ki, kənardan gəlmə və ya yeni yaranmış dini cərəyanların nümayəndələri öz səslərini ciddi şəkildə duyura bilirlər.

55 Levy, J.T. (2000). *The Multiculturalism of Fear*. Oxford University Press. S.125-159

MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİNİN ÖLÇÜLMƏSİ

Dövlətlər tərəfindən həyata keçirilən multikulturalizm siyasətinin empirik analizi müqayisəli təhlil və dövrlərin reytinginin müəyyənləşdirilməsi mühüm analitik vasitədir. 1990-cı illərin əvvəllərində MKS ayrı-ayrı dövlətlərdə hal incələməsi (case study) metodologiyası vasitəsilə öyrənilirdi. Müasir elmdə multikulturalizm siyasətinin müxtəlif cəhətlərinin öyrənilməsi məqsədi ilə çoxsaylı kəmiyyət alətləri yaradılmışdır. Helbling müxtəlif ölçmə indekslərini “inteqrasiya və vətəndaşlıq siyasəti indeksləri” adı altında qruplaşdıraraq onların ümumi sayını 9 olaraq müəyyənləşdirir (bax: Cədvəl 2). Məhdudiyətləri nəzərə alaraq bir neçə indekslə tanış olacaq, metodoloji xüsusiyyətlərini və alınmış nəticələri nəzərdən keçirəcəyik.

Cədvəl 2. İnteqrasiya və vətəndaşlıq siyasəti indeksləri⁵⁶

İndeksələr	Adların anlamı	İllər	Regionlar (ölkələrin sayı)	Müəlliflər
Baryer indeksi	Naturalizasiyaya hüquqi baryerlər indeksi	1970–2005	Qərbi Avropa, Avstraliya, Kanada, ABŞ və Yeni Zelandiya (18 ölkə)	Janoski (2010) ²
CITLAW	Avropa İttifaqı Demokratiya Observatoriyası vətəndaşlıq hüquqları göstəriciləri	2011	Qərbi/Şərqi Avropa (36)	Vink and Bauböck ³ (2013)
CIVIX	Vətəndaş inteqrasiyası indeksi	1997, 2009	Qərbi Avropa (15)	Goodman ⁴ (2010)
CPI	Vətəndaşlıq siyasəti indeksi	1980, 2008	Qərbi/Şərqi Avropa (27)	Howard ⁵ (2009)
ICRI	Miqrantlar üçün vətəndaşlıq hüquqları indeksi	1980, 1990, 2002, 2008	Qərbi/Şərqi Avropa, Yaxın Şərq, Şərqi Asiya, Afrika və Cənubi Amerika (29)	Koopmans et al ⁶ (2005, 2012)
Koning		2010	Qərbi/Şərqi Qərbi Avropa, Avstraliya, Kanada, ABŞ və Yeni Zelandiya (26)	Koning ⁷ (2011)
LOI	İnteqrasiyaya hüquqi maneələr indeksi	1995	Qərbi Avropa (8)	Waldrauch and Hofinger ⁸ (1997)
MCP	Multikulturalizm siyasəti indeksi	1980, 2000, 2010	Qərbi Avropa, Avstraliya, Kanada, ABŞ və Yeni Zelandiya, Yaponiya (21)	Banting and Kymlicka ⁹ (2006)
MIPEX	Miqrasiya inteqrasiya siyasəti indeksi	2004, 2007, 2010	Qərbi/Şərqi Qərbi Avropa, Avstraliya, Kanada, ABŞ və Yeni Zelandiya, Yaponiya (33)	Niessen et al ¹⁰ (2007), Huddleston and Niessen (2011)

¹ Helbling, M. (2013). Validating integration and citizenship policy indices. *Comparative European Politics*, Vol. 11, 5, 555–576

² Janoski, T. (2010). *The Ironies of Citizenship: Naturalization and Integration in Industrialized Countries*.

New York: Cambridge University Press

³ Vink, M.P. and Bauböck, R. (2013). Citizenship configurations: Analysing the multiple purposes of citizenship regimes in Europe. *Comparative European Politics*, 11(5): 621–648.

⁴ Goodman, S.W. (2010). Integration requirements for integration's sake? Identifying, categorizing and comparing civic integration policies. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(5): 753–772.

⁵ Howard, M.M. (2009) *The Politics of Citizenship in Europe*. New York: Cambridge University Press.

⁶ Koopmans, R., Statham, P., Giugni, M. and Passy, F. (2005). *Contested Citizenship: Immigration and Cultural Diversity in Europe*. Minneapolis, MN and London: University of Minnesota Press.

⁷ Koopmans, R., Michalowski, I. and Waibel, S. (2012) Citizenship rights for immigrants: National political processes and cross-national convergence in Western Europe, 1980–2008. *American Journal of Sociology* 117(4): 1202–1245.

⁸ Koning, E.A. (2011). Ethnic and civic dealings with newcomers: Naturalization policies and practices in twenty-six immigration countries. *Ethnic and Racial Studies*, 34(11): 1974–1994.

⁹ Waldrauch, H. and Hofinger, C. (1997). An index to measure the legal obstacles to the integration of migrants. *New Community*, 23(2): 271–285.

¹⁰ Banting, K. and Kymlicka, W. (eds.) (2006). *Multiculturalism and the Welfare State in: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*. Oxford: Oxford University Press.

¹¹ Niessen, J., Huddleston, T., Citron, L., Geddes, A. and Jacobs, D. (2007). *Migrant Integration Policy Index*. Brussels, Belgium: British Council of Migration Policy Group.

56 Helbling, M. (2013). Validating integration and citizenship policy indices. *Comparative European Politics*, Vol. 11, 5, 555–576

MKS indeksi

Dünyanın 21 ölkəsində MKS-in səviyyəsini müəyyənləşdirən Banting və Kymlicka tərəfindən hazırlanmış MKS indeksi bu ölçmələrin ən geniş istifadə edilənlərindən biridir. MKS indeksi 1980, 1990 (bəzi indekslər), 2000 və 2010-cu illər üçün Qərbi Avropanın, ABŞ, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Kanada və Yaponiya daxil olmaqla 21 ölkədə multikulturalizm siyasətini ölçüb. Müəlliflər hesab edirlər ki, MKS-in dəqiq tərifini vermək mümkün deyil. Xüsusilə də sırf MKS-i uyğun siyasətlərdən anti-diskriminasiya, vətəndaşlıq və unteqrasiya siyasətlərindən ciddi şəkildə fərqləndirmək çətinidir. Lakin onların istifadə etdikləri siyasi göstəricilər liberal demokratiyalarda azlıqların müdafiəsi məqsədilə həyata keçirilən siyasi proqramlardır. MKS indeksi üç istiqamət üzrə ölçülür və hər bir ölkə müvafiq istiqamətlərdəki siyasətlərinə görə qiymətləndirilir:

1. İmmiqrant azlıqlar üzrə MKS indeksi
2. Milli azlıqlar üzrə MKS indeksi

3. Yerli xalqlar (məsələn, ABŞ-da hindular, Avstraliyada aborigenlər) üzrə MKS indeksi.⁵⁷

İmmiqrant azlıqlar üzrə MKS indeksi aşağıdakı siyasi istiqamətləri ehtiva edir:

1. Multikulturalizmin konstitusional, qanunvericilik və ya parlament tərəfindən mərkəzi, regional və bələdiyyələr səviyyəsində tanınması və bu siyasətin milli etnik icmalarla məşvərət-də həyata keçirilməsi üçün dövlət nazirliyinin, katibliyin və ya məşvərətçi şuranın mövcudluğu;

2. Multikulturalizmin məktəb proqramına daxil edilməsi;

3. Etnik təmsilçiliyin/həssaslığın dövlət mediasına və ya media lisenziyalaşdırmasına daxil edilməsi

4. Geyim istisnalarının olması (qanunvericilik və ya məhkəmə qərarları vasitəsilə);

5. İkili vətəndaşlığa icazə verilməsi;

6. Etnik təşkilatların və ya fəaliyyətlərin maliyyələşdirilməsi

7. İki dilli və ya ana dilində təhsilin maliyyələşdirilməsi

8. Əlverişsiz şəraitdə olan immiqrant qrupları üçün pozitiv diskriminasiya (əvvəlki bölmədə izahı verilib).

Ölkə qiymətləndirilərkən sadalanan hər siyasi istiqamətin varlığı ölkəyə 1, yoxluğu 0, qismən mövcud olması 0,5 bal qazandırır (digər iki indeks üzrə də qiymətləndirmə metodologiyası eynidir).

Milli azlıqlar üzrə MKS indeksi aşağıdakı siyasi istiqamətlərin varlığı və yoxluğunu ölçür:

1. Federal və ya kvazi-federal ərazi muxtariyyəti

2. Region və ya milli səviyyədə azlığın dilinə rəsmi dil statusunun verilməsi

⁵⁷ MKS indeksinin rəsmi internet səhifəsi: <http://www.queensu.ca/mcp/>

3. Mərkəzi hökumətdə və konstitusional məhkəmələrdə təmsilçiliyin təmin edilməsi
4. Azlıqların dillərində universitetlərin/məktəblərin/medianın maliyyələşdirilməsi
5. “Çoxmillətliyin” konstitusional və ya parlament səviyyəsində təsdiqi
6. Azlıqlara beynəlxalq statusun verilməsi (məsələn, beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunma, çoxtərəfli və ikitərəfli müqavilələri imzalama, beynəlxalq idman oyunlarında özlərini təmsil etmə və s.)

*Cədvəl 3. İmmiqrant azlıqlar üzrə
MKS indeksinin ölkələr üzrə göstəriciləri*

	Ümumi qiymət			
	980	990	000	010
Avstraliya	5.5	8	8	8
Avstriya	0	0	1	1.5
Belçika	1	1.5	3.5	5.5
Kanada	5	6.5	7.5	7.5
Danimarka	0	0	0	0
Finlandiya	0	0	1.5	6
Fransa	1	2	2	2
Almaniya	0	0.5	2	2.5
Yunanıstan	0.5	0.5	0.5	2.5
İrlandiya	1	1	1.5	4
İtaliya	0	0	1.5	1.5
Yaponiya	0	0	0	0
Niderland	2.5	3	4	2
Yeni Zelandiya	2.5	5	5	6
Norveç	0	0	0	3.5
Portuqaliya	0	1	3	3.5
İspaniya	0	1	1	3.5
İsveç	3	3.5	5	7
İsveçrə	0	0	1	1
Birləşmiş Krallıq	2.5	5	5	5.5
ABŞ	3.5	3	3	3

Cədvəl 4. Milli azlıqlar üzrə MKS indeksinin ölkələr üzrə

	Ümumi qiymət		
	1980	2000	2010
Belçika	3.5	5.5	5.5
Kanada	4.5	5	6
Finlandiya	4	4.5	4.5
Fransa	0	1	2
Yunanıstan	0	0	0
İtaliya	3.5	4	4.5
Yaponiya	0	0	0
İspaniya	4	4.5	6
İsveçrə	4	4	4
Birləşmiş Krallıq	1.5	5	6
ABŞ	3.5	3.5	3.5

Yerli xalqlar üzrə MKS indeksi aşağıdakı parametrlərə görə müəyyən edilir.

1. Torpaq hüquqlarının tanınması
2. Özünüidarə hüququnun tanınması
3. Yerli xalqlarla müqavilələrin müdafiə edilməsi və yeni müqavilənin imzalanması
4. Mədəni hüquqların (dil, ovçuluq/balıqçılıq, din) tanınması
5. Adət hüququnun tanınması
6. Mərkəzi hakimiyyətdə təmsilçilik/məşvərətçilik
7. Yerli xalqların fərqli statusunun konstitusional və ya qanunvericilik səviyyəsində tanınması
8. Yerli xalqların hüquqları barədə beynəlxalq instrumentlərin müdafiəsi və ratifikasiyası
9. Pozitiv diskriminasiya

Qeyd edək ki, yerli xalqlar üzrə MKS indeksi yalnız 9 ölkə üzrə ölçülür.

Cədvəl 5. Yerli xalqlar üzrə MKS indeksinin ölkələr üzrə göstəriciləri

	Ümumi qiymət		
	1980	2000	2010
Australiya	1	4.5	6
Kanada	5.5	7	8.5
Danimarka	6	7	7
Finlandiya	3.5	3.5	4
Yaponiya	0	1	3
Yeni Zelandiya	6	7	7.5
Noveç	0.5	4	5
İsveç	1	2	3
ABŞ	7.5	7.5	8

Nəticələrdən göründüyü kimi multikulturalizmin iflası ideyasının dillərdə əzbər olmasına baxmayaraq, 1980-ci ildən sonra MKS bütün parametrlər üzrə əhəmiyyətli dərəcədə irəliləyib. Kanada, Avstraliya və Yeni Zelandiya ilə yanaşı İsveç və Finlandiya güclü MKS-ə malik dövlətlərə, İspaniya isə zəifdən mülayim MKS yürüdən dövlətə çevriliblər. Təsadüfi deyil ki, bu tədqiqatdan da göründüyü kimi, Niderland elmi ədəbiyyatda geriləyən MKS ölkəsi kimi təqdim edilir. Ümumiyyətlə 21 ölkə arasında ən zəif MKS ölkələri Yaponiya və Yunanıstandır.

MİPEX – Miqrant İnteqrasiyası Siyasəti İndeksi

Dövlətlərin multikulturalizm siyasətinin xüsusilə miqrantlara istiqamətlənmiş yönlərini ölçən digər maraqlı MİPEX (Migrant İntegration Policy İndex) – Miqrant inteqrasiyası siyasəti indeksi adlanır. Bu indeks Brüsseldə yerləşən beynin mərkəzi Miqrasiya Siyasəti Qrupu (Migration Policy Group) təsisçisi və direktoru Jan Niessen və həmkarları tərəfindən ilk dəfə 2007-ci ildə tərtib edilib. MİPEX-in 38 ölkədə (Avropa İttifaqı ölkələri, Avstraliya, Kanada, İslandiya, Yaponiya, Cənubi Koreya, Yeni Zelandiya, Norveç, İsveçrə Türkiyə və ABŞ) 8 istiqamət üzrə 167 göstəriciyə əsasən hesablanır. İndeks göstərilən ölkələrdə hökumətlərin miqrantların təşviqi və inteqrasiyası üzrə apardıqların siyasətin təhlili və müqayisəsi üçün ən etibarlı alətlərdən biri hesab olunur.

MİPEX-də ölçülən siyasət istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. Məşğulluq bazarının mobilliyi.
2. Təhsil.
3. Siyasi iştirakçılıq.
4. Vətəndaşlıq əldə etməyin mümkünlüyü.
5. Ailənin qovuşdurulması.

6. Sağlamlıq.
7. Daimi yaşama icazəsinə əlçatarlıq.
8. Anti-diskriminasiya.⁵⁸

Tədqiqatın nəticələri də son dərəcə maraqlıdır. Avropa İttifaqı ölkələrində yaşayan təxminən 20 milyon insan (40%) AI vətəndaşı deyil. Mənşəcə AI-dən olmayan miqrantların 38%-ə qədəri az aşağı təhsilli şəxslərdir. Son illərdə yoxsulluq və sosial təcrid riski ilə qarşılaşan miqrantlar 49%-ə çatır, məşğulluq səviyyəsi isə azalaraq 56.5%-ə düşüb. MİPEX-i ehtiva edən 38 ölkənin həyata keçirdiyi siyasətə əsasən, miqrantların hüquq və imkanları birmənalı deyil. Onlar, ədətən miqrantların az olduğu ölkələrdə (Baltıyanı ölkələr, Yaponiya, Mərkəzi və Şərqi Avropa) daha çox maneə və stereotiplərlə qarşılaşırlar. Köhnə və böyük miqrasiya ölkələri olan Qərbi Avropa isə miqrantlar üçün daha əlverişlidir, lakin hökumətlərin siyasi iradələri ənənələrdən daha önəmlidir.

Məşğulluq siyasəti imkan verir ki, əksər miqrantlar iş tapa bilsinlər və onların əksəriyyəti 10+ ildə məşğulluq bazarında özünə yer tapır. Lakin bu işlər bir çox hallarda onların bacarıqlarından daha aşağı olur və ya həddindən artıq az maaşla təmin edən işlərdir. Ənənəvi miqrasiya ölkələri və Qərbi Avropa dövlətlərinin bir çoxu ümumi və ünvanlı proqramlara getdikcə daha çox investisiya qoyurlar. Lakin bəzi dövlətlər yeni və kiçik olduqları üçün AI-dan olmayan təlim və işsizlik yardımlarından yararlanma bilməyən miqrantların ehtiyaclarını qarşılamaqda acizdirlər. Skandinaviya ölkələri, İspaniya və Portuqaliya ailələrin qovuşması proqramlarında daha çox uğur qazanıblar.

⁵⁸ MİPEX indeksinin rəsmi internet sahifəsi <http://www.mipex.eu/>

Cədvəl 6. MİPEX – Miqrant İnteqrasiyası Siyasəti İndeksi

Siyasətin istiqamətləri	Siyasi istiqamət üzrə təhlilin məqsədi	Ölçülər
Məşğulluq bazarının mobilliyi	İmmiqrantların işlə təmin olunması və bacarıqlarının artırılması üçün bərabər hüquqları və imkanları varmı?	<ul style="list-style-type: none"> • Məşğulluq bazarına əlçatarlıq • Ümumi yardıma əlçatarlıq • Ünvanlı yardım • İşçilərin hüquqları
Təhsil	Təhsil sistemi miqrantların övladlarının ehtiyaclarına həssas münasibət göstərirmi?	<ul style="list-style-type: none"> • Əlçatarlıq • Ehtiyaclara hədəflənmə • Yeni imkanlar • Mədəniyyətlərarası təhsil
Siyasi iştirakçılıq	Miqrantların ölkənin siyasi həyatında iştirak etmək hüquqları və imkanları varmı?	<ul style="list-style-type: none"> • Seçki hüquqları • Siyasi azadlıqlar • Məşvərətçi orqanlar • Tətbiq siyasəti
Vətəndaşlıq əldə etməyin mümkünlüyü	İmmiqrantlar asanlıqla vətəndaşlıq əldə edə bilirlərmə?	<ul style="list-style-type: none"> • Uyğunluq • Şərtlər • Statusun təhlükəsizliyi • İkili vətəndaşlıq
Ailənin qovuşdurulması	Miqrantlar vətənlərində qalmış ailələrini yerləşdikləri ölkəyə gətirə bilirlərmə?	<ul style="list-style-type: none"> • Uyğunluq • Şərtlər • Statusun təhlükəsizliyi • Əlaqəli hüquqlar
Sağlamlıq	Ölkənin səhiyyə sistemi immiqrantların ehtiyaclarına həssasdırmı?	<ul style="list-style-type: none"> • Faydalana bilmək hüququ • Əlçatarlıq siyasəti • Xidmətlər • Dəyişmə mexanizmləri
Daimi yaşama icazəsinə əlçatarlıq	Miqrantlar müvəqqəti yaşama icazəsindən daimi yaşama icazəsinə asanlıqla keçə bilirlərmə?	<ul style="list-style-type: none"> • Uyğunluq • Şərtlər • Statusun təhlükəsizliyi • Əlaqəli hüquqlar
Anti-diskriminasiya	Həmü həyatın bütün sferalarında irqi, etnik, dini və milli ayrışeçkilikdən effektiv şəkildə müdafiə olunurmu?	<ul style="list-style-type: none"> • Anlayışın sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi • Tətbiq sahələri • Tətbiq mexanizmləri • Bərabərlik siyasəti

Lakin, bir sıra ölkələr populist partiyaların təsiri nəticəsində daha sərt siyasət yürüdürlər.

Müxtəlifliyin səviyyəsi artdıqca təhsil və səhiyyə sistemləri miqrantların ehtiyaclarını ödəməkdə daha çox çətinliklərlə üzləşirlər. Bu ehtiyacları qarşılacaq kvalifikasiyalı mütəxəssislər azdır. Miqrantların təhsilə və tibb xidmətlərinə çıxışı onların hüquqi statuslarından asılıdır.

Siyasi proqramlar miqrantların daimi yaşama icazəsi almalarına, seçicilərə və bərabər vətəndaşlara çevrilmələrinə daha çox təsir edir. Avstriya, Kipr, Yunanıstan kimi dövlətlər daimi yaşayışa və vətəndaşlığa müqavimət göstərməklə miqrantları daha çox risk altına alır və onların sosial təcridini sürətləndirir. Daimi yaşayışa icazənin verilməsi vətəndaşlığın məhdudlaşdırılması riskini azaltsa da, cəmiyyətdə miqrantlara qarşı ikinci növ insanlar kimi davranılması şansı çoxalır. Bəzi ölkələr konkret dövlətlərdən gələn miqrantlara üstünlük verməklə digərlərinə daha çox müqavimət göstərirlər.

Güclü anti-diskriminasiya siyasəti Avropada populyardır, lakin yeni olduğundan və zəif maliyyələşdirildiyindən istənilən nəticəni vermir.

MİPEX üzrə miqrant siyasətinin ən uğurlu dövlətləri İsveç, Portuqaliya, Yeni Zelandiya, Finlandiya və Norveçdir. Ən sərt miqrasiya siyasəti isə Türkiyə, Latviya, Kipr, Litva və Slovakiyadadır (bax: Cədvəl 7).

Cədvəl 7. MİPEX üzrə ölkələrin reytingi

Reyting 2014		Qiymət	Reyting 2014		Qiymət	Reyting 2014		Qiymət
1	<u>İsveç</u>	78	13	<u>Danimarka</u>	59	27	<u>Sloveniya</u>	44
2	<u>Portuqaliya</u>	75	15	<u>Lüksemburq</u>	57	27	<u>Yunanıstan</u>	44
3	<u>Yeni Zelandiya</u>	70	15	<u>Birləşmiş Krallıq</u>	57	27	<u>Yaponiya</u>	44
4	<u>Finlandiya</u>	69	17	<u>Fransa</u>	54	30	<u>Xorvatiya</u>	43
4	<u>Norveç</u>	69	18	<u>Cənubi Koreya</u>	53	31	<u>Bolqarıstan</u>	42
6	<u>Kanada</u>	68	19	<u>İrlandiya</u>	52	32	<u>Polşa</u>	41
7	<u>Belçika</u>	67	20	<u>Avstriya</u>	50	33	<u>Malta</u>	40
8	<u>Avstraliya</u>	66	21	<u>İsveçrə</u>	49	34	<u>Slovakiya</u>	37
9	<u>ABŞ</u>	63	22	<u>Estoniya</u>	46	34	<u>Litva</u>	37
10	<u>Almaniya</u>	61	23	<u>Macarıstan</u>	45	36	<u>Kipr</u>	35
11	<u>Niderland</u>	60	23	<u>İslandiya</u>	45	37	<u>Latviya</u>	31
11	<u>İspaniya</u>	60	23	<u>Cexiya</u>	45	38	<u>Türkiyə</u>	25
13	<u>İtaliya</u>	59	23	<u>Rumıniya</u>	45			

MÜQAYISƏLİ MULTİKULTURALİZM

Kanadada multikulturalizm siyasəti

Kanada dövlət siyasəti olaraq multikulturalizmin ilk tətbiq edildiyi ölkə hesab olunur. Bu dövləti ABŞ, Avstraliya və Yeni Zelandiya ilə birlikdə miqrasiya dövlətləri adlandırırlar. Bunun da səbəbi şübhəsiz ki, dövlətin yaradıcılarının məhz tarixən bu ərazilərə köçmüş miqrantlar olmasıdır. ABŞ və Kanada eyni coğrafi məkanı və oxşar tarixi taleləri paylaşsalar da millətin formalaşmasında fərqli yol keçmişlər. ABŞ-da millətin formalaşması prosesi “əridən qazan”⁵⁹ (melting pot) bənzədilirdi. Bu fərqli köklərdən gələn insanların əridilərək vahid millət formalaşdırmasını əks etdirirdi. Kanadanın “mozaika” adlanan modelində isə “tam” da birləşən etnik qruplar milləti formalaşdırarkən öz fərqliliklərini də qoruyub saxlayırdılar.⁶⁰

⁵⁹ Bu anlayış ABŞ yazıçısı İsrail Zangwill tərəfindən qələmə alınmış eyni “Əridən qazan” əsərindən gəlir.

⁶⁰ Palmer, H. (1976). Mosaic versus Melting Pot?: Immigration and Ethnicity in Canada and the United States. *International Journal*, Vol. 31, No. 3, 1776: The U.S. and Us, s. 488-528

Kanada bu gün də miqrant qəbul edən və onlara ən yaxşı münasibət sərgiləyən ölkələrdən biridir. Hər il bu ölkə tələbələr, müvəqqəti işçilər, qaçqınlar xaric 250 min miqrant qəbul edir. Bu insanlar Kanada hökuməti tərəfindən seçilir və ölkəyə qəbul edilərkən gözlənilir ki, bir müddətdən sonra onlar vətəndaşlıq əldə edəcəklər. Buna görə də 35 milyon əhalisi olan Kanada üçün gəlmələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, Kanada-nın böyük şəhərləri Toronto, Monreal və Vankuverdə gəlmələr daha çoxdur. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, yaxın gələcəkdə Torontonun əhalisinin əksəriyyətini Kanadadan kənarada doğulmuşlar təşkil edəcək.⁶¹

Kanada hökuməti 1971-ci ildə multikulturalizmi miqrant-ların inteqrasiyası üçün ideoloji çərçivə olaraq qəbul etmişdir. Həmin il Kanadanın liberal baş naziri Pyer Trudo elan etdi ki, onun hökuməti “multikulturalizmi ikidilli siyasət çərçivəsində” qəbul edir. O belə hesab edirdi ki, fərdi hüquqların multikulturalizm çərçivəsində bərabər statuslarla birləşdirilməsi “Kanada əhalisinin həmrəyliyini gücləndirəcək və kanadalılara imkan verəcək ki, tam şəkildə və ayrışeçkilik olmadan ölkənin gələcəyini müəyyənləşdirsinlər və qursunlar”.⁶²

Bu siyasət çərçivəsində Kanada hökuməti aşağıdakı təşəbbüsləri irəli sürdü:

1. Kanadanı inkişaf etdirməyə, dəyərlərini paylaşmağa və ona töhfə verməyə hazır olan mədəni qruplara kömək etmək;
2. Kanada cəmiyyətində bütünlüklə iştirak etmək üçün bütün qrupların üzvlərinə mədəni baryerləri aşmaqda yardım göstərmək;

61 Weinstock, D. (2013). Interculturalism and Multiculturalism in Canada and Quebec: Situating the Debate. Burada: Balint, P and Latour, S. G.(ed). (2013). *Liberal Multiculturalism and the Fair Terms of Integration*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. S.91

62 Fleras, A. (2009). *The Politics of Multiculturalism*. New York, NY: Palgrave Macmillan. S.63

3. Milli vəhdəti təmin etmək üçün Kanadanın bütün mədəni qrupları arasında mədəni mübadiləni təşviq etmək;

4. İştirakçılığın təmin edilməsi məqsədilə Kanadanın rəsmi dillərindən birinin öyrənilməsində miqrantlara dəstək vermək.

Bu təşəbbüslərdə Kanada hökumətinin məqsədi, bir tərəfdən mədəni stereotiplərdə kök salmış ayrışdırmə meyllərini aradan qaldırmaq, digər tərəfdən isə multikulturalizmi və ikidilliliyi (1969-cu ildən tətbiq edilməyə başlayıb) irəli sürməklə simvolik vəhdət yaratmaq və beləliklə də, kanadalıların ilkin konsepsiyası olan britaniyalılıq (igilis olmaq) və ya fransalılıqdan (fransız olmaq) qurtarmaq idi. Fleras Kanada multikulturalizminin 1970-ci illərdən başlanan bu hissəsini etnik mənsubiyyət multikulturalizmi adlandırır.

1980-ci illərdən başlayaraq Kanadada bərabərlik multikulturalizmi dövrü başlayır. Multikulturalizmin bu dövrünün əsas xüsusiyyəti mədəni qrupların qorunub saxlanması, bərabərliyin təmin edilməsini, irqi ayrışdırməliyin və institusional mənənlərin ortadan qaldırılmasına doğru dəyişməsini təşkil edir. Multikulturalizmin ölkə səviyyəsində əsas siyasət kimi təsbit edilməsinə yönəlmiş hüquqi sənədlər də elə bu zaman qəbul olunmağa başladı.

1982-ci ildə qəbul olunmuş və 1985-ci ildə qüvvəyə minmiş Hüquqlar və Azadlıqlar haqqında Xartiya multikulturalizmi Kanada həyatının şərtləndirici xüsusiyyəti kimi təsbit etdi. Konstitusiya aktı olaraq qəbul edilmiş bu sənədin 27-ci hissəsində yazılır: "Bu Xartiya Kanadanın multikultural irsinin qorunması və yaxşılaşdırılmasına uyğun olaraq şərh edilməlidir." Multikulturalizmin aliliyi 1988-ci ildə Multikulturalizm Aktının qəbul edilməsi ilə bir daha təsdiq edildi. Rəsmi adı "Kanadada multikulturalizmin qorunması və təkmilləşdirilməsi Aktı" olan

bu sənəddə aşağıdakıların bundan sonra Kanada hökumətinin siyasəti olacağı təsbit edilirdi:

a) Multikulturalizm Kanadada mədəni və irqi müxtəlifliyin əks etdirilməsi və Kanada cəmiyyətinin bütün üzvlərinin özlərinin mədəni irsinin mühafizəsi, yaxşılaşdırması və paylaşması azadlığının tanınması kimi qəbul edilsin, multikulturalizmin bu anlayışı təşviq edilsin;

b) Multikulturalizmin Kanadanın irsinin və kimliyinin fundamental xüsusiyyəti və Kanadanın gələcəyinin formalaşmasında əvəzedilməz mənbə kimi başa düşülməsi qəbul olunsun və təşviq edilsin;

c) Mənşəyindən asılı olmayaraq bütün fərdlərin və icmaların Kanada cəmiyyətinin bütün aspektlərinin formalaşmasında tam və bərabər iştirakının təmin olunması təşviq edilsin və bu cür iştiraka hər hansı maneənin ortadan qaldırılmasına yardım edilsin;

d) Üzvləri ümumi kökləri və Kanada cəmiyyətinə tarixi töhfələri paylaşan icmaların mövcudluğu tanınsın və onların inkişafına yardım göstərilsin;

e) Fərdlərin fərqliliyi dəyərləndirilərək və buna hörmət edilərək onlara bərabər rəftar və bərabər mühafizə təmin edilsin;

f) Kanadanın sosial, mədəni, iqtisadi və siyasi təsisatlarının multikultural xarakterinə hörmət bəsləmələri və inkluziv olmaları təşviq edilsin və onlara bu istiqamətdə yardım göstərilsin;

g) Fərqli köklərdən gələn fərdlər və icmalar arasında qarşılıqlı əlaqədən doğan anlayış tərzi və kreativlik təşviq edilsin;

h) Kanadanın mədəni müxtəlifliyinə dəyər verilməsinə və onun tanınmasına yardım edilsin və bu mədəniyyətlərin inkişafı və müxtəlif formalarda göstərilməsi (ifadə edilməsi) təşviq edilsin;

i) Kanadanın rəsmi dilləri olan ingilis və fransız dillərinin statuslarının və istifadəsinin gücləndirilməsi ilə yanaşı, digər dillər də mühafizə olunsun və istifadəsi genişləndirilsin;

j) Kanadanın rəsmi dillərinə milli sadıqlıqla yanaşı, multi-kulturalizm bütün ölkədə inkişaf etdirilsin.

Birgəyaşayışın ideallarını təsbit etməklə və Kanada multi-kulturalizminin özünəməxsus hədəflərini müəyyənləşdirməklə bu sənəd ilhamverici xarakter daşıyır.

Kanada multikulturalizminin 1990-cı illərdən başlanan yeni dövrünü vətəndaş multikulturalizmi adlandırırlar.⁶³ Bu mərhələdə əvvəlki fərqlilik və bərabərlik prinsiplərinin qorunması ilə yanaşı, multikulturalizm vətəndaşlıq prinsipləri ilə eyniləşdirilərək milli maraqlara xidmət xarakteri kəsb etməyə başlayır.

Yeni mərhələnin xarakterik xüsusiyyətləri 1996-cı ildə Multi-kulturalizm proqramında öz əksini tapır. Burada etnik azlıqların aktiv iştirakçılığının təmin edilməsi, etnik konflikt və nifrət cinayətinin azaldılması üçün icma təşəbbüslərinin dəstəklənməsi, daha inkluziv federal departament və agentliklərin yaradılması, multikulturalizmlə ictimai məlumatlılığın artırılmasından ibarət dörd əsas məqsəd qarşıya qoyulmuşdur. 2009-cu ilin iyun ayında hökumət Multikulturalizm proqramına - inteqral, sosial vəhdətdə olan cəmiyyətin qurulması, rəngarəng əhəlinin ehtiyaclarını ödəmək üçün təsisatların həssaslığının artırılması və beynəlxalq səviyyədə multikulturalizm və müxtəliflik barədə diskussiyalarda aktiv iştirak edilməsindən ibarət 3 yeni məqsəd daxil etmişdir. 2008-ci ilədək Multikulturalizm proqramına Kanada İrsi Departamenti rəhbərlik edirdi. Bu dövrdən sonra proqramın idarə edilməsi Kanada Vətəndaşlıq və İmmiqrasiya Departamentinə həvalə edilib. 2009-2011-ci illərdə Multikulturalizm proqramına

63 Yenə orada. S.68

28,5 milyon Kanada dolları məbləğində vəsait xərclənmişdir.

Bundan əlavə Kanada hökuməti 2008-ci ildə İcmaların Tarixi Tanınması adlanan 5 illik proqram qəbul etmişdir. Bu proqramın məqsədi Kanadada immiqrasiya məhdudiyətləri dövründə müharibə zamanı əziyyət çəkmiş icmaların tarixi ilə ölkə insanlarını tanış etmək idi. Bu proqram çərçivəsində icmalar tərəfindən təqdim olunmuş 68 layihəyə 13,5 milyon dollar məbləğində vəsait xərclənmişdir.

Kanada multikulturalizminin maraqlı cəhətlərindən biri də xalqın çoxmədəniyyətliliyinin rəsmi şəkildə qeyd edilməsidir. 1996-cı ildən Kanada parlamentinin qərarına əsasən, hər il qara Kanadalıların ölkəyə töhfəsinin rəmzi olaraq Qaralar tarixi ayı (Black History Month), hər ilin may ayında isə Asiyalılar irsi ayı (Asian Heritage Month) qeyd olunur. 27 iyun tarixi bütün kanadalıların öz ölkəsinə fərqli töhfələrinin qeyd olunması günü kimi təsdiq edilməsi də məhz Multikulturalizm proqramında yer alır.⁶⁴

Hazırkı Kanada multikulturalizmi sosial ədalət, mədəni kimlik və vətəndaş iştirakı prinsipləri üzərində qurulub. Qeyd edilməlidir ki, son dövrlərdə əksər Avropa ölkələrinin dövlət siyasətində, siyasi partiya liderlərinin çıxışlarında, mediada və ümumiyyətlə ictimai diskurslarda multikulturalizmin getdikcə daha çox mənfə qarşılanmasına və neqativ çalar daşmasına baxmayaraq, Kanadada multikulturalizm hələ də cəmiyyətin birgəyaşayışının ən effektiv modeli kimi bütün səviyyələrdə müdafiə olunur və ictimai diskursda həmişə müsbət notlarla xarakterizə edilir.

64 Kanadanın Vətəndaşlıq və İmmiqrasiya departamentinin rəsmi internet sahifəsi: <http://www.cic.gc.ca/>

Multikulturalizmin geriləməsi. Hollandiya

Hollandiyanın multikulturalizm siyasəti mütəxəssislər tərəfindən yüksəlişin və enişin klassik örnəyi kimi qiymətləndirilir. Multikulturalizm siyasətinin doğuşunun və zirvəsinin bariz misalı olan Kanada nümunəsinə baxdıqdan sonra Hollandiyanın bu istiqamətdə keçdiyi yola nəzər salmaq Avropada multikulturalizmin iflasının kökləri və səbəblərini anlamaq baxımından maraqlıdır.

Son 40 il ərzində Hollandiyanın demografik mənzərəsi ciddi çəkildə dəyişib. Nəticədə, bu gün 7 milyona yaxın əhalisi olan ölkədə yaşayan insanların 9%-ə yaxını xaricdə dünyaya gələnlərdir. Valideynlərindən biri və ya hər ikisi xaricdə doğulan insanların sayı isə 17%-ə çatır. Bu, o deməkdir ki, ölkədə yaşayan hər 6 nəfərdən birinin immiqrant kökləri var. Qeyri-Avropa mənşəli miqrantlar əsasən İndoneziyadan, Türkiyədən, Surinamdan və Mərakeşdən gəlib.

1980-cı ilədək Hollandiyada insanlar və hökumət hesab edirdilər ki, miqrantlar bu ölkədə müvəqqəti məskunlaşblar və nə vaxtsa buranı tərk edəcəklər. Buna görə də dövlət siyasətinin

məqsədi miqrantların inteqrasiyasını həyata keçirmək deyil, onlarla layiqli rəftar və rifahın təmin edilməsindən ibarət idi. Mədəni identikliyin qorunub saxlanması da dövlət proqramlarının hədəflərindən biri idi. Bu məqsədlə, dövlət müxtəlif təsisat və təşkilatlara mədəni kimliyin ifadəsi üçün maliyyə vəsaiti ayırır və miqrantların işsizlik imtiyazlarından, səhiyyə və təhsil sistemindən vətəndaşlar qədər yararlanma bilmələrinə şərait yaradırdı. Məsələn, 1974-cü ildə İbtidai təhsil haqqında qanuna edilən dəyişikliklər miqrantların ana dilində təhsil almasına və bununla da qayıdarkən mədəni kimliklərini qoruyub saxlamasına yönəlmişdi. Lakin, miqrantların uzun müddət və ya daimi ölkədə qala biləcəkləri perspektivinin ortaya çıxması onların Hollandiya mədəniyyətinə inteqrasiyası və cəmiyyət həyatında iştirakı barədə suallar doğurmağa başladı.⁶⁵

1980-ci illərdə sənayenin ciddi şəkildə restrukturizasiyası az kvalifikasiyalı işçilərə tələbi azaltmaqla miqrantlar arasında işsizliyin yüksəlməsinə səbəb oldu. Bu isə öz növbəsində yerlilərlə gəlmələr arasında münasibətlərin gərginləşməsi, irqçilik və ayrı-seçkilik meyillərinin artması ilə nəticələndi. İndoneziyada Maluka bölgəsinin müstəqilliyini tələb edən gənclərin 1977-ci ildə Hollandiyada qatara hücum edərək sərnəşinləri əsir götürməsi bu meyilləri daha da qızışdırdı.

Hollandiyanın azlıqlara dair siyasət sənədi *Minderhedennota* (azlıqlar siyasəti) 1981-ci ildə Dövlət siyasəti üzrə Elmi Şura tərəfindən hazırlanaraq parlamentə göndərildi və 1983-cü ildə parlament tərəfindən təsdiq edildi.⁶⁶ Azlıqlar siyasətinin bu sənədlə müəyyən edilmiş məqsədi mədəni kimliyin qorunması

65 Vasta, E. (2007). From ethnic minorities to ethnic majority policy: Multiculturalism and the shift to assimilationism in the Netherlands, *Ethnic and Racial Studies*, 30:5, 713-740

66 Hammar, T. (ed.). (1985). *European Immigration Policy: A Comparative Study*. Cambridge: Cambridge University Press. S.72

şerti ilə integrasiyanın təmin edilməsi idi. Bu, İsveçdən sonra Qərbi Avropada ilk dəfə azlıqlarla bağlı siyasətin vətəndaşlıq prinsipləri deyil, məhz daimi yaşama hüququ üzərində tətbiq edilməsi idi. Fleras Hollandiyada multikulturalizmin bu mərhələsini “etnik azlıqlar siyasəti və ya təsadüfi multikulturalizm” mərhələsi adlandırır.⁶⁷

Entzinger Minderhedennotanın üç əsas istiqamətini göstərir: 1) multikultural cəmiyyətdə emansipasiya; 2) hüquq qarşısında bərabərlik; 3) bərabər imkanların təşviq edilməsi.⁶⁸ Azlıqların emansipasiyası məqsədilə dövlət etnik azlıqlar üçün məşvərətçi şuraların yaradılmasını təşviq etmiş, həmçinin müsəlman və induist məktəblərin açılmasını dəstəkləmişdi. Sonradan qəbul edilmiş qanunlara görə dövlətin kilsə və məscidlər üçün maliyyə yardımı etməsi qadağan edilsə də, dil kurslarının təşkil edilməsi, qadınlar üçün xüsusi kursların yaradılması dövlət hesabına təşviq edilmişdir.

Azlıqlarla bağlı siyasət sənədinə görə miqrantlar vətəndaşlıq əldə etməyə məcbur edilməməli və ya başqa ölkənin vətəndaşlığı onlar üçün əlverişsiz şərait yaratmamalı idi. Tədricən bu istiqamətdə çox ciddi addımlar atılmışdı. Əcnəbilərə silahlı qüvvələr və polis istisna olmaqla dövlət qulluğunun digər sferalarında çalışmağa icazə verilirdi. Həmçinin sosial siyasətin əksər istiqamətləri uzun müddət Hollandiyada yaşayan miqrantlar üçün vətəndaşlarla eyni səviyyədə tətbiq edilirdi. Bu siyasətin ən mühüm elementi isə 5 ildən çox ölkədə yaşayan əcnəbilərə yerli seçkilərdə iştirak etmək imkanının yaradılması idi. Hətta seçki hüququnun mərkəzi və Avropa seçkilərində artırılması

67 Fleras, A. (2009). *The Politics of Multiculturalism*. New York, NY: Palgrave Macmillan. s.153.

68 Entzinger, H. (2003). *The Rise and Fall of Multiculturalism: The Case of the Netherlands*. Burada: Joppke, Ch.& Morawska, E. (2007). *Toward Assimilation and Citizenship: Immigrants in Liberal Nation-States*. Palgrave Macmillan. s.63

da müzakirə predmetinə çevrilmişdi. Yeri gəlmişkən Hollandiyada yaşayan etnik türklər seçkilərdə ən aktiv iştirak edən qrup idi. 1980-ci illərdə ikinci nəsil immiqrantlar üçün naturalizasiya şərtləri yumşaldıldı. 1992-ci ildə ikili vətəndaşlığın tətbiq edilməsi ilə vəziyyət əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Bu qərardan sonra vətəndaşlıq alan şəxslərin (xüsusilə türklərin və mərəkeşlilərin) sayı artmağa başladı. Hal-hazırda Mərakeşdən və Türkiyədən olan miqrantların yarısı Holland passportu daşıyır.

Azlıqlara bərabər imkanların yaradılması istiqamətində görülmüş tədbirlər də ciddi nəticələr verdi. Növbəti 20 il ərzində yaşayış yeri ilə təminat məsələsində eyni gəlirlərə malik miqrantlarla yerlilər arasında bərabərlik təmin edildi. Burada problemli məsələ miqrantların əmək bazarında yerləşdirilməsi idi. Ölkədə fəaliyyət göstərən sahibkarlar miqrantların kvalifikasiyasının aşağı olmasını səbəb gətirirək onları işə götürməkdən imtina edirdilər. Buna görə də gəlmələr arasında işsizliyin səviyyəsi 20-40% arasında dəyişirdi. Bu bərabərsizliyi qismən düzəltmək üçün dövlət 1993-cü ildə xüsusi qanun qəbul etdi. Qanun biznes müəssisələri üçün kvota tətbiq etməsə də, illik hesabatlarda miqrant işçilərin sayı və bu sayın genişləndirilməsi planları barədə məlumat verməli idi.

1990-ci illərdə azlıqlarla bağlı siyasətdə bəzi dəyişikliklər baş verdi. Bu dəyişikliklərin səbəbi etnik azlıqların sayının ailələrin qovuşdurulması siyasəti nəticəsində iki dəfə artması, Berlin divarının dağılmasından sonra ölkəyə sürətlə axın edən miqrantların mənşə ölkələrinin dəyişməsi, miqrantların yerli mədəniyyətlə daha yaxından tanış olan və ya Hollandiyada təhsil almış sonrakı nəsillərinin formalaşması idi. Həmçinin, bütün səylərə baxmayaraq, miqrantların böyük hissəsinin vəziyyəti hələ də pis

olmaqda qalırdı. Vəziyyətin qiymətləndirilməsi və yeni siyasətin hazırlanması üçün hökumət yenə Dövlət siyasəti üzrə Elmi Şuraya müraciət etdi.

Şuranın 1989-cu ildə hazırladığı Alloctenenbeleid (İmmiqrant siyasəti) adlı sənəddə göstərilirdi ki, hökumət birinci sənədin həyata keçirilməsi zamanı multikulturalizmin tətbiqinə daha çox yer vermiş, immiqrantların geniş mənada cəmiyyətdə iştirakının və sosio-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi ilə arxa plana keçmişdir.⁶⁹ Şuranın qənaətinə görə azlıqlar siyasətinin davam etdirilməsi etnik azlıqları dövlətdən asılı vəziyyətə salmaqla onları daha da marginallaşdıracaq. Alternativ olaraq təklif edilirdi ki, dövlət diqqətini daha çox təhsil, məşğulluq və Holland dili kurslarının tədrisi siyasətinə yönəltsin.

Hökumət bu sənədi qəbul etməkdə maraqlı görünməsə də, sənəd ciddi elmi və siyasi müzakirələrə səbəb oldu. Elmi müzakirələrin mahiyyətində miqrantların ana dilində təhsil almalarının onların cəmiyyətə inteqrasiyasına mane olması dayanırdı. Siyasi debatları isə Hollandiyanın o dövrdəki parlament partiyalarından birinin lideri Frits Bolkestein'in İslamın Qərb dəyərləri ilə uzlaşmadığı barədə bəyanatı tətikləmişdi. O, bildirirdi ki, bu uyğunsuzluğa görə də immiqrantlar hətta öz mədəni dəyərləri ilə ciddi ziddiyət təşkil edən dominant mədəniyyətə uyğunlaşmalıdırlar. Belə bəyanatlar Bolkensteinə növbəti seçkilərdə uğur qazandırdı və məlum oldu ki, ölkədə multikulturalizm əleyhdarları üstünlük təşkil edir.

Ölkədə gedən qızgın debatların nəticəsi olaraq hökumət 1994-cü ilin mayında azlıqlar siyasətini əvəz edən yeni siyasət sənədi qəbul etdi. Etnik azlıqların inteqrasiyası siyasətinin

69 Guiraudon, V., Phaet, K. & Jessica Ter Wal. (2004). Comparative Study on the Collection of data to Measure the Extent and Impact of Discrimination in a selection of countries. Final Report on The Netherlands. Buradan 25 may 2016-cı ildə əldə edilmişdir: http://edz.bib.uni-mannheim.de/daten/edz-ath/gdem/04/pb_en.pdf

Konturları (bundan sonra Konturlar) adlanan bu sənəddə multikulturalizm deyil, integrasiya və vətəndaşlıq prinsipləri qabardılırdı. Tam və aktiv vətəndaşlıq integrasiya siyasətinin əsas məqsədinə çevrildi. Bu həm dövlətin, həm də azlıqların üzərinə hüquq və öhdəliklər qoyurdu. Hökumət imkanlar təklif etməyə, immiqrantlar isə bu təklifləri dəyərləndirməyə borclu idi. Konturlar bəyan edirdi ki, “mədəniyyət statik konsepsiya deyil və digər mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir”. Konturların əvvəlki sənəddən əsas fərqi onda idi ki, dövlətin siyasətinin hədəfi yalnız immiqrantlar deyil, əlverişsizlik şəraitində olan hər kəs ola bilərdi. Bu isə öz növbəsində dövlətin bundan sonra immiqrantlara hədəflənmiş xüsusi proqramlar qəbul etməyəcəyinə işarə edirdi. Artıq dövlət siyasəti qruplara və ya icmalara deyil, fərdlərə yönəldilirdi. Yeni siyasətlə dövlət azlıqlara qrup olaraq qayğı göstərməkdən əl çəkir, insanlara fərdi seçim imkanları yaradaraq onlardan sərbəst şəkildə yararlanmağa təşviq edirdi. Yəni artıq dövlətin siyasəti təkyönlü qayğı deyil, ikitərəfli qarşılıqlı fəaliyyət idi. Məhz bu iki tərəfli fəaliyyət 1998-ci ildə qəbul edilmiş “İmkanlar təklif etmək, imkanlardan yararlanmaq” adlı yeni siyasət sənədinin, adından da göründüyü kimi, fundamental əsasını təşkil edir.

Yeni sənəd miqrantların mövcudluğunun legitimliyini qətiyyənlə şübhə altına almır. Əksinə, sənədi qəbul edən hökumət açıq şəkildə bildirirdi ki, Hollandiya immiqrasiya ölkəsidir. Lakin, burada multikulturalizmdən uzaqlaşma və onun integrasiya ilə əvəz edilməsi, xüsusən də integrasiya siyasətində əsas məsuliyyət qəbul edən tərəfin üzərinə deyil, immiqrantların üzərinə düşməsi vurğulanır.

Yeni siyasət vətəndaşlıq məsələlərinə də ciddi dəyişikliklər gətirmişdir. Holandiyada sağ partiyalar iddia edirdilər ki, im-

miqrantların Hollandiya vətəndaşlığı əldə etməsi onlara Avropa İttifaqı daxilində rahat hərəkət edə bilmələri baxımından sırf praktik məna kəsb edir və bu, onların Hollandiyaya loyallığının göstəricisi və ya nəticəsi deyil. Hökumət bu debatları nəzərə alaraq 1997-ci ildə ikili vətəndaşlığı dayandırdı, lakin eyni zamanda istisnalar üçün kifayət qədər yer qoydu.

İnteqrasiyanın gücləndirilməsi sahəsində atılmış addımlardan ən mühümü 1997-ci ildə parlament tərəfindən Yeni gələnlər üçün vətəndaş inteqrasiyası haqqında qanunun qəbul edilməsidir. Bu qanuna əsasən Avropa İttifaqından olmayan hər bir miqrant müsahibə aparılması üçün yerli hakimiyyət orqanlarına müraciət etməlidir. Müraciət etməyənləri 2269 avroya qədər cərimə gözləyir. Bu müsahibə əsasında yerli hakimiyyət immiqrantın məcburi dil kurslarında iştirak edib-etməyəcəyinə dair qərar qəbul edir. 600 saatlıq bu kursların 500 saati Holland dilinin öyrənilməsinə 100 saati isə sosial vərdişlər və əmək bazarına həsr olunur. Kurslar pulsuzdur. Hökumət kursların ilk ilində bu məqsədlə büdcədən 138 milyon avro vəsait ayırmışdır.

Hollandiyada multikulturalizm üzərində debatlar bu gün də davam etməkdədir. Miqrantların inteqrasiyası ilə bağlı problemlər əvvəlki aktuallığını qoruyub saxlayır. Zaman-zaman anti-multikulturalist santimentlər ictimai diskursda üstünlük təşkil edir. Hollandiyada multikulturalizmin keçdiyi yol həm də siyasi mübarizə ritorikasının bariz nümunəsidir.

Azərbaycanda birgəyaşayış modeli - Interkulturalizm

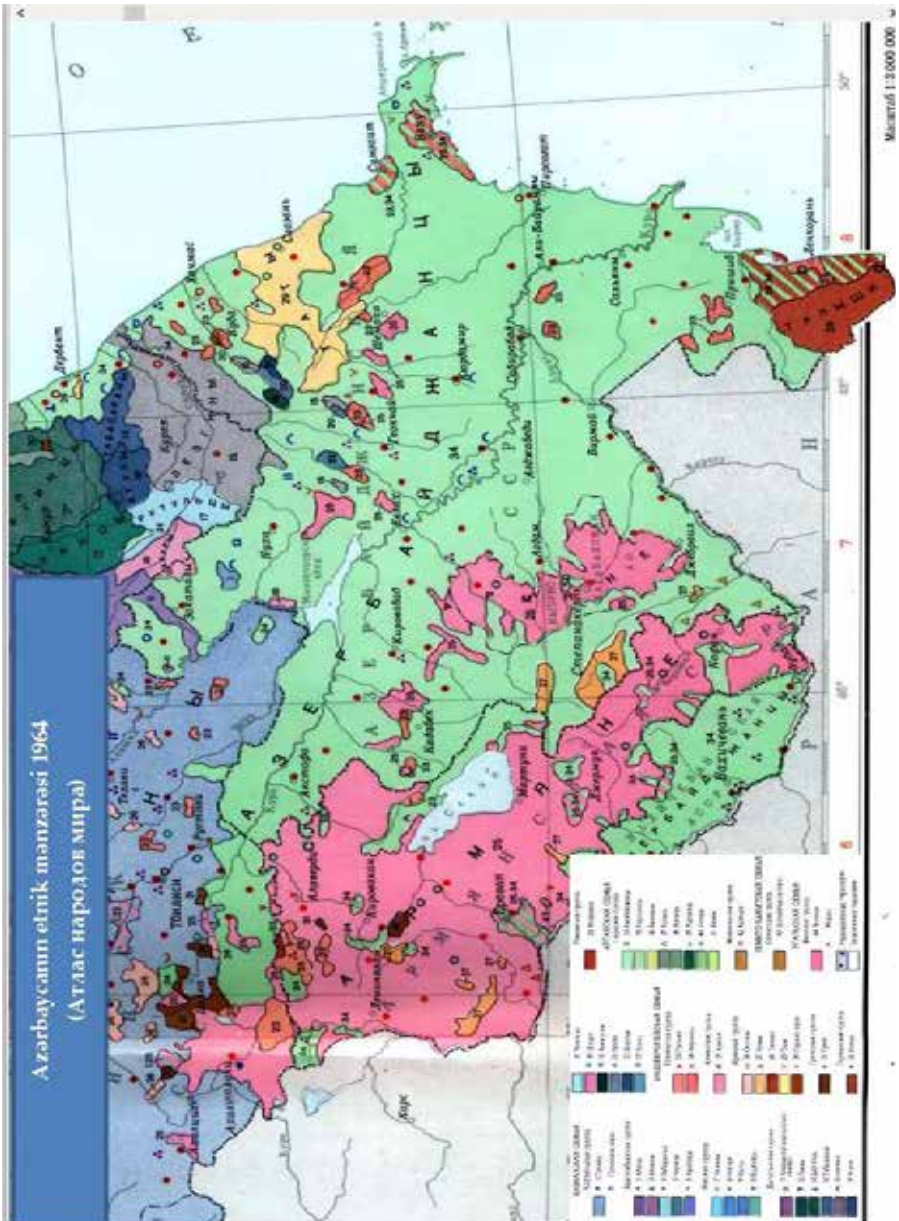
Kanada multikulturalizmin uğurlu nümunəsi, Hollandiya isə uğursuz nümunəsidir. Bəs Azərbaycan necə? Multikulturalizmin əvvəlki bölmələrdə müzakirə etdiyimiz anlayışlarını Azərbaycana tətbiq etsək hansı mənzərə ilə rastlaşarıq? Deskriptiv baxımdan Azərbaycanda demoqrafik multikulturalizm hansı səviyyədədir? İctimai diskursda, siyasi spektrin medianlarında multikulturalizm anlayışına münasibət necədir? Azərbaycan hökumətinin siyasətində multikulturalizm öz əksini tapırmı? Əlbəttə, bu sualların hər biri ayrıca geniş araşdırma mövzudur. Burada qısa da olsa qoyulan suallara cavab verməyə, Azərbaycanın multikulturalizm dünyasında yerini müəyyən etməyə çalışacağıq.

Azərbaycan üçüncü dünya ölkələrindən çoxsaylı miqrant axını qəbul edən ölkələrdən olmasa da, millətin formalaşmasının keçidiyi uzun tarixi yolda müxtəlif etnik, mədəni və dini

qruplarla qarşılaşıb. Əlverişli coğrafi mühit, yerli insanların xoş-görülü davranışı və siyasi konyukturun münasibliyi bu qrupların bəzilərinin Azərbaycanı uzun müddətli və ya daimi vətən seçməsinə səbəb olub. Əhalinin ümumi sayında etnik və dini qrupların payının çox geniş olmamasına baxmayaraq, Azərbaycanı çoxsaylı fərqli etnik və dini qrupların yaşadığı multikultural cəmiyyət hesab etmək olar.

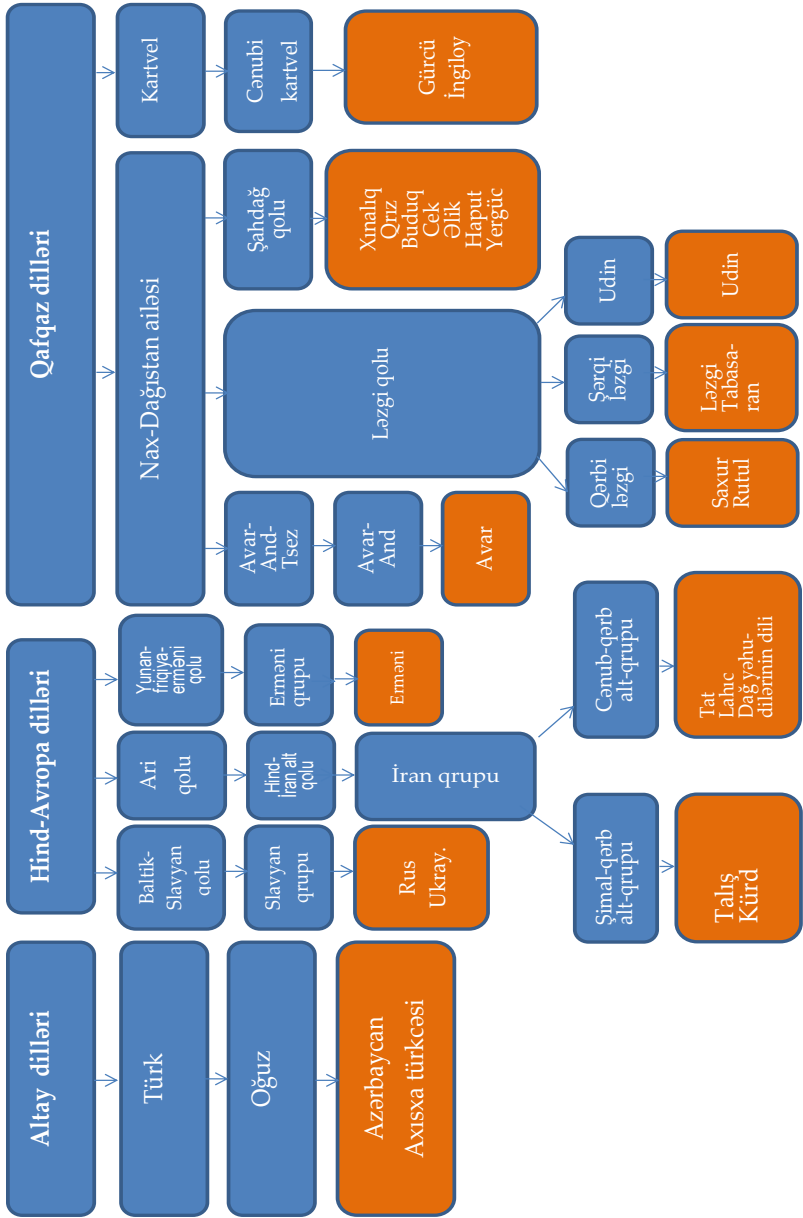
Milli azlıqlar Azərbaycan əhalisinin 9,4%-ni təşkil edir (bax: Cədvəl 6). Yuxarıda verdiyimiz müxtəlifliyin ölçülməsi indekslərində Alesina və başqaları tərəfindən hazırlanmış etnik fraqmentləşmə indeksinə görə (köhnə məlumatlara əsaslanarsa da) Azərbaycandakı etnik müxtəliflik Böyük Britaniya, Fransa, Hollandiya, İtaliya kimi ölkələrdəkindən daha zəngindir (bax: Əlavə 1). Fearon indeksi də Azərbaycanda etnik və məni zənginliyin bir çox Avropa dövlətlərini üstələdiyini təsdiq edir (bax: Əlavə 2). Hazırda Azərbaycanda ölkənin əsas və çoxluq təşkil edən əhalisi — azərbaycanlılarla (Azərbaycan türkləri) yanaşı, bir sıra digər millət, xalq və etnik azlıqlar da yaşayırlar. 1999-cu il əhalinin siyahıyaalmasına görə Azərbaycanda yaşayan əhalinin 90,6%-ni azərbaycanlılar, 9,4%-ni isə milli azlıqlar və etnik qruplar, o cümlədən ləzgilər — 2,2%, ruslar — 1,8%, talışlar — 1,0%, avarlar — 0,6%, türklər — 0,5%, tatarlar — 0,4%, ermənilər — 1,5%, gürcülər — 0,2%, kürdlər — 0,2%, ukraynalılar- 0,4%, yəhudilər — 0,2% və başqa xalqlar təşkil edir. 1964-cü ildə nəşr edilmiş və dünyanın etnik mənzərəsi barədə ən fundamental tədqiqat işlərindən biri hesab edilən Dünya xalqlarının atlasına diqqət yetirdikdə Azərbaycandakı etnik müxtəlifliyin ölkənin bütün ərazisi üzrə paylanmasını görmək mümkündür (bax: Xəritə 2).⁷⁰

70 Атлас народов мира. Москва.1964. s.19.

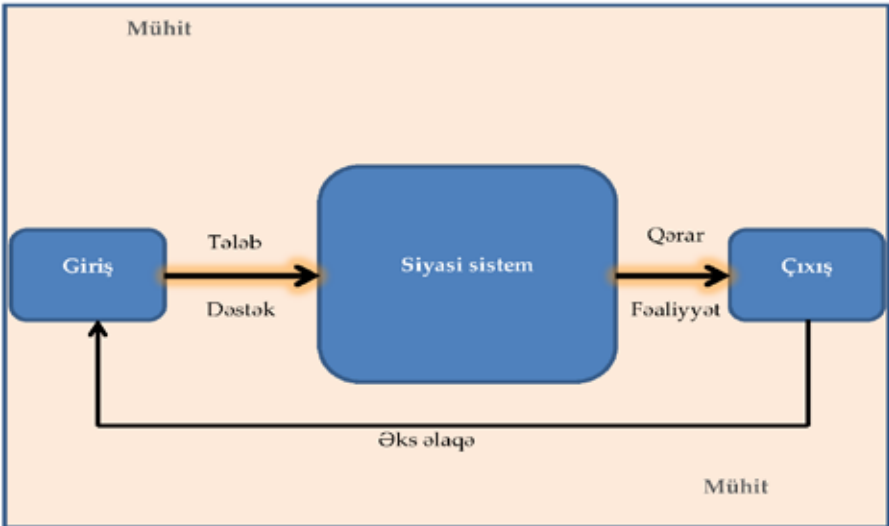
Azərbaycanda demografik multikulturalizmin əsas xüsusiyyətlərindən biri də burda yaşayan etno-lingvistik qrupların lingvistik ağaca bir-birindən uzaqlığıdır. Fearon bu parametrin lingvistik fraqmentləşmənin müəyyənləşdirilməsi və siyasi təşkilat daxilində etnik münasibətlərin daha yaxşı başa düşülməsi üçün zəruri olduğunu qeyd edir. Lingvistik ağacın birinci mərhələsinə uyğun gələn dillərdə danışan etnik qruplar mədəniyyətə də yaxın olurlar. Bu isə ölkə daxilində daha harmonik münasibətlərin qurulmasına rəvac verir. Lingvistik ağacın səviyyələrinə görə bir-birindən uzaqlaşan mədəniyyətlərdə cəmiyyət daha çox fraqmentləşmiş olur. Azərbaycanın nümunəsində görmək mümkündür ki, ölkənin etnik kompozisiyası kifayət qədər zəngin olmaqla bir-birindən lingvistik cəhətdən kifayət qədər uzaqda dayanan etnik qruplardan formalaşmışdır. Ölkəmizin kiçik ərazisində və 10 milyonluq əhali arasında dünyada mövcud olan 14 əsas dil ailəsindən 3-ü mövcuddur (Altay, Hind-Avropa, Qafqaz). Bu o deməkdir ki, ölkəmizdəki etno-mədəni qrupların bir-biri ilə genetik əlaqələri çox uzaqdır (bax: Sxem 1). Lakin, lingvistik uzaqlığın yaratdığı etno-mədəni fraqmentarlıq (metodoloji anlamda) Azərbaycanda harmonik cəmiyyətin yaranmasına mane olmayıb. Tarix boyu ölkəmizin ərazisində mövcud olmuş müxtəlif xalqların qarşılıqlı hörmət və anlayış şəraitində yaşamaları fakt olaraq bütün səviyyələrdə təsdiq edilir. Məhz dərin tarixi köklərə dayanan və bu günə qədər inkişaf edərək cəmiyyətin gündəlik həyat tərzinə çevrilmiş birgəyaşayış Azərbaycanda dövlət siyasəti kimi multikulturalizmin ictimai-əsasını təşkil edir.

Sxem 3. Azərbaycanca yaşayan xalqların linqvistik təsnifatı

Azərbaycanda multikulturalizm siyasətinin sistem kimi formalaşmasının əsasında cəmiyyətdən gələn sosial sifariş dayanır. Dövlətin müxtəlifliyin idarəolunmasına yönəlik siyasəti David Eastonun siyasi sistem modelinə (bax: Sxem 4) uyğun gəlir. Tarixən formalaşmış və uzun müddət cəmiyyətdə özünə möhkəm yer tapmış çoxmədəniyyətlilik və dini tolerantlıq cəmiyyətin tələbləri şəklində formalaşır. Bu tələblər cəmiyyətdən siyasi sistemə giriş funksiyaları kimi çıxış edir. Həmin tələblər siyasi sistem daxilində analiz olunur, qərarlara və fəaliyyətə çevrilərək çıxış funksiyaları şəklində cəmiyyətə qaytarılır. Qəbul edilmiş qərarlar və siyasi sistemin fəaliyyəti cəmiyyət tərəfindən müdafiə edilir. Həmçinin, həmin qərarlar yeni tələbləri formalaşdırır və həmin tələblər yenidən siyasi qərarlara çevrilmək üçün siyasi sistemə ötürülür. Bu proses dövrü olaraq baş verir.

Sxem 4. David Easton'un siyasi sistem modeli

Azərbaycanda multikulturalizm siyasətinin bu modelindən aşkar şəkildə görünür ki, multikulturalizm yuxarıdan gələn, cəmiyyətə sırımış fenomen deyil, aşağıdan yuxarıya şaquli prosesin təzahürüdür. Azərbaycan dövlətinin cəmiyyətin sio-mədəni tələblərinə adekvat cavab formalaşdırması nəticəsində etno-mədəni sferada gərginlik və münaqişələrə yer qalmır, cəmiyyətdə sosial harmoniya bərqərar olur. Ölkədəki sosio-mədəni harmoniyanın səbəblərindən biri də ondan ibarətdir ki, dövlətin həyata keçirdiyi siyasət etno-mədəni və dini kimliklərin assimilyasiyasına deyil, onların qorunub saxlanılmasına yönəlib. Mədəni kimliklərin müdafiəsi həm qanunvericilikdə, həm də dövlətin siyasi proqram sənədlərində təsbit edilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 44-cü maddəsi bəyan edir ki, hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır və heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz. 1992-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının 2-ci maddəsində göstərilir:

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin aparatına, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə, Azərbaycan Respublikasının nazirliklərinə və idarələrinə, yerli icra hakimiyyəti başçılarına aşağıdakı istiqamətlərdə dövlət yardımının və hökumət siyasətinin həyata keçirilməsi bir vəzifə olaraq tapşırılsın:

- milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların mədəni, dil və dini özgürlüyünün qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi;
- milli ənənə və adətlərə əməl, dini mərasim və ayinlərin tam azad icra edilməsi, ibadət yerlərinin qorunub saxlanması və onlardan istifadə olunması;

- milli sənətkarlığın, peşəkarlıq və özfəaliyyət yaradıcılığı və xalq sənətlərinin sərbəst inkişaf etdirilməsi;
- bütün millətlərin tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması;
- əhali üçün əhəmiyyəti olan yerlər, qoruqlar, parklar və digər təbiət obyektlərinin mühafizə olunub saxlanılması.

Göründüyü kimi Azərbaycanda multikulturalizm qanunvericilik aktlarında ən yüksək səviyyədə təsbit edilmişdir ki, bu da dünyanın multikulturalizm sahəsində aparıcı mütəxəssislərinin multikulturalist dövlətlərin təyin edilməsi üçün müəyyən etdikləri siyasət istiqamətləri ilə səsləşir. Dövlətlərin (miqrantlarla bağlı) multikulturalizm siyasətinə sadıqlığını müəyyənləşdirən Kymlicka bu cür siyasətin 8 növünü müəyyənləşdirir:

1. Konstitusional, qanunvericilik və parlament səviyyəsində multikulturalizmin təsbit edilməsi;
2. Milli azlıqların geyim tərzləri ilə bağlı istisna siyasəti;
3. İkili vətəndaşlığa icazə verilməsi;
4. Etnik qrup təşkilatlarının mədəni fəaliyyətlərinin maddi cəhətdən dəstəklənməsi;
5. İctimai mediada etnik qrupların təmsilçiliyi;
6. Multikulturalizm tədris proqramlarına daxil edilməsi;
7. İki dilli təhsilin və ya azlıqların dilində təhsilin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi;
8. Pozitiv diskriminasiya siyasəti.⁷¹

Azərbaycanda multikulturalizm siyasətini bu tipologiyaya uyğun olaraq təhlil edək. Tipologiyaya uyğun olaraq multikulturalizmin ölkəmizin qanunvericiliyində konstitusional səviyyədə əks olunması barədə yuxarıda məlumat verdik. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, bəzi mütəxəssislər bu cür siyasətin yal-

71 Kymlicka, W. (2012). *Multiculturalism: Success, Failure and the Future*. Migration Policy Institute. S.9

nız qanunvericiliklə məhdudlaşdırılmasının doğru olmadığını, multikulturalizmin həmçinin, ictimai diskursda möhkəm yer tutmalı olduğunu zəruri hesab edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz bu istiqamətdə ölkəmizi uğurlu nümunə hesab etmək olar. Ümummilli Lider Heydər Əliyev çıxışlarında qeyd etmişdir ki, Azərbaycanın varı, dövləti, təkcə, onun yeraltı və yerüstü sərvətləri deyil, onun ərazisində yaşayan xalqlardır.⁷²

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2016-cı il yanvarın 10-da Nazirlər Kabinetinin iclasındakı nitqində demişdir: “Azərbaycan multikulturalizmlə bağlı çox böyük işlər görüb. Azərbaycan nümunəsi göstərir ki, multikulturalizm yaşayır. Baxmaya-raq bəzi siyasətçilər deyirlər ki, multikulturalizm iflasa uğrayıb. Bəlkə haradasa iflasa uğrayıb. Amma Azərbaycanda yaşayır və bu meyillər, bu ideyalar güclənir, ictimaiyyətdən də daha çox dəstək alır. Biz bu yolla gedəcəyik.”⁷³

Yuxarıda da göstərdiyimiz kimi Azərbaycan ciddi miqrant axını ilə üzləşmədiyindən və Azərbaycanda yaşayan xalqların geyim tərzləri xüsusi istisna tələb etmədiyindən Kymlickanın təklif etdiyi tipologiyadakı 2-ci və 3-cü siyasət formaları barədə danışmayacağıq. Kymlicka etnik qrup təşkilatlarının mədəni fəaliyyətlərinin maddi cəhətdən dəstəklənməsinin dövlətin multikulturalizm siyasətinin mühüm amili olduğunu qeyd edir (tipologiyada 4-cü bənd). Azərbaycan hökuməti müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq milli və dini azlıqların mədəniyyətlərinin inkişafı üçün dövlət büdcəsindən yardımlar ayırır. 2014-cü ildə Azərbaycanda dini icmalara maliyyə yardımı göstərmək üçün Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il dövlət büdcəsində

72 Niftiyev Niyaz. Azərbaycanda birgəyaşayış və multikulturalizm. Bakı. 2015. S. 97.

73 Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasındakı nitqi. http://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_Multikulturalizm_Azərbaycanda_heyat_terzidir-918878

nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Prezidentinin ehtiyat fondundan Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinə 2,5 milyon manat vəsait ayrılıb. 2016-cı ildə təkcə qeyri-İslam dini icmalarına 800 min manat maliyyə vəsaiti ayrılıb.

Hazırda Azərbaycanda yaşayan etnik icmaların dilində 15, rus dilində isə 30-dan çox qəzet və jurnal nəşr olunur, çoxsaylı internet portallar fəaliyyət göstərir. Telekanallarda milli azlıqların etnik mədəni həyatı, etnoqrafiyası barədə müntəzəm materiallar hazırlanır. Milli azlıqların sıx yaşadığı 5 bölgədə isə yerli teleradio kanalları fəaliyyət göstərir. Azərbaycan radiosunda rus, gürcü, kürd, talış və erməni dilində verilişlər efirə gedir (tipologiyada 5-ci bənd).⁷⁴

Xüsusilə, 2014-cü ildə Prezident İlham Əliyevin Fərmanı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılmasından sonra multikulturalizmin Azərbaycanda təhsil proqramına inteqrasiyası prosesinə start verilib. Bu gün Azərbaycanın bir sıra ali təhsil müəssisələrində multikulturalizm fənləri tədris olunur (tipologiyada 6-cı bənd).

Azərbaycanda tədris yalnız rus dilində olan 15 ümumtəhsil məktəb fəaliyyət göstərir. Respublika üzrə 314 məktəbdə tədris Azərbaycan və rus dillərində, 1 məktəbdə isə Azərbaycan, rus və gürcü dilində aparılır. Azərbaycanın bir sıra bölgələrini təmsil edən ümumtəhsil məktəblərində ləzgi, talış, ivrit, avar, saxur, udin, kürd, xınalıq dilləri tədris olunur. Respublika üzrə 357 ümumtəhsil məktəbində milli azlıqlara mənsub 33719 şagird öz ana dilini öyrənir (tipologiyanın 7-ci bəndi).⁷⁵

Nəhayət, Kymlickanın tipologiyasına görə pozitiv diskriminasiya (tipologiyada 8-ci bənd) siyasəti multikulturalizm

74 Mətbuat və multikulturalizm. <http://www.azadinform.az/news/a-117553.html>

75 Azərbaycan multikulturalizmi: Təhsil. http://multiculturalism.preslib.az/az_a6.html

siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. Azərbaycan multikulturalizmində pozitiv diskriminasiya nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Dini etiqad azadlığı haqqında qanununun 21-ci maddəsində göstərilir ki, İslam dininə aid ayin və mərasimlərin aparılması yalnız Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları tərəfindən həyata keçirilə bilər. Xaricdə dini təhsil almış Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına islam dininə aid ayin və mərasimlərin aparılması qadağandır. Lakin bu məhdudiyət qeyri-müsəlmanlara şamil edilmir. Belə ki, xaricdə təhsil almış qeyri-müsəlman azərbaycanlılar ölkədə dini ayinlər və mərasimlər apara bilərlər. Yenə həmin qanunun 8-ci maddəsində göstərilir ki, İslam dini icmaları məscidlərdən kənarında yaradıla bilməz. Lakin başqa dinlərin hüquqi qeydiyyatı zamanı onların məsələn, yalnız kil-sədə, sinaqoqda və s. ibadət yerlərində yaradılması kimi tələb qoyulmur. Qeyri-islam dini icmaları istisna hüququndan istifadə edərkən, hətta fərdi mənzillərdə və evlərdə də yaradıla bilər.

Göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasında multikulturalizm siyasəti bütün parametrlər üzrə tam dolğunluğu ilə həyata keçirilməkdədir. Dövlət multikulturalizmi özünün prioritet siyasət istiqaməti kimi müəyyənləşdirib. Lakin, fikrimizcə Azərbaycanda müxtəlifliyin idarə olunması multikulturalizmdən daha çox interkulturalizm ideyasına uyğun gəlir. Kitabın sonuncu bölməsində interkulturalizmlə tanışlıqdan görmək olar ki, bu ideya cəmiyyətdə azlıqların cəmiyyət həyatının bütün sferalarında iştirakçılıq və təmsilçilik üçün imkanlar yaradılmasını nəzərdə tutmaqla yanaşı, onların cəmiyyətə xüsusilə dialoq vasitəsilə inteqrasiyasını və bunun nəticəsi olaraq vəhdətin yaranmasını əsas şərt kimi önə sürür. Respublikamızda formalaşmış birgə-

yaşayış mədəniyyəti azlıq/çoxluq, biz/onlar dualizmini, demək olar ki, istisna edir. Azərbaycanda azlıq hesab oluna biləcək etnik qruplar dominant etnik qrupla üzvü vəhdətdədir. Bu vəhdətin əsasında isə vətəndaşlıq prinsipləri və Azərbaycançılıq məfkurəsi dayanır. Bu prinsip və məfkurə əsasında uzun müddətli birgəyaşayış hamı tərəfindən paylaşılan ortağ dəyərlərin və vahid mədəniyyətin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycanda interkulturalizmin ana xəttini təşkil edən cəmiyyət vəhdəti özünü bütün etnik və dini qrupların ümumi baxışa və ümumi mənsubiyyət hissənə malik olmalarında biruzə verir. Həm də bu zaman insanların fərqlilikləri yüksək qiynətləndirilir və pozitiv dəyərləndirilir. İnterkulturalizmə xas olan digər mühüm cəhət – fərqli etno-mədəni və dini kimliyə malik insanların eyni imkanlara malik olması – Azərbaycanda tam dolğunluğu ilə öz əksini tapır. Nəhayət birgəyaşayışın bu forması dövlət siyasəti vasitəsilə möhkəmləndirilərək bütün qrupları ümumi məqsədlər nəminə qarşılıqlı fəaliyyətə təşviq edir. Bütün bunları nəzərə alaraq tərəddüdsüz iddia edə bilərik ki, Azərbaycanda birgəyaşayışın forması və müxtəlifliyin idarə edilməsi interkulturalizm modelinə tam uyğun gəlir.

ELEKTORAL MÜHƏNDİSLİK. KONSOSİONALİZM VƏ SENTRİPETALİZM

Etnik və ya dini cəhətdən çox fraqmentləşmiş dövlətlərdə bütün tərəflərin siyasi və ictimai rəqabət mühitində bərabər və ədalətli iştirakını təmin edən oyun qaydalarının müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, adətən bütün tərəflərin bu və ya digər şəkildə tələblərinə cavab verən konstitusiyanın dizayn edilməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Belə konstitusional dizayn müxtəlif qruplar arasında münaqişələrin həllinin hüquqi mexanizmi kimi nəzərdən keçirilir. Konstitusional dizayn müxtəlif demokratik təsisatların yaradılmasını, eləcə də onların formalaşması mexanizmlərini təsbit edir. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, siyasi mühitin formalaşmasına təsir edən bütün siyasi institutlar arasında ən mühüm seçki sistemidir. Birincisi, ona görə ki, seçki sistemi elektoral hakimiyyəti müəyyənləşdirməklə özünəməxsus manipulyasiya vasitəsi kimi çıxış edir və konkret maraqları təmin edən nəticə-

nin əldə edilməsi üçün məqsədyönlü şəkildə qurula bilər. İkincisi, seçki sistemi siyasi rəqabət mühitini, o cümlədən partiya sistemlərini⁷⁶ strukturlaşdırır, siyasi davranışlar üçün stimula yaradır və bu stimuldan yararlananları seçkidə qalib gəlməklə mükafatlandırır.⁷⁷ Arend Lijphart qeyd edir ki, əgər hansısa ölkənin (demokratiyanın) təbiətini dəyişdirmək istəyiriksə bunun üçün seçki sistemi ən məqbul və effektiv mexanizm ola bilər.⁷⁸ Dərin fraqmentləşmiş cəmiyyətlərdə müəyyən seçki sistemləri rəqib qruplarla əməkdaşlıq edən namizədləri və ya partiyaları mükafatlandıraraq yalnız öz etnik və ya dini qrupuna güvənənləri seçkidə qalib edə bilər. Lakin mütəxəssislər onu vurğulayır ki, seçki sistemlərinin cəmiyyətə bu cür töhfəsi həmin cəmiyyətdəki məxsusi konfliktlərdən və onların kontekstindən daha çox asılıdır. Reilly hesab edir ki, plüralist cəmiyyətlərdə yaxşı dizayn edilmiş seçki sistemi qruplar arasında əməkdaşlıq tendensiyalarını, yaxşı düşünülməmiş seçki sistemi isə konfliktləri qidalandıra bilər.⁷⁹

Fraqmentləşmiş cəmiyyətlərdə seçki sisteminin müvəffəqiyyəti aşağıdakılarla şərtlənir:

1. Cəmiyyətdəki bölünmənin təbiəti (qrup kimliyinin və qruplararası mübahisələrin mahiyyəti, konfliktlərin intensivliyi, münaqişə qruplarının ərazi paylaşması)

76 Məşhur fransız politoloqu Maurice Duverger seçki sisteminin partiya sisteminin formalaşmasında həlledici rolunu isbat edərək siyasi elmin əsas qanunlarından biri olan Düverje qanunlarını təklif etmişdir: 1) sadə səs çoxluğuna əsaslanan tək turlu majoritar seçki sistemi iki partiyalı sistemin yaranmasına səbəb olur; 2) Proporsional seçki sistemi və iki turlu majoritar seçki sistemi çoxpartiyalı sistemi yaradır. Bu barədə bax: Дюверже Морис. Политические партии. Москва. ООО «Академический Проект». 2002.

77 Reilly, B & Reynolds, A. (2000). Electoral Systems and Conflict in Divided Societies, burada: Stern, P. C. and Druckman D. (2000). *International Conflict Resolution After the Cold War*. Washington, D.C.: National Academy Press. S.425

78 Lijphart, A. (1995). Electoral Systems, burada: Lipset, S.M. *The Encyclopedia of Democracy*, Washington, D.C.: Congressional Quarterly Press. S.415

79 Reilly, B. (1997). The Alternative Vote and Ethnic Accommodation: New Evidence from Papua New Guinea. *Electoral Studies*, 16:1-11.

2. Siyasi sistemin mahiyyəti (partiya sistemi, hakimiyyət bölgüsü, ümumi konstitusional çərçivə)

3. Müvafiq seçki sisteminin qəbul edilməsinə gətirib çıxaran proseslər (Seçki sisteminin kolonial güclərdən gəlməsi, kənardan diqtə edilməsi, təkamül yolu ilə müəyyən niyyətlər güdülmədən formalaşması)⁸⁰

Müasir dünyada seçki sisteminin müxtəlif variasiyaları mövcud olsa da mütəxəssislər onları 3 əsas qrupa bölürlər: çoxluq-majoritar, qarışıq və proporsional. Bu qruplar daxilindəki müxtəlif seçki sistemləri barədə müfəssəl məlumat məqsədlərimizdən uzaq olduğundan onların bəziləri barədə yeri gəldikcə danışacağıq. Mütəxəssislər fraqmentləşmiş cəmiyyətlərdə müxtəlif seçki sistemlərini nəzərdə tutan dörd əsas konstitusional dizayn forması təklif edirlər:

1. Konsosionalizm
2. Sentripetalizm
3. İnteqrativ konsensualizm
4. Birbaşa tanınma (explicitism)

80 Reilly, B & Reynolds, A. (2000). Electoral Systems and Conflict in Divided Societies, burada: Stern, P. C. and Druckman D. (2000). *International Conflict Resolution After the Cold War*. Washington, D.C.: National Academy Press. S.444

Konsosionalizm

Müasir akademik ədəbiyyatda fraqmentləşmiş cəmiyyətlər üçün konstitusional dizayn və elektoral mühəndislik variantlarından ən çox müzakirə olunanı konsosionalizmdir (consociation – birləşmə). Bu nəzəriyyənin müəllifi Arend Lijphart hesab edilir. Konsosionalizmdə etnik, din, dil fərqliliyi olan qrupların dəqiq müəyyən edilmiş seqmentləri hakimiyyəti bölüşdürürlər. Lijpharta görə konsosionalizmin dörd əsas xüsusiyyəti var:

1. Hökumətin böyük koalisiya yolu ilə təşkili. Bu zaman cəmiyyətdəki bütün etnik, dini, mədəni qruplar icra hakimiyyətini öz aralarında bölüşdürürlər.

2. Qruplara daxili seqmental müxtariyyətin verilməsi

3. Proporsional təmsilçilik (partiya siyahıları vasitəsilə), dövlət qulluğu vəzifələrinin və dövlət vəsaitlərinin qruplar arasında proporsional bölgüsü

4. Qrupların qarşılıqlı veto hüququnun olması

Lijphart və konsosionalizm tərəfdarları hesab edirlər ki, bu cür konstitusional dizayn inklüziv multietnik koalisiyaların yaranması ilə nəticələnir. Bu model qrupların təmsilçiliyinin təmin edilməsi məqsədilə partiya siyahıları üzərində qurulan proporsional seçki sisteminə xüsusi önəm verir. Buna səbəb olaraq aşağıdakılar göstərilir:

- 1) Bütün seçici səsləri ədalətli şəkildə qazanılmış mandatlarda öz əksini tapır. Belə ki, əgər çoxluq majoritar sistemində “qalib hər şeyi əldə edir” prinsipi üstündürsə, (məsələn, tək turlu majoritar sistemdə ən çox səs almış namizəd qalib olur, başqa namizədlərə verilmiş səslər isə itir) proporsional sistem-

də hər bir seçici səsi siyahı üzrə namizədlər arasında paylanır və səs itkisi minimuma enir.

2) Çoxmandatlı dairələrdə xüsusilə seçilmək üçün keçid baryeri aşağı olarsa, azlıqda olan partiyaların mandat alma şansları çoxalır.

3) Proporsional sistem partiyaları təşviq edir ki, öz siyahılarına cəmiyyətin müxtəlif qruplarından və təbəqələrindən namizədlər daxil etsinlər.

4) Beləliklə, etnik/mədəni azlıqların mandat əldə etmək şansları artır.

5) Partiya siyahıları üzrə qadınların mandat əldə etməsi daha asanlaşır.

6) Qruplar arasında hakimiyyətin bölüşdürülməsi daha aydın nəzərə çarpır.⁸¹

Majoritar sistem azlıqda olan qrupların təmsilçilərinin mandat qazanması kifayət qədər çətin olduğundan fraqmentləşmiş cəmiyyətlərdə qrupların ciddi narazılığına səbəb ola bilər ki, bu da ciddi mənfi nəticələr doğurur. Konsosionalizm uğurlu model kimi 1857-1967-ci illərdə Niderlandda tətbiq olunub. Cəmiyyətin dörd əsas qrupunun-kalvinistlər, katoliklər, sosialistlər və digərləri arasında təmsilçiliyin bu model vasitəsilə təsbiti uğurla nəticələnərək bu qrupların sonda tamamilə bir-birinə inteqrasiyasını təmin edib. Məhz, bu cür inteqrasiya nəticəsində 1967-ci ildən sonra konsosional model artıq zərurət olmadığından ortadan qaldırılıb.

Lakin konsosional modelin tənqidçiləri də az deyil. Onlar iddia edirlər ki, ölkə üzrə vahid çoxmandatlı partiya siyahıları ilə proporsional sistem seçici ilə mandat əldə etmiş şəxs arasında güclü əlaqələrin, beləliklə də seçilmişlərin seçicilər qarşısında

⁸¹ Norris, P. (2004). *Electoral Engineering. Voting Rules and Political Behavior*. Cambridge University Press. S.22-24.

məsuliyyətinin olmasına imkan yaratmır. Digər tərəfdən, vahid çoxmandatlı proporsional sistem regional fərqliliklərə daha çox biganədir və regional məsələlərin seçkili institutlara asan ötürülməsini təmin edə bilmir. Digər tərəfdən fraqmentləşmiş cəmiyyətlərdə qruplar əsasında formalaşmış siyasi partiyalara adətən həmin qrupun üzvləri səs verir. Bu qrupların seçkili orqanda proporsional təmsilçiliyinə imkan yaratsa da, həmin partiyalar daha çox öz seçicilərinin (qrupların) məsələlərinə diqqət yetirirlər ki, bu da qruplararası gərginliyi daha da artırmağa bilər. Buna cavab olaraq Lijphart bildirir ki, "konsosionalizmin məqsədi plüralist cəmiyyətləri birbaşa yolla daha çox plüralist etməkdir. Bu yanaşma seqmental bölünmələri ortadan qaldırmaq və ya yumşaltmaq məqsədi güdmür, əksinə onları açıq şəkildə tanıyaraq stabil demokratiyaların konstruktiv elementinə çevirir."⁸²

82 Lijphart, A. (1977). *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. New Haven: Yale University Press. s.42

Sentripetalizm

Konsosionalizmin sərt tənqidçiləri hesab edirlər ki, fraqmentləşmiş cəmiyyətlərdə qrup kimliyinin destruktiv nəticələrini dəf etmək üçün cəmiyyətdəki qrup bölgüsünü olduğu kimi seçkili orqanlarda təkrarlamaq doğru yol deyil. Donald Horowitz tərəfindən təklif edilmiş və fraqmentləşmiş cəmiyyətlərdə münaqişələrin həllində seçki sistemlərinə xüsusi önəm verən digər alternativ nəzəriyyə sentripetalizm⁸³ adlanır. Sentripetalistlər iddia edirlər ki, “səslərin toplanması (vote pooling)” və “preferensial səsvermə” namizədlərə məcbur edir ki, yalnız öz qruplarına deyil rəqib qruplara da üz tutsun.⁸⁴ Bu məqsədlə təklif edilən üç əsas seçki sistemi - alternativ səs, yeganə ötürülən səs və tamamlayıcı səs - preferensial sistemlər adlandırılır.

Sentripetalistlərin ən çox üstünlük verdikləri səsvermə sistemi alternativ səsdir. Majoritar seçki sistemlərinə daxil olan bu variantda seçicilər təkmandatlı dairədə səs verən zaman namizədləri öz preferensiyalarına uyğun olaraq sıralayırlar. Məsələn, A, B və C namizədlərindən ən çox bəyəndiklərinin qarşısına 1, nisbətən az bəyəndiklərinin qarşısına 2 və s. yazmaqla öz tərcihlərini ifadə edirlər. Bu zaman seçicilərin mütləq əksəriyyətinin (50%+1) ilk tərcihini qazanmış namizəd mandat əldə edir. Əgər namizədlərin heç biri mütləq səs çoxluğu qazana bilmirsə, ən az tərcih olunan sayılma prosesindən çıxarılır. Onu ilk tərcih kimi seçmiş seçicilərin sonrakı tərcihləri digər namizədlər arasında

83 *Centripetal*- ingilis dilindən tərcümədə *mərkəzdənqaçma* anlamına gəlir. Elektoral mühəndisliyin bu növündə bir qrupun üzvləri seçkilərdə qələbə qazanmaq üçün öz qrupunun üzvlərindən deyil, rəqib qrupdan dəstək gözlədiklərinə görə bu model mərkəzdənqaçmaya bənzədilir.

84 Bax: Horowitz, D. (1985). *Ethnic group in conflict*. University of California Press.

paylanır. Bu proses namizədlərdən birinin mütləq səs çoxluğu əldə etməsinədək davam edir.

Tamamlayıcı səs təxminən alternativ səs modelinə oxşayır. Fərq ondan ibarətdir ki, mütləq səs çoxluğu əldə edilmədiyi zaman ən az səs almış namizəd deyil, ilk iki çox tərcih almış namizəddən başqa digər bütün namizədlər səslərin sayılması prosesindən çıxarılır, onlara səs verənlərin birinci iki namizədlə bağlı tərcihləri toplanır və nəticədə mütləq səs çoxluğu əldə edilir.

Bu ikisindən fərqli olaraq yeganə ötürülən səs proporsional seçki sistemlərinə aiddir. Yeganə ötürülən səs sistemi çoxmandatlı dairələrdə siyahı üzrə verilmiş namizədlərin seçicilərin tərəfindən öz tərcihlərinə uyğun sıralanmasını nəzərdə tutur. Səslərin sayılması zamanı mandat əldə etmək üçün kvota müəyyənləşdirilir (adətən Droop metodu⁸⁵ üzrə). Kvantaya bərabər və ondan çox səs almış namizədlər seçilmiş hesab edilir. Digər namizədlərə verilmiş səslər həmçinin qalib namizədlərin kvotadan artıq səsləri tərcihlərə uyğun olaraq namizədlər arasında bölüşdürülür.

Göründüyü kimi preferensial səsvermə sistemlərində birinci seçimlə yanaşı, ikinci tərcih də son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bir çox hallarda qalib ikinci tərcih nəticəsində bəlli olur. Buna görə də preferensial seçki sistemlərində namizədlər öz qrupları ilə yanaşı, rəqib qrupların ikinci tərcih səsini qazanmağa çalışırlar. Məlumdur ki, birinci tərcih olaraq hər kəs öz qrupundan olan namizədlərə üstünlük verəcək. Lakin rəqib qrupdan olan simpatiya qazanmış namizəd ikinci tərcih olaraq nəzərdən keçirilə bilər. Bu zaman bir qrupdan olan namizədlər ikinci tərcih üçün rəqib qrupun üzvləri və rəhbərləri ilə danışıqlar aparmaqda, qar-

85 $Q=(\)+1$

şılıqlı razılaşmalar əldə etməkdə maraqlı olurlar. Bunun üçün də rəqib namizədlər daha mütədil və mərkəzçi mövqelərdən çıxış edirlər ki, son nəticədə bu fraqmentləşmiş cəmiyyətlərdə qrupların bir-birinə daha da yaxınlaşmasına, etnik bölünmə amillərinin qarşılıqlı güzəştlər yolu ilə yumşalmasına səbəb olur.

Sentripetalizmin tənqidçiləri hesab edirlər ki, bu model kifayət qədər cəlbədicə görünə də onun real həyatda işləməsi barədə empirik faktlar azdır. Benjamin Reilly bu arqumentin tutarlı olduğunu iqrar etsə də sentripetalizmin müvəffəqiyyətlə işlədiyi Papua Yeni Qvineya, Fici, Şri-Lanka kimi dövlətləri misal gətirir.⁸⁶ Digər tərəfdən, sentripetalizm daha çox majoritar sistemə əsaslandığından (Az istifadə olunan yeganə ötürülən səs sistemi istisna olmaqla) səslərin proporsional ötürülməsinə nail olmaq mümkün deyil ki, bu da qrup təmsilçiliyinə mane olur. Sentripetalizmin dayağı olan alternativ səs sistemi dar bir-mandatlı dairələrdə mövcud olur ki, bu coğrafi ərazilərdə etnik qruplara mənsubiyyət mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, bu qruplardan olanlar birinci tərcihi asanlıqla əldə edərək, digər qruplarla sövdələşmələrə meyl etmirlər.

⁸⁶ Reilly, B. (2004). *Democracy in Divided Societies. Electoral Engineering for Conflict Management*. Cambridge University Press.

İnteqrativ konsensualizm və birbaşa tanınma

Fraqmentləşmiş cəmiyyətlərdə münaqişələrin yumşaldılmasına elektoral mühəndislik yolu ilə nail olmağın iki əsas modeli olan konsosionalizm və sentripetalizmlə yanaşı, nisbətən az populyar olan inteqrativ konsensualizm konsosionalizmin hakimiyyətin qruplar arasında bölüşdürülməsi xüsusiyyətini, sentripetalizmin isə yeganə ötürülən səs sistemindən istifadə edilməsi xüsusiyyətini götürür. Bu modeldə əsas məqsəd fraqmentləşmiş cəmiyyətlərdə rəqib qruplar arasında institusional mexanizmlər vasitəsilə konsensusa nail olmaq və inteqrasiyanı təmin etməkdir. Preferensial seçki sistemlərindən olan yeganə ötürülən səs sistemini tətbiq etməklə inteqrativ konsensualizm bir tərəfdən proporsionallığın təmin edilməsi yolu ilə etnik kimliklərin seçkili orqanlarda da təsbit edilməsini, digər tərəfdən isə bu sistemin ikinci tərcih mexanizmindən istifadə etməklə həmin etnik qrupların yaxınlaşdırılmasına nail olmağa çalışır. Lakin bəzi müəlliflər iddia edirlər ki, bu model etnik fraqmentləşmənin ibtidai səviyyələrdə olmadığı, daha doğrusu, cəmiyyətdəki bölünmənin etnik müstəvidən siyasi müstəviyə keçdiyi hallarda daha effektiv ola bilər. Mütəxəssislər Şimali İrlandiyada 1973 və 1982-ci illərdə və Estoniyada 1990-cı ildə yeganə ötürülən səs sisteminə əsasən keçirilən seçkilərdə inteqrativ modelin istənilən effekti vermədiyini qeyd etmişlər. Nə Şimali İrlandiyada katoliklər və protestantlar arasında, nə də Estoniyada yerli estonlarla ruslar arasında qarşılıqlı söv-

dələşmənin və rəqib qruplardan səs toplanmasının baş verdiyi müşahidə edilmişdir.

Birbaşa tanınma adlanan dördüncü modeldə cəmiyyətdəki etnik qrupların kimliyi birbaşa olaraq təsbit edilir və seçki mexanizmi bu məqsədlə qurulur. Birbaşa tanınma zamanı 4 cür seçki metodologiyasından istifadə edilir.

Birincisi icma seçkiləridir ki, bu zaman parlamentar sistem icmaların cəmiyyətdə dəqiq müəyyən edilmiş sərhədləri daxilində yalnız həmin icmanın üzvləri arasından təmsilçilərin seçilməsi yolu ilə formalaşır. Hal-hazırda icma seçkiləri Ficidə və Yeni Zelandiyada (yalnız maorilər üçün) mövcuddur.

İkinci mandat kvotasıdır ki, bu zaman seçkili orqanlarda etnik qrupların üzvləri üçün müəyyən sayda yerlər ayrılır. Seçkilər adi qaydada keçirilsə də kvota ilə ayrılmış yerləri yalnız həmin etnik qrupun üzvləri tutur. Hindistan, Pakistan, Xorvatiya və s. kimi ölkələrdə bu metoddan istifadə edilir.

Üçüncüsü, etnik cəhətdən qarışıq siyahılar. Etnik cəhətdən qarışıq siyahılar modelində bloklara səsvermə (block vote)⁸⁷ sisteminə istifadə olunur. Məsələn, Sinqapurda 3 və ya 6 nəfərlik çoxmandatlı dairələrdə vahid partiya siyahılarına və ya fərdi namizədlərdən ibarət qrup siyahısına səs verilir. Bu siyahılardakı namizədlərdən ən azı biri malay, hindli və ya digər etnik qrupdan olmalıdır. Bu modelin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, adətən partiya və ya qrup siyahıları müxtəlif etnik qrupları bir araya gətirməyə çalışır.

Nəhayət dördüncüsü, ən yaxşı məğlub sistemidir. Bu model Mavrikidə tətbiq olunur. Mavrikidə parlament seçkilərində iştirak etmiş, məğlub olanların arasında ən yaxşı nəticə göstərmiş

⁸⁷ Bloklara səsvermə sisteminə təkturlu majoritar sistemdə olduğu kimi ən çox səs almış namizədlər qalib gəlir. Lakin burada dairələr birmandatlı deyil, çoxmandatlıdır. Seçicilərin isə mandatların sayı qədər səsi var və seçici bu səsləri namizədlər arasında istədiyi kimi bölüşdürür.

etnik azlıqlardan olan 8 nəfər mənsub olduqları etnik qrupların proporsiyasına uyğun olduqda birbaşa olaraq parlamentə keçirlər.

Göründüyü kimi etnik, mədəni, dini cəhətdən münaqişəli fərqliliklərə malik cəmiyyətlərdə elektoral mühəndislik, yəni müxtəlif seçki texnologiyaları vasitəsilə rəqib qrupların seçkili orqanlarda ədalətli təmsilçiliyinin və beləliklə də, münaqişəli məsələlərin həllinin təmin edilməsi yollarından biridir. Yaxşı düşünülmüş seçki siyasəti qruplar arasında əməkdaşlıq mey-llərini gücləndirə, pis dizayn olunmuş elektoral mühəndislik mexanizmləri isə qruplararası gərginliyi tətikləyə bilər.

III FƏSİL

DEBATLAR, TƏNQİDLƏR, ALTERNATİVLƏR

MULTİKULTURALİZMƏ QARŞI REAKSİYALAR

Harvard Universitetinin professoru Nathan Glazer 1997-ci ildə nəşr etdirdiyi “İndi biz hamımız multikulturalistik” adlı kitabında ABŞ-da assimilyasiyanın mənfi konnotasiya daşdığına iddia edərək bundan sonra multikulturalizmin ictimai həyatın və dövlət siyasətinin bütün sferalarında dominant ideya olacağını iddia edirdi. Üstündən on beş il keçməmiş Avropada siyasətçilər tamamilə başqa qənaətə gəlmişdilər.⁸⁸

Almaniyanın kansleri Angela Merkel 2010-cu ilin 17 oktyabrında Xristian Demokratlar İttifaqı partiyasının gəncləri ilə görüşü zamanı Avropada uzun müddətdən bəri siyasətçilərin dilində və ictimai diskursda hakim olan fikri dilə gətirdi: “Müxtəlif mədəniyyətlərdən gələn insanların bir-biri ilə yanaşı xoşbəxtcəsinə yaşaması ideyası işləmədi. Almaniya multikulturalizm tamamilə uğursuz oldu”. 2011-ci ildə Böyük Britaniyanın Baş naziri David Cameron Münhendə keçirilən təh-

88 Glazer, N. (1997). *We Are All Multiculturalists Now*. Harvard University Press.

lükəsizlik konfransı zamanı bəyan etdi ki, Britaniyada “dövlət multikulturalizmi” ideyası iflasa uğradı. Eyni fikri 2011-ci ildə Fransanın Prezidenti Nicholas Sarkozy də təkrar etdi. Beləliklə, ictimai rəydə dolaşan fikirlər ən azı diskursiv səviyyədə dövlət siyasətinə transformasiya etdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, multikulturalizmə qarşı sərt reaksiyaların əsasında cəmiyyətin immiqrantlara qarşı mənfi rəyi dayanırdı. Bu, xüsusən Avropa üçün aktualdır. Joppke “Liberal dövlətlərdə multikulturalizmin geriləməsi” adlı məşhur məqaləsində göstərir ki, əgər Kanada və ya Avstraliyada multikulturalizm bütün cəmiyyət üçün kimlik seçimidirsə, Avropada multikulturalizm yalnız immiqrantlara yönəlib.⁸⁹ Avropa ictimaiyyəti belə hesab edirdi ki, miqrantlar Avropa mədəniyyətinə uyğunlaşmaq əvəzinə öz mədəniyyətləri ilə Avropanın əsrlər boyu formalaşmış mədəni, sosial və siyasi sisteminə ziyan vururlar. İctimai fikirdə immiqrant deyərkən əsasən müsəlmanlar nəzərdə tutulurdu. Baş nazir Cameronun da çıxışının kontekstini müsəlman immiqrantlar təşkil edirdi. O bildirdi ki, əgər müsəlmanlar qadın hüquqlarının qorunmasında və ya Britaniya cəmiyyətinə inteqrasiya etməkdə uğursuz olsalar dövlət yardımından məhrum olacaqlar. Kansler Merkel də multikulturalizmin iflasını bəyan edərkən müsəlmanların cəmiyyətə inteqrasiyasının uğursuzluğunu nəzərdə tuturdu. Elə həmin ərəfələrdə Almaniyada ictimai fikri qarışdıran və cəmiyyəti üz-üzə qoyan əsərlər nəşr olunmaqda idi. Almaniya Bundesbankının idarə heyətinin keçmiş üzvü Thilo Sarrazin 1,5 milyon nüsxəsi satılan Deutschland schafft sich ab (Almaniya özünü buraxır) adlı kitabında miqrasiya siyasətini sərtləşdir-

89 Joppke, Ch. (2004), The retreat of multiculturalism in the liberal state: theory and policy. *The British Journal of Sociology*, 55: 237–257

mək çağırışlarını türkləri və ərəbləri cəmiyyət inteqrasiya edə bilməməsi ilə əlaqələndirirdi. O, yazırdı: “Avropada heç bir başqa din İslam qədər tələb irəli sürmür. Cinayətkarlıqla bağlı olan və sosial rifahı riskə ata bilən başqa heç bir immiqrant qrupu müsəlmanlar qədər güclü deyil. Başqa heç bir qrup öz fərqliliyini cəmiyyətə (xüsusilə də qadınların geyimi vasitəsilə) sırımır. Başqa heç bir dində zorakılığa, diktaturaya və terrorizmə keçid bu qədər rahat deyil.”⁹⁰ Ümumiyyətlə, multikulturalizm əleyhinə debatların əsasını müsəlman immiqrantlar və məhz bu kontekstdə də İslam dini təşkil edir. Avropa ictimai fikrində anti-müsəlman əhval ruhiyyəsinin yüksək səviyyədə olduğunu keçirilmiş rəy sorğuları təsdiq edir. Pew Tədqiqat Mərkəzinin keçirdiyi sorğulara əsasən avropalılar arasında müsəlmanlara “nisbətən mənfi” və “mənfi” yanaşanların sayı 2004-2005-ci illərə nisbətən 2008-ci ildə xeyli artmış, bəzən hətta 50%-ə çatmışdı. Həmin beynəlxalq mərkəzinin 2016-cı ilin yazında keçirdiyi sorğuda müsəlmanlara mənfi münasibət Avropada ortalama 43%, Macarıstanda 72%, İtaliyada 69% təşkil edir.⁹¹

Avropa Şurasının 2010-cu ildə miqrant siyasəti ilə bağlı hazırladığı təlimatda miqrantlarla bağlı aşağıdakı fikirlərin geniş yayıldığı qeyd olunur:

- İmmiqrantlar cinayətkarlığın artmasına səbəb olur. Bu fikir media və bəzi təhlükəsizlik üzrə ekspertlər tərəfindən təkrar olunur və cəmiyyət tərəfindən sorğu-sualsız qəbul edilir. Onların fikrincə “miqrantlar, xüsusilə də qeyri-qanuni miqrantlar cinayətkarlardır”, “miqrantlar qanunlara yerli vətəndaşlarla müqayisədə az tabe olurlar”, “onlar burada olduqları üçün bi-

90 Sarrazin, Th. (2010). *Deutschland schafft sich ab: Wie wir unser Land aufs Spiel setzen*. München: Deutsche Verlags-Anstalt. S.292

91 http://www.pewglobal.org/2016/07/11/negative-views-of-minorities-refugees-common-in-eu/ga_2016-07-11_national_identity-02-00/. 20 may 2016-cı ildə əldə edilmişdir.

zim şəhər və küçələrimiz daha çox təhlükəlidir”.

- Miqrantlar xəstəlikləri ölkəyə gətirir və ya Avropada on illər öncə məhv edilmiş xəstəliklərin qayıtmasında günahkardır. Bu arqumentin müdafiəçiləri iddia edirlər ki, qeyri-qanuni-miqrantlar və onların uşaqları sağlamlıq cəhətdən yerlilərə nisbətən daha zəifdirlər və onların arasında infeksiyon və keçici xəstəliklər daha çox yayılıb.

- İmmiqrant işçilər işlərimizi əlimizdən alır. Bu fikir, xüsusilə Avropada fəhlə təbəqəsi arasında populyardır. Onlar yalnız yeni gələn miqrantları deyil, həmçinin sonrakı nəsil miqrantları da günahlandırır və bildirirlər ki, bu qisim immiqrantlar da fiziki görünüşlərinə, mədəni dəyərlərinə və ailə bağlarına görə “dövlətin⁹² bir parçası deyillər”.

- İmmiqrant işçilər maaşlarımızın aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu fikir, xüsusilə həmkarlar ittifaqlarında populyardır.

- İmmiqrantlar sosial rifah siyasətindən sui-istifadə edirlər. İddia edilir ki, miqrantlar və onların ailələri sosial rifah siyasətindən üç yolla sui-istifadə edirlər. Birincisi, onlar dövlət xidmətləri və yardımlarından ekstensiv şəkildə və ədalətsizcəsinə istifadə edirlər. Bu zaman sırasıv vətəndaşlara nisbətən miqrantlara daha liberal yanaşılır. İkincisi, onlar hüquqları olmayan xidmətlərdən istifadə etməklə yerlilər üçün nəzərdə tutulmuş xidmətlərdən qeyri-qanuni yararlanırlar.

- İmmiqrantlar elə davranırlar ki, sanki bu yerlər onlarındır. Bu fikir xüsusilə yaşlı nəsil arasında geniş yayılıb. Onların fikrincə yeni gələnlər onlara hörmət etmir, dövlət isə immiqrantların həyat tərzinə yerlilərinkindən daha çox önəm verir.

- İmmiqrantlar paralel cəmiyyətlər qurur. Miqrantlar

92 Bu barədə bax: Beider, H. (2016). *White Working Class Voices: Multiculturalism, Community-Building and Change*. University of Bristol: Policy Press

adətən yerli cəmiyyətlərə yad sosial və siyasi qrup kimi təsvir edilir. Bu zaman qapalı və avtonom (öz daxilinə yönəlmiş) icmalar qabardılır, açıq və yerlilərlə dostluq münasibəti qurmağa çalışan icmalar isə arxa plana keçirilir. Bununla bağlı səsləndirilən iddialar içərisində “onlar inteqrasiya etmək istəmirlər”, “onla bizim dilimizdə danışa bilmirlər”, “onlar vəzifəsiz hüquq istəyirlər” kimi fikirlər yer alır.

- İmmiqrantların uşaqları məktəblərimizin standartlarını aşağı salır. İddia edilir ki, valideynlərinin onları adekvat böyütməsi üçün bacarıq və savadları olmadığından uşaqlar məktəbdə müvəffəqiyyət qazana bilmirlər.

- İmmiqrant qadınlar azlıqlar kimi yaşayırlar. Qeyri-avropalı miqrantlar adətən sivilizasiya, xüsusilə də gender bərabərliyi cəhətdən, geri qalmış hesab edilirlər. Bu mühakimə hal-hazırda müsəlmanlara və ərəblərə qarşı yönəlib.⁹³

Avropa ictimai fikrində geniş yer almış bu cür stereotiplər multikulturalizm ideyasının gerilməsi fikrini aşılamağa yönəlmişdir. Multikulturalizmə qarşı mənfi reaksiyalar təkcə ekstremist siyasi partiyaların proqramlarında, bu partiyaların liderlərinin çıxışlarında əks olunmaqla bitmir, eyni zamanda akademik debatlarla sirayət edir. Wessendorf və Vertovecun multikulturalizm barədə tənqidlər arasındakı aşağıdakı fikirlərinin yer aldığını qeyd edirlər.

- Multikulturalizm vahid doktrinadır. Multikulturalizmi vahid ideologiya və doqma kimi qəbul etməklə onu cəmiyyətin üzləşdiyi problemlərdə günahlandırmaq daha asandır. Tənqidçilər multikulturalizmin immiqrantların cəmiyyətdə yerləşdirilməsi və inkorporasiyasına yönəlmiş sonsuz sayda siyasi

93 Migrants and their descendants – Guide to policies for the well-being of all in pluralist societies, Council of Europe Publishing, December 2010. 20 may 2016-cı ildə burada əldə edilmişdir: http://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohesiondev/source/GUIDEMIGRANTS_EN.pdf

proqramlar və institusional tədbirlərdən ibarət olduğunu ya bilmir, ya da şüurlu şəkildə gözərdinə alırlar. Onlar multikulturalizmi azlıq hüquqlarının müdafiəçiləri və liberallardan ibarət “multikultural industriya” kimi göstərməkdə maraqlıdırlar.

- Multikulturalizm müzakirələri boğur. Multikulturalizmin vahid ölkəyə sırımış doqma olması ideyasından çıxış edən tənqidçilər vurğulayırlar ki, o, azad fikir və ifadənin nəzarət altına alınmasına əlverişli şərait yaradır. Bununla da onlar, irq və miqrasiya məsələlərini reallıqda olduğu kimi göstərməyə çalışaraq “siyasi korrektliyin (political correctness) tiraniyasının” əleyhinə çıxdıklarını iddia edirlər.

- Multikulturalizm əlahiddəliyi rəvac verir. Multikulturalizm əleyhinə tənqidlərin biri də ondan ibarətdir ki, guya o, etnik separatizmi təşviq etməklə, ümummillə dəyərləri rədd etməklə, sosial inteqrasiyaya marağın olmaması ilə cəmiyyətin sosial parçalanmasına səbəb olur.

- Multikulturalizm ümumi rəddi inkar edir. Əvvəlki iddianın səbəbi kimi göstərilən bu tezisə görə multikulturalizm ümumiliyin heç bir formasında maraqlı olmadığı üçün separatizmi təşviq edir.

- Multikulturalizm problemləri inkar edir. Tənqidçilər hesab edirlər ki, multikulturalizm həqiqətləri açıq gözlə görməyi mane olmaqla və onlar haqqında aşkar şəkildə danışmağı qadağ qoymaqla yanaşı, miqrantların və etnik azlıqların sosial problemlərini də inkar edir. Dövlət multikulturalizm ideyasını önə çəkərək immiqrantların sosial və iqtisadi uğursuzluqlarına kor qalmaqla hər şeyə çəhrayı eynəklərdən baxmağa üstünlük verir.

- Multikulturalizm qəbahətli ənənələri dəstəkləyir. Tənqidçilər hesab edirlər ki, bütün mədəniyyətlərin özlüyündə yaxşı olmasından ibarət normativ yanaşmaları əks etdirən mədəni

relyativizm multikulturalizmin əsasını təşkil edərək onun “korluğuna” şərait yaradır. Buna görə də multikulturalizm azlıqların xüsusilə qadınlara qarşı geridə qalmış ənənələrinə göz yumur, zorla evləndirmək, şərəf naminə öldürmək, qadın sünneti kimi dəhşətli praktikalara təşviq edir.

- Multikulturalizm terroristlər üçün cənnətdir. Tənqidçilərə vurğulayırlar ki, multikulturalizmə görə azlıqların mədəniyyəti əksəriyyətin mədəniyyəti ilə eyni hüquqlara malik olmalı, çoxluğun azlığa öz mədəniyyətini yeritməsi rasizmdir. Bu isə elə bir mədəni vakuum yaradır ki, zorakı ekstremist ideyalar ora rahatlıqla yol tapır. Bu zaman isə multikulturalizm bizi qorumaq üçün heç bir vasitə təklif etmir.⁹⁴

Joppke hesab edir ki, multikulturalizmə qarşı ictimai diskurda ortaya çıxmış bu cür tənqidlər bütün Avropada multikulturalizm siyasətinin geriləməsi ilə nəticələnib ki, bunun da 3 əsas səbəbi var: “1) rəsmi multikulturalizm siyasətinə ictimai dəstəyin olmaması; 2) miqrantların və onların övladlarının sosial iqtisadi marginallaşması ilə nəticələnən multikulturalizm siyasətinin mahiyyətindən irəli gələn çatışmazlıqlar; 3) liberal dövlətlərin tənqidçilərə qarşı minimum liberal standartlar tətbiq etməsi.”⁹⁵

Wessendorf və Vertovec hesab edirlər ki, siyasətçilərin qəzet səhifələrində, tok-şoularda multikulturalizmə sərt reaksiyalarını şişirtmək lazım deyil. Əksinə, bu tənqidlər nə qədər çox olsa da, multikulturalizm barədə ictimai rəyi düzgün əks etdirmir.⁹⁶

94 Vertovec, S. & Wessendorf, S. (2010). Introduction: Assessing the Backlash against Multiculturalism in Europe. Burada: Vertovec, S. & Wessendorf, S. (2010). (eds). *The Multiculturalism Backlash: European Discourses, Policies and Practices*. London: Routledge. S. 1-31.

95 Joppke, Ch. (2004), The retreat of multiculturalism in the liberal state: theory and policy. *The British Journal of Sociology*, 55: s.244

96 Vertovec, S. & Wessendorf, S. (2010). Introduction: Assessing the Backlash against Multiculturalism in Europe. S.15.

Məsələn, BBC telekanalının 2005-ci ildə Böyük Britaniyada keçirdiyi rəy sorğusuna əsasən respondentlərin 62%-i hesab edirdi ki, multikulturalizm Britaniyanı yaşamaq üçün daha yaxşı yerə çevirir. Yalnız 32% multikulturalizmin Britaniya həyat tərzinə təhlükə olduğunu düşünürdü. Eyni zamanda 58%-in fikrincə Britaniyaya gələnlər buranın dəyərlərini və ənənələrini qəbul etməlidirlər. 35% isə hesab edirdi ki, Britaniyaya yaşamağa gələnlərə öz dəyərlərinə uyğun yaşamağa icazə verilməlidir.⁹⁷

Bəzi mütəxəssislər hesab edirlər ki, multikulturalizmə qısqanc yanaşmalar olsa da, müxtəlifliyin idarə olunmasına yönəlmiş siyasi proqramlar davam etməkdədir. Dereck McGhee yazır: "biz refleksiv multikulturalizm mərhələsinə daxil olmuşuq. Bu, o deməkdir ki, multikulturalizm anlayışı yeraltına çəkilib, lakin multikulturalizmlə bağlı strategiyalar yerli səviyyədə siyasətə və praktikaya təsirini davam etdirməkdədir".⁹⁸ Eyni zamanda azlıqların mədəni adət və ənənələrinin tanınması barədə ictimaiyyətdə biliyin və informasiyanın az olması multikulturalizmə qarşı ictimai diskursda mənfi münasibəti gücləndirir. 2000-ci illərin ortalarında Kvebekdə bununla bağlı baş vermiş hadisələr belə yanaşmanın nümunəsidir.

2002-2007-ci illərdə Kvebekdə azlıqların bəzi tələbləri media-da intensiv şəkildə işıqlandırılmış və geniş ictimai narazılıq yaratmışdı. Məsələn, qadınlar üçün təşkil olunmuş doğuşqabağı dərslərə gələn müsəlman qadın digər qadınların ərlərinin həmin dərslərdə iştirakının əleyhinə çıxmışdı. Ortodoksal yəhudilər sürücülük imtahanı verərkən tələb etmişdilər ki, imtahanı götürən sürücü-instruktora qadın öz yerini kişi instruktora versin. Rəqs zalına gələn adamlardan tələb edilmişdi ki, müsəlmanla-

97 UK majority back multiculturalism. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk/4137990.stm>

98 McGhee, D. (2008) *The End of Multiculturalism? Terrorism, Integration and Human Rights*, Maidenhead: Open University Press. S.145

rın namaz qılmalarına şərait yaratmaq üçün zalı tərək etsinlər. Yenə ortodoksal yəhudilər tələb edirdilər ki, yemək sektoru koşer yeməklərə daha çox yer versinlər və ya gimnastika zallarından tələb edilmişdi ki, zalların pəncərələrini elə düzəltsinlər ki, məşq edən qadınları Hasidi yəhudiləri görməsin. Medianın bu halları geniş işıqlandırması bəzi siyasətçiləri bu ictimai rəyi qızıışdırmasına rəvac vermişdi.

Nəhayət Kvebek hökuməti sosioloq Gerard Bouchard və filosof Chales Taylorun rəhbərliyi altında Mədəni müxtəlifliklə bağlı praktikaların yerləşdirilməsi üzrə məşvərətçi komissiyanın qurulması üçün 5 milyon Kanada dolları məbləğində vəsait ayırdı. Komissiya bu qənaətə gəldi ki, “yerləşdirmə” (mədəni adət ənənənin cəmiyyətdə yer alması) böhranı əslində “qavrama” böhranıdır ki, bu zaman media ziddiyətli halları səhv təqdim edir. “Əgər cəmiyyətin mədəni adət və ənənələr barədə daha çox bilgisi olsaydı, güman ki, yerləşdirmə böhranı da olmayacaqdı.”⁹⁹ Miqrantlara və ümumilikdə multikulturalizmə qarşı Avropadakı sərt reaksiyaların da kökündə bu problem dayanır.

Prins və Saharso qeyd edirlər ki, multikulturalizm tənqidçiləri xüsusi strataqemlərdən (aldadıcı sxem) və diskursiv manevrlərdən istifadə edirlər. 1990-cı illərdən 2000-ci illərin sonuna qədər Hollandiyada multikulturalizm barədə debatları analiz edən müəlliflər bu tərzni “yeni realizm” adlandırırlar. Onların fikrincə bu tərzni səciyyəvi xüsusiyyəti onun istifadəçilərinin guya tabuları aşmaq, sükutu pozmaq, həqiqətlərin üzünə dik baxmaq cəsarəti göstərdikləri barədə iddialardır. Müəlliflər yeni realizm janrının beş fərqli xüsusiyyətini göstərirlər. Birin-

99 Bouchard, G. and Taylor, C. (2008) Building the Future: A Time for Reconciliation. [Report of the Consultation Commission on Accommodation Practices Related to Cultural Differences], Montreal: Government of Quebec. 21 may 2016-cı ildə buradan əldə edilmişdir: <http://red.pucp.edu.pe/wp-content/uploads/biblioteca/buildingthefutureGerardBouchardycharlestaylor.pdf>

cisi, multikulturalizmi tənqid edən şəxs faktları deməyə özündə cəsarət tapmış şəxs kimi təqdim edir. İkincisi, tənqidçi qeyd edir ki, o sadə insanların, yəni avtohton xalqın dilindən danışır. Üçüncüsü, tənqidçi iddia edir ki, belə cəsarətli olmaq və xalqın adından danışmaq məhz milli xüsusiyyətdir (məsələn, holland olmaq həm də səmimi olmaq deməkdir). Dördüncüsü, onlar sol hərəkata müqavimətdə olmaqla iddia edirlər ki, progressiv elita ictimai sfera üzərində dominantlıq etməklə açıq debatları susdurub. Üçüncüsü, tənqidçilər gender məsələlərini silah kimi istifadə edirlər (multikulturalizm və gender məsələsi barədə növbəti bölmədə tanış olacağıq).¹⁰⁰

Prins və Slijper milli kontekstən asılı olmayaraq multikulturalizm tənqidçilərinin beş əsas mövzu üzərində mübahisə etdiklərini göstərir: 1) mədəniyyətlərin toqquşması, xüsusilə söhbət İslam və qərb mədəniyyətindən gedir; 2) etnik müxtəliflik və milli kimlik. (ayrıcılıq və ya inteqrasiyaya meyli olmama sosial vəhdətə təhdid kimi göstərilir); 3) yüksək işsizlik səviyyəsinə, sosial proqramlardan yüksək dərəcədə asılılığa və uşaq cinayətlərinə işarə etməklə immiqrantların sosial-iqtisadi vəziyyəti; 4) immiqrasiya və sığınacaq siyasəti; 5) debatlar barədə debatlar.¹⁰¹

Fleras multikulturalizm əleyhdarlarını üç cəbhəyə bölür: 1) anti-multikulturalizm anti-immiqrasiya kimi; 2) anti-multikulturalizm anti-müsəlmanlar kimi; 3) anti-multikulturalizm anti-multikultural idarəetmə kimi.¹⁰² Klassik miqrasiya ölkələrindən fərqli olaraq Avropa ölkələrinin əksəriyyəti dominant etno-mədəni qrupların üzərində formalaşmış milli dövlətlər

100 Prins, B. & Saharso, S. B. (2010). From toleration to repression: the Dutch backlash against multiculturalists. Burada: Vertovec, S. & Wessendorf, S. (2010). (eds). *The Multiculturalism Backlash: European Discourses, Policies and Practices*. London: Routledge. S.74-75

101 Prins, B. and Slijper, B. (2002). Multicultural society under attack: Introduction. *Journal of International Migration and Integration*, 3(3/4): 313-28.

102 Fleras, A. (2009). *The Politics of Multiculturalism*. New York, NY: Palgrave Macmillan. s.194

olduğu üçün miqrantlar bu qrupların həyat tərzinə, mədəni dəyərlərinə və nəhayət milli və ümumavropa kimliklərinə təhlükə olaraq qiymətləndirirlər. Bu qrupların da arasında müsəlman dünyasına gələnlər xüsusilə seçilir. İslam dəyərləri Avropada millətqurma proseslərində tarix boyu Xristian dəyərləri ilə ziddiyyət təşkil edən sistem kimi nəzərdən keçirilib. Lakin uzun illər sekulyarlaşma dövrü yaşamış Avropada dini kimlik bir müddət arxa plana keçib. Gəlmə müsəlman miqrantların mədəni dəyərlərinin ziddiyyət kimi yenidən qəbul edilməsi isə son onilliklərdə bu ölkələrdə müsəlman arxaplanı olan insanların terror fəaliyyətində iştirakıdır. Nəhayət, anti-immiqrant və anti-müsəlman əhval ruhiyyəsi bu kimliklərə Avropada yer verilməsi siyasətinin ciddi tənqidini formalaşdırıb.

Nəhayət, bütün düşərgələrdə müxtəlif mövzularda və fərqli stereotiplər əsasında meydana çıxan debatlar ortaya belə bir sual qoyur: doğudanmı multikulturalizm iflasa uğrayıb, yoxsa biz onun yenidən doğulması erasına qədəm qoymuşuq? Kymlicka empirik tədqiqatlar əsasında sübut edir ki, ictimai diskurda multikulturalizm əleyhinə ciddi reaksiyalar və çağırışlar səslədirilsə də, bir-neçə dövlət istisna olmaqla multikulturalizm siyasəti geriləməyib.¹⁰³

Fleras aşağıdakı arqumentlərə əsasən hesab edir ki, multikulturalizmin bu günümüzü müəyyənləşdirən irsi sübut edir ki, multikulturalizm uğurlu olub və bu da davam etməkdədir: a) keçmişlə müqayisədə “başqalarına” qarşı tolerantlıq və qəbul etmə hissi müəyyən limit daxilində artıb; b) ağların avro-sentrik hegemonluq ideyası rədd edilib; c) rasizm artıq sosial və hüquqi cəhətdən qeyri-məqbuldur; d) təsisatla mədəni və sosial

103 Kymlicka, W. (2012). Multiculturalism: success, failure, and the future. Migration Policy Institute. 20 noyabr 2016-cı ilə buradan ədlə edilib: <http://www.migrationpolicy.org/sites/default/files/publications/TCM-Multiculturalism-Web.pdf>

məkanlar yaratmaq üçün irəliyə doğru inkişaf edib; e) miqrantlar əsas təsisatlara və orta sinfə ciddi şəkildə girə bilib.¹⁰⁴

Nəhayət, mütəxəssislər iddia edirlər ki, multikulturalizm nə ölməyib, nə də ölmək üzrədir. Meydanı tərk edən isə multikulturalizmin aşağıdakı köhnəlmiş formalarıdır:

1. birləşməni deyil, bölünməni təşviq edən multikulturalizm;
2. birgəyaşayışın modeli olaraq inklyuzivliyə deyil fərqli-lyə üstünlük verən multikulturalizm;
3. etnik icmaları idarəetmənin əsası kimi qəbul və təşviq edən multikulturalizm;
4. əsas mədəni dəyərlərlə ziddiyət təşkil edən etno-mədəni dəyərləri və praktikalara qarşı dözümlülük nümayiş etdirən multikulturalizm;
5. azlıqları və hökumətlərin azlıq siyasətini tənqid etməyə qorxan multikulturalizm;
6. daimi prinsiplər ortaya qoyan yox, ad hoc təlimatlarını əks etdirən multikulturalizm;
7. multikultural idarəetməni cəmiyyət quruculuğundan ayıran multikulturalizm.

Multikulturalizmin ölmədiyini sübut edən ən mühüm məqamlardan biri də onun yeni demokratiyalarda intişar tapmasıdır. Məsələn, bu gün Azərbaycanda multikulturalizm dövlət siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev açıq şəkildə bəyan edir ki, "Multikulturalizm Azərbaycanın həyat tərzidir".¹⁰⁵

104 Fleras, A. (2009). *The Politics of Multiculturalism*. New York, NY: Palgrave Macmillan. s.209

105 Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev yanvarın 10-da Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasındakı nitqi. 20 noyabr 2016-cı ildə buradan əldə edilmişdir: http://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_Multikulturalizm_Azərbaycanda_heyat_terzidir-918878

MULTİKULTURALİZM VƏ GENDER MƏSƏLƏSİ

Multikulturalizm müxtəlif mədəni dəyərlərin dövlət tərəfindən tanınması və qorunması və bu dəyərlərin vahid cəmiyyətdə yerləşdirilməsidir. Cəmiyyət inkişaf etdikdə birgəyaşayışın qaydaları müəyyənləşmiş, cəmiyyət üzvlərinin universal dəyərləri meydana çıxmışdır. Qərb sivilizasiyası kontekstində bu fərdin prioritetliyinə və ümumi bərabərliyə əsaslanan liberal konsepsiyadır. Liberalizm ənənəsi çərçivəsində formalaşmış universal dəyərlər sistemi bəzən etno-mədəni qrupların əsrlər boyu yaşadıkları mədəni adət və ənənələri həzm etməkdə çətinlik çəkir. Bu kontekstdə meydana çıxan ən qızgın müzakirələrdən biri də multikulturalizm və gender bərabərliyi məsələsi üzərində aparılır. Vaxtilə Avropada da mövcud olmuş patriarxal ənənə zaman keçdikcə liberalizmin hamının bərabərliyi prinsipi vasitəsilə tamamilə rədd edilsə də, liberalizm yolunu keçməmiş cəmiyyətlərdə patriarxal praktika öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Qərbdə mövcud olan akademik debatlarda normativ yanaşma kimi qoyulan “multikulturalizm qadınlar üçün pisdirmi?” sualı əslində, Avropada miqrant axını nəticəsində

gəlmələrin öz ölkələrindən gətirdikləri patriarxal təcrübənin real həyatdakı praktik təzahürünə güzgü tuturdu.

Digər tərəfdən, ABŞ, Kanada və Avstraliya kimi dövlətlərdə də yerli xalqların patriarxal ənənələri qrup hüquqları vasitəsilə tanınmaqla yanaşı, bəzi ziddiyətlər doğururdu. Sarah Song buna misal olaraq ABŞ-da baş vermiş bir hadisəni təsvir edir. ABŞ-ın Nyu Meksika ştatındakı Santa Klara hindu rezervasiyasında Peublo adlı qəbilə 1939-cu ildə qəbilə üzvlüyü şərtlərini dəyişir. Bu dəyişikliyə əsasən qəbilənin qızları qəbilədən olmayan kişilərə ərə gedərsə, üzvlük hüququnu itirirlər. Kişilər isə kənardan evlənsələr arvadları qəbilə üzvünə çevrilir. Bu dəyişiklik müvafiq qaydada ABŞ qanunlarına uyğun olaraq rəsmiləşdirilir. 1970-ci ildə qəbilə üzvü olan Julia Martinez və onun qızı Audrey qəbiləni bu qanunu dəyişməyə çağırır, lakin müvəffəq olmur. Onlar qəbilə qanununa qarşı dövlət məhkəməsinə üz tuturlar və ABŞ Ali Məhkəməsi qanunu qüvvəsində saxlayır. Bu zaman isə məhkəməyə müraciət edən iki hindu qadın nəinki tayfanın simvolik üzvlüyündən çıxarılmqla qarşı-qarşıya qalır, həmçinin onların seçki hüquqları, torpaq hüquqları, təhsil, səhiyyə evlə təmin olunmaqla bağlı imtiyazları da sual altına düşür (ABŞ-da bütün bu sadalananlar hindular üçün rezervasiya qanunları vasitəsilə əldə edilir).¹⁰⁶ Bu halda qrup hüququnun üstünlüyü qadınların nəinki tərəf müqabili seçmək imkanlarını, həm də universal insan hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdırırdı.

Qərb akademik dünyasında feminizm-multikulturalizm debatları feminist filosof Susan Moller Okin tərəfindən 1999-cu ildə qələmə alınmış "Multikulturalizm qadınlar üçün pisdir-mi?"¹⁰⁷ adlı məqalə ilə başlayıb.

¹⁰⁶ Song, S. (2007). *Justice, Gender, and the Politics of Multiculturalism*. Cambridge University Press. s.114

¹⁰⁷ Okin, S. M., Cohen, J., Howard, M., & Nussbaum, M. C. (1999). *Is multiculturalism bad for women?*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Okin iddia edir ki, multikulturalizmlə feminizmin liberal cəmiyyətdə bir-biri ilə yanaşı rahat şəkildə mövcud ola biləcəyi ilə bağlı ilkin fikirlər yanlışdır və feministlərlə qrup hüquqlarına bağlı olanlar arasında gərginlik qaçılmazdır. Feminizm dedikdə Okin qadınların cinsə görə ayrışdırılıya məruz qalmamasını, kişilərlə bərabər insan ləyaqətinə malik olduqlarını və həyatlarını özləri tərəfindən istədikləri şəkildə müəyyənləşdirilməsi seçiminə malik olmalarını nəzərdə tuturdu. O, multikulturalizmlə feminizmin barışmaz olduğu barədə fikrini əsaslandırmaq üçün qrup hüquqları ilə bağlı Fransa həyatından nümunə gətirir. Belə ki, 1980-ci illərin ortalarında Fransa hökumətinin susqun razılığı ilə bura gələn immiqrant kişilər özləri ilə bərabər bir neçə arvadlarını da gətirirdilər. Parisdə yaşayan təxminən 200 min ailə poliqam nikahlı idi. Bu məsələ ilə bağlı ictimai fikirdə ciddi müxalifət formalaşmamışdı. Nəhayət, jurnalistlər bir neçə qadınlardan müsahibə götürdükdən sonra məlum oldu ki, əgər qadınlar öz ölkələrində poliqam ailəni qaçılmaz və dözülməz hesab edirdilərsə, Fransa kontekstində bunu qətiyyənlə dözülməz hal kimi qəbul edirlər. Fransa hökuməti 20-30 nəfərdən ibarət miqrant ailələrinin sosial rifah sistemində ciddi problem olduğunu anlayıb, yalnız bir qadını kişinin rəsmi həyat yoldaşı olaraq qəbul etməyə qərar verdi. Lakin bu zaman qarşıya ciddi sual çıxırdı: bəs o biri qadınlar və onların uşaqları necə olacaq? Qrup mədəniyyətinin elementi olan poliqamiyanı qəbul etməklə Fransa qadın hüquqlarının ciddi şəkildə pozulmasına və onların sonrakı aqibətinin taleyin ümidinə buraxılmasına rəvac vermişdi.

Okin iddia edir ki, əksər mədəniyyətlər kişinin qadın üzərində nəzarətini müdafiə edir. Daha güclü olan kişilər, həmçinin qrup maraqlarının, praktikalarının və inanclarının müəyyən-

ləşdirilməsinə imkan verən mövqeyə malikdirlər. Belə hallarda qrup maraqları qadınlara mədəniyyət daxilində kişi ilə bərabər ləyaqətli həyat yaşamağa məhdudiyətlər qoyduğu üçün anti-feministdir. Müəllif iddia edir ki, liberal dövlətlərdə qrup maraqlarının müdafiəçiləri iki səbəbdən bu məsələyə diqqət yetirmirlər. Birincisi, onlar qrup daxilindəki fərqliliklərə deyil, qruplar arasındakı fərqliliyə kökləniblər. İkincisi, onlar özəl sahəni, yəni ev və ailə həyatını diqqətdən kənar saxlayırlar. Əgər biz qrup daxilindəki fərqlərə və insanların, xüsusən də qadınların özəl həyatlarına diqqət yetirsək mədəniyyətlə gender arasında iki mühüm əlaqənin fərqi var bilərik. Birincisi, özəl sfera, xüsusən də cinsi və reproduktiv həyat mədəniyyətin diqqət yetirdiyi əsas məsələlərdəndir. Dini və mədəni qrupları özəl hüquq daha çox narahat edir. Buna görə də, Okinin fikrincə, mədəni adət-ənənənin müdafiəsi qadınların həyatına kişilərdən daha çox təsir edir. Çünki əksər vaxtının böyük hissəsi həyatın şəxsi, ailə və reproduktiv aspektlərinin müdafiəsinə yönəlib. Okinə görə mədəniyyətlə genderin ikinci mühüm əlaqəsi ondan ibarətdir ki, əksər mədəniyyətlər kişinin qadın üzərində nəzarətini özünün prinsipial məqsədi kimi qəbul edir. Müəllif fikirlərini əsaslandırmaq üçün müxtəlif mədəni praktikalardan nümunələr gətirir. Məsələn, o göstərir ki, Pakistanda və Ərəb Yaxın Şərqində zorlanma iddiaları ilə məhkəməyə üz tutan qadınların özləri zina ittihamı ilə üzləşirlər. Hüquqa əsasən onlara şallaq və ya həbs cəzası tətbiq edilir, yaşadıkları cəmiyyətdə isə adətə əsasən qohumları tərəfindən öldürülə və ya intihara məcbur edilə bilirlər. Başqa bir halda isə yapon və çinli qadınlar ərlərinin onlara xəyanət etdiklərini öyrəndikdə şərtlərini alçalmış hesab edərək özlərini və uşaqlarını suda

batıraraq öldürürlər. Bununla bağlı kişilər məhkəmə qarşısına çıxarılsa belə mədəni adətləri səbəb gətirərək cəzadan yayına bilirlər. Okinin fikrincə bütün hallarda patriarxal qruplarda müdafiə edilən tərəf kişilər, ittiham edilən və zərər çəkən tərəf isə qadınlar olur. Müəllif hesab edir ki, əksər mədəni adətlərin məqsədi qadını kişinin seksual və reproduktiv xidmətçisinə çevirməkdir.

Okin və digər feministlər öz fikirlərini əsaslandırarkən iddia edirlər ki, dünyanın hər yerində ənənələr patriarxal qaydalar üzərində qurulub. Dini qaydalar isə bu patriarxal ənənələri normalar halına gətirib. Həm də bu yalnız monoteist dinlərdə və onların daşıyıcısı olan cəmiyyətlərdə yox digərlərində də geniş praktika halını alıb. Lakin Qərb cəmiyyəti liberal dəyərlər əsasında xüsusilə reformasiya hərəkatından sonra patriarxal adətlərdən uzaqlaşmağa və qadınlara kişilərlə bərabər hüquqların tanınmasına nail ola bilib. Qadın ləyaqətini alçaldan qrup praktikalarının azlıqların hüquqları şəklində yenidən tanınması bu nailiyyətləri geri döndərməkdən başqa bir şey deyil. Ədalətli olan isə budur ki, bu halda ikili standartlara yol verilməsin və həm Qərbli, həm də miqrant qadın zorakılıqdan müdafiə edilsin. Bu zorakılığa mədəni adətlərlə haqq qazandırılmasına Feminizmin bütün arqumentasiyası qrup mədəniyyətinin sərt nümunələri üzərində qurulub. Onlar öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün aşağıdakı bi neçə halı xüsusilə qabardırlar.

Feministlərin tərəfindən geniş şəkildə və haqlı narazılığa səbəb olan qrup praktikalarından biri qadın sünnəti və ya tibbi dildə desək klitoroktemiyadır. Dövrümüzdə Afrika ölkələrində daha çox yayılmış bu adətin kökləri qədim Misirdən gəlsə də, bu halın 1950-ci illərə Fransada, Britaniyada və ABŞ-da da möv-

cud olması barədə faktlar var.¹⁰⁸ Müxtəlif hesablamalara görə, bütün dünyada təxminən 100-130 milyon qadın bu praktikaya məruz qalıb. Bu adətin iddia edilən məqsədi qadınların cinsi şəhvət hissənin azaldılması vasitəsilə onların ailə həyatına daha yararlı etmək və qadın xəyanətinin qarşısını almaqdır. Hazırda qadın sünneti Avropanın bütün ölkələrində qadağan edilib. 2001-ci ildə Avropa Parlamenti qətnamə qəbul edərək üzv dövlətləri hətta bununla bağlı cinayət Avropa İttifaqından kənar tərədilibsə belə, bu cinayəti tərədən rezidentlərin təqib edilməsinə və cəzalandırılmasına çağırırdı. ABŞ hətta bu praktikaya məruz qalma qorxusunun sığınacaq üçün əsas yaratdığı barədə qanun qəbul edib. Multikulturalistlər bildirirlər ki, qadın sünnetinə bu qədər ictimai qınağın və hüquqi maneələrin yaradıldığı şəraitdə bu adətdən multikulturalizmi “döymək” üçün ağac kimi istifadə etmək məntiqsizdir. Digər tərəfdən, tədqiqatlar göstərir ki, Qərb ölkələrində yaşayan Afrika mənşəli kifayət qədər savadlı qadınlar bu praktikanın könuüllü şəkildə tətbiq olunmasını istəyirlər. Belə olan halda bəzi yazarlar bunu etmək istəyənlərin öz ölkələrinə gedərək könuüllü şəkildə sünnet etdirmələrinə icazə vermək olar. Bu cür istisnaların olmasına baxmayaraq, progressiv dünya artıq birmənalı şəkildə qəbul edir ki, klitoroktemiya insan sağlamlığına ciddi ziyan vurur və qadın hüquqlarının kobud şəkildə pozulmasıdır.

Feminizmin multikulturalizmə qarşı istifadə etdiyi növbəti “silah” müxtəlif mədəniyyətlərdə yer alan məcburi evləndirmə və namus qətlidir. Məcburi və ya təşkil olunmuş evləndirmə qadınların iradəsi nəzərə alınmadan qrup və ya tayfa daxili əlaqələri qoruyub saxlamaq üçün evləndirilənlərin valideynləri və ya yaxınları tərəfindən təşkil olunmuş evləndirmə praktika-

108 Rattansi, A. (2011). *Multiculturalism. Veri short introduction*. New York: Oxford University Prss. s.55

sıdır. Bu praktika Hindistan, Pakistan, Banqladeş və digər, Şərqi ölkələrində tətbiq olunur. Son tədqiqatlar göstərir ki, hal-hazırda Avropada yaşayan miqrantların öz ölkələrindən olan qızlarla bu şəkildə evləndirilməsinin səbəblərindən biri də həmin qızların da Avropaya immiqrasiyası üçün şərait yaratmaqdır. Bu kontekstdə Okin tərəfindən nümunə kimi gətirilən başqa bir praktika qızların evlənmək məqsədilə qaçırılması və zorlanmasıdır. Okin, Hmonqlara məxsus adəti göstərərək qeyd edir ki, bəzi hallarda qadını qaçıran kişi Qərbi dövlətlərində məhkəmə qarşısına çıxarkən adətə istinad edir. Doğrudan da ABŞ və Britaniyada məhkəmələrin adətlərdə mövcud olduğuna istinad edərək qaçırana yüngül cəza verməsi praktikası yer almışdır. Digər halda isə müxtəlif mədəniyyətlərdə xəyanət etmiş və ya ərlərinin üzünə açıq şəkildə ağ olmuş qadınların öldürülməsi praktikası mövcuddur ki, bu, kişinin şərəf və namusunun qorunması və ictimai simasının bərpa edilməsi məqsədi ilə həyata keçirilir. Feministlər bu praktikanın qrup mədəniyyətinin tərkib hissəsi olmasını əsas gətirərək multikulturalizmi tənqid edirlər.

Feminizm-multikulturalizm debatlarının əsas tərkib hissəsini isə hicab təşkil edir. Feministlər iddia edirlər ki, müsəlman qadınlarının hicab geyinmələri onların kişilərə tabe olmasının göstəricisidir. Çünki, qadınların örtünməsi kişilərin şəhvət hissinin oyandırılmaması məqsədilə tələb edilir. Feministlər hicabı qadın hüquqlarının pozulması ilə yanaşı geriliyin və sivilizasiyalaşmanın göstəricisi hesab edirlər. Multikulturalistlər isə hesab edirlər ki, örtünmə (hicab) mədəni və dini mahiyyət daşısa da bir çox hallarda qadının öz seçiminin nəticəsi də ola bilər.

Multikulturalizm tərəfdarları və xüsusən də liberalizm ənənələri çərçivəsində multikulturalizmi müdafiə edənlər fe-

minizmin əsaslandığı arqumentlərə cavab verməyə çalışıblar. Kymlicka Okinə cavabında yazırdı ki, multikulturalizmin daxili fərqliliklərə deyil, xarici müxtəlifliyə əsaslanması ideyası doğru deyil. Azlıqların hüquqlarına əsaslanan multikulturalizm daxili fərqləri nəzərdən keçirərək universal insan hüquq və azadlıqlarına ciddi şəkildə zidd olan və öz üzvləri arasında məhdudiyətlər tətbiq edən daxili qayda və dəyərləri qəbul etmir. Liberal multikulturalizmin müdafiə etdiyi qrupları xarici təzyiqlərdən qorumaq və beləliklə də, onları yox olmaq və universalın içərisində əritməkdən xilas etməkdir. Məsələn, belə xarici qoruma tələbləri içərisində dil hüquqları, siyasi təmsilçilik, etnik medianın maliyyələşdirilməsi, tarixi ədalətsizliklərin kompensasiyalaşdırılması və s. müdafiə edilməlidir.¹⁰⁹

Anne Norton qeyd edir ki, Okin məsələyə sırf essensialist ümumiləşdirilmiş mövqedən yanaşır. Belə ki, onun yanaşmasında “bütün kişilər qara, bütün qadınlar ağdır”. Əgər ABŞ-da bir kişi qadını döyürsə bu, orada hakim olan liberal idarəetmə tərzinə zidd, normadan yayınma halıdır. Əgər müsəlman kişi bunu edirsə, bu İslamdan gələn prinsiplərin təcəssəməsidir.¹¹⁰ Leti Volpp daha da uzağa gedərək yazır ki, Okinin təsvirinə görə Qərb sivilizasiyasına aid olmayan qadın qeyri-Qərb mədəniyyəti tərəfindən ölümə məhkum edilib. Bu da ondan irəli gəlir ki, feministlər Qərblə olmayan qadını tabeçilik tələb edən patriarxal mədəniyyət kontekstinə sıxışdırıblar. Digər tərəfdən Okinin arqumentləri iddia edir ki, qeyri-Qərb mədəniyyətləri qadınlara qarşı Qərb mədəniyyətindən daha tabeətdiricidir.¹¹¹ Anne Philippe feministlərin tərzini “biz” və “onlar” konteks-

109 Kymlicka, W. (1999). *Liberal Complacencies*. Burada: Okin, S. M., Cohen, J., Howard, M., & Nussbaum, M. C. (1999). *Is multiculturalism bad for women?*. Princeton, N.J.: Princeton University Press. S.31

110 Norton, A. (2001). Reviews on Euben, Okin, and Nussbaum. *Political Theory*, Vol.29, No. 5. s.741

111 Volpp, L. (2001). Feminism versus Multiculturalism. *Columbia Law Review*, Vol. 101, No. 5 s.1185

tində izah edərək yazır ki, feministlərə görə “onların mədəni ənənələri, mənimsə əxlaqi dəyərlərim var”.¹¹²

Volpp mədəni dəyərlərin kontekstinin bir çox məsələləri izah edə biləcəyini əsas gətirir. Bunun üçün o maraqlı bir nümunə göstərir. Aleyamma Mathew adlı əslən hindistanlı olan tibb bacısı əri tərəfindən 20 il evlilikdən sonra yandırılaraq öldürülür. Yerli mətbuat bu hadisəni işıqlandırarkən yandırma vasitəsilə ölümü xüsusi qəddarlıq hesab edir və bunu Hindistanın sati¹¹³ ənənəsindən gəldiyini xüsusi vurğulayır. Əlbəttə ki, burada məqsəd qrup mədəniyyətinin qəddarlığını göstərmək idi. Volpp qeyd edir ki, sati adətinin bu məsələyə heç bir aidiyyəti yoxdur. Aleyamma isə xristian idi və sati praktikası da Hindistandakı xristianlar tərəfindən tətbiq olunmur. Qadınların ərləri tərəfindən öldürülməsi təkcə qeyri-Qərb mədəniyyətlərində baş verən hal deyil. İl ərzində sivilizasiyalı Qərbdə qadınların ərləri və ya yaxınları tərəfindən öldürülməsinə dair mətbuatda kifayət qədər məlumatlar tapmaq mümkündür. Bu hadisədə isə daha çox reaksiya doğuran qadının yandırılaraq öldürülməsidir ki, bu da mədəniyyət kontekstinə yerləşdirilir. Müəllif qeyd edir ki, Qərbdə qadını güllələyib öldürməklə, Hindistanda yandırıb öldürməyin arasında heç bir fərq yoxdur. Qərbdə yandırmaq qəbahətdirsə, Hindistanda da güllələmək bir o qədər qərribə görünür ki, bunun da müxtəlif səbəbləri var. Buna görə də, hadisəyə mədəniyyət kontekstində yanaşmaq doğru olsa da, bunu mədəniyyətin daxili dəyərlərindən deyil, kənardan və məlumatlı olmadan etdikdə məsələ fərqli görünə bilər.¹¹⁴

112 Phillips, A. (2007). *Multiculturalism without culture*. New Jersey: Princeton University Press. S.31

113 Sati- Hindistanın bəzi bölgələrində əri ölmüş qadının öz istəyi və ətrafdakıların məcburiyyəti ilə yandırılmasıdır. Adətən sati ölmüş ərin yandırıldığı odda baş verir.

114 Volpp, L. (2001). Feminism versus Multiculturalism. *Columbia Law Review*, Vol. 101, No. 5 s.1188-1189

Bu yanaşma feministlərin ciddi şəkildə tənqid etdikləri relativist yanaşma olsa da, bəzən detalları anlamağa daha çox yardım edir. Burada şəxsi təcrübəmdən bir misal gətirməklə sonsuz feminizm-multikulturalizm mübahisələrinə dair bölməni tamamlamaq istəyirəm. ABŞ-da təhsil alarkən universitetdə çoxlu hindistanlı tələbələr vardı. Bəzən onlar sari geyinir, hətta dərslərə də bu paltarda gəlirdilər. Mən bu paltarın gündəlik həyat tərzini üçün praktik olmadığını, Hindistanlıların sari geyinməkdə məqsədlərinin milli kimliklərini vurğulamaq məqsədi daşdığını düşünürdüm. Bir dəfə bu bərədə fikrimi hindistanlı tələbə yoldaşım ilə bölüşdüm. O, mənə izah etdi ki, birincisi hindistanlı qızlar saridə özlərini amerikalıların cinsdə hiss etdikləri kimi hiss edirlər. Yəni bu geyim onlar üçün daha rahatdır. İkincisi isə sari milli kimliyi təcəssüm etdirməklə yanaşı, həm də hind qadınları üçün qadınlığın və gözəlliyin tərənnümüdür. Məhz saridə Hind qadını öz qadın kimliyini tapır.

İTERKULTURALİZM

Multikulturalizm müxtəlifliyin idarə olunmasına yönəlmiş siyasət kimi Avropa ölkələrində mənfi konnotasiya daşımağa başladıqdan və Avropa ölkələrinin müxtəlif siyasətçilərinin bütün ictimai forumlarda onun iflasa uğraması barədə bəyanatlarından sonra bütün dünyada, xüsusilə də qoca qitədə multikulturalizmə alternativlərin axtarılmasına rəvac verildi. Məqsəd multikulturalizmə cəmiyyətdəki müxtəlifliyin təsbiti kimi alternativlər axtarmaq deyildi. Hamıya gün kimi aydın idi ki, qloballaşan dünyada homogen cəmiyyətlərin mövcud olması real deyil. Zaman keçdikcə çoxlu etnik, mədəni, dini qrupları özündə birləşdirən heterogen cəmiyyətlərin dominantlıq təşkil edəcəyi heç kimdə şübhə doğurmur. Lakin, mövcud müxtəlifliyin daha effektiv idarə olunması günün aktual tələbinə çevrilirdi. Bu aktuallığı şərtləndirən ən vacib amillər isə çoxmilyonlu miqrant axınlarının dünyanın siyasi və sosial mənzərəsini getdikcə daha çox dəyişməsi, bu axınlar qarşısında avtohton qrupların öz kimliklərini daha əzmlə müdafiə cəhdləridir.

Multikulturalizmin “iflası” barədə ideyaların ictimai diskurda geniş yer alması ilə akademik səviyyədə ona alternativlərin axtarışı geniş vüsət almağa başladı. İnterkulturalizm ideyası da məhz belə bir şəraitdə ortaya çıxsada artıq həm elmi ədəbiyyatda, həm də beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul olunmuş sənədlərdə möhkəm bünövrə qazanıb. İnterkulturalizm multikulturalizm konsepsiyasından şox şey götürsə də onun tərəfdarları bu ideyaya yeni məziyyətlər yükləyərək ən azı diskursiv səviyyədə, geniş mənada isə siyasi proqramlarda multikulturalizm keçmişini ilə bağları kəsməyə çalışır. Meer və Modood multikulturalizmlə inerkulturalizmi müqayisə edərkən göstərir ki:

“birincisi, interkulturalizm birgəyaşayışdan daha böyük anlayışdır və qarşılıqlı əlaqəyə və dialoqa multikulturalizmdən daha çox önəm verir;

ikincisi, interkulturalizm multikulturalizmə nisbətən qrup maraqlarına daha az diqqət yetirir və sintezə üstünlük verir;

üçüncüsü, interkulturalizm daha güclü bütövlük hissəinə və bu mənada cəmiyyətdəki vəhdətə və milli vətəndaşlığa istinad edir;

dördüncüsü, multikulturalizm qeyri-liberal və relyativist ola bildiyi halda, interkulturalizm qeyri-liberal praktikaların tənqidinə və təftişinə yol açır.”¹¹⁵

İnterkulturalizm mədəni fərqliliklərin dövlət daxilində “paralel” mövcudluqlarına deyil, onların bir-birinə inteqrasiyasına və beləliklə də cəmiyyət daxilində vəhdətə nail olunmasına əsaslanır. Gerard Bouchard interkulturalizmin aşağıdakı əsas xüsusiyyətini göstərir.

¹¹⁵ Meer, N. and Modood, T. (2011). How Does Interculturalism Contrast With Multiculturalism? *Journal of Intercultural Studies*, 33(2), 175–196.

Birincisi, interkulturalizm dualizm paradigması üzərində qurulur (lakin onu özü yaratmır və təşviq etmir). Belə ki, onun məqsədi cəmiyyətdə artıq mövcud olan biz/onlar münasibətlərini yumşaltmaq, azlıq/çoxluq dualizmini gərginliyə və münaqişəyə keçməyə qoymamaqdan ibarətdir. Bu zaman azlıq/çoxluq dualizmini nəinki azaltmaq, bəzən hətta, fərdi azadlıqlar və daha dərin inteqrasiya naminə yatırtmaq lazım gəlir.

İkincisi, inteqrasiya interkulturalizmin mərkəzi elementini təşkil edir. Demokratik cəmiyyətlər bütün vətəndaşların və rezidentlərin, xüsusilə də əlverişsiz şəraitdə olanların sosial və iqtisadi inklüzivliyini təmin etməli, həmçinin onların siyasi və vətəndaş iştirakçılığına rəvac verməlidir. Lakin burada ikitərəfli fəaliyyətin olması vacibdir. Yəni bütün məsuliyyət dominant mədəniyyətin üzərinə düşməməli, azlıq və çoxluq qarşılıqlı inteqrasiya zamanı məsuliyyəti bölüşməlidirlər.

Üçüncüsü, ikitərəfli inteqrasiyanın aşkar elementi kimi interkulturalizm çoxluqla azlıq arasında qarşılıqlı əlaqəni, mübadiləni və birgə vətəndaş təşəbbüslərini təşviq edir. Bu zaman ayrı-seçkiliyi qidalandıran stereotiplərin qarşısını almaqla etno-mədəni sərhədlər “yumşaldılır”.

Dördüncüsü, interkulturalizm çoxluğun və azlığın müdafiə etdiyi ümumi mədəniyyətin formalaşmasını nəzərdə tutur. Lakin, bu zaman hər iki mədəniyyətin əsas xüsusiyyətləri qorunub saxlanılır.

Beşincisi, interkulturalizm bir-biri ilə dinamik əlaqədə olan üç cərəyanın – azlıq mədəniyyəti, çoxluq mədəniyyəti və ümumi mədəniyyət - əsasında ümummillə mədəniyyətin inkişafına təkan verir. Ayrı-ayrı mədəniyyətlər üçün vacib olan mənsubluq, loyallıq, kimlik hissləri ciddi şəkildə qabardılmır, axıcılıq, dəyişkənlik, qarşılıqlı nüfuzətmə isə önə çəkilir.

Altıncısı, interkulturalizm beş əsas prinsipdən ibarət inkluziv sekulyarizmi təşviq edir:

- dövlət və dinin bir-birindən ayrılması və onların qarşılıqlı muxtariyyəti

- dini məsələlərdə dövlətin neytrallığı

- vicdan və din azadlığı

- dini olub-olmamasından asılı olmayaraq dünyagörüşlərin və inancların bərabərliyi

- dini irsin qorunub saxlanması.¹¹⁶

Tedd Cantle hesab edir ki, interkulturalizmin mahiyyətində duran əsas məsələ cəmiyyətin vəhdətinin təmin edilməsidir. Onun fikrincə cəmiyyətin icmalara bölünməsinə biganə yaşayan multikulturalizmdən fərqli olaraq icmanın vəhdəti yeni interkulturalizm ideyasının ana xətti olmalıdır.¹¹⁷ Böyük Britaniyanın Yerli Hökumətlər Assosiasiyasının nəşr etdirdiyi İcma Vəhdəti Təlimatı adlanan sənəddə interkulturalizmdə vəhdətdə olan icma aşağıdakılarla xarakterizə edilir:

- Burada bütün icmalar üçün ümumi baxış və ümumi mənsubiyyət hissi var;

- İnsanların fərqlilikləri yüksək qiymətləndirilir və pozitiv dəyərləndirilir;

- Fərqli arxaplanı malik insanlar eyni imkanlara malik olur;

- Fərqli arxaplanı malik insanlar arasında iş yerlərində, təhsil müəssisələrində və icmalarda güclü və pozitiv əlaqələr yaradılır.¹¹⁸

116 Bouchard, G. (2011). What is interculturalism? *McGill Law Journal*, 56(2), s. 435-468.

117 Cantle, T. (2012). *Interculturalism. The New Era of Cohesion and Diversity*. New York: Palgrave Macmillan. S.111

118 Local Government Association (LGA). (2002). *Guidance on community cohesion*. LGA. London. 1 iyul 2016-cı ildə buradan əldə edilmişdir: <http://www.tedcantle.co.uk/publications/006%20Guidance%20on%20Community%20Cohesion%20LGA%202002.pdf>

Bu prinsiplər əsasında qurulmuş cəmiyyətlər fərqliliyin pozitiv imicini ortaya qoymaqla, müxtəlif qrupların özünəməxsusluqlarını saxlayır, həmçinin cəmiyyətin müxtəlif fraqmentlərinin vahid bütövə mənsubluq hissini də qüvvətləndirir.

İnterkulturalizmə nail olmağın ən mühüm mexanizmlərindən bir mədəniyyətlərarası dialoqun qurulmasıdır. Mədəniyyətlərarası dialoq anlayışı multikulturalizmə alternativlərin beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində formalaşdırılması zamanı xüsusi aktualıq kəsb etməyə başlayır. Yeni alternativ model yaratmaq təşəbbüsü ilə çıxış edən Avropa Şurası uzun müzakirələrdən sonra 2008-ci ilə "Mədəniyyətlərarası dialoqa dair Ağ Kitab"ı nəşr etdirir. Ağ kitabın müəllifləri olan ekspertlər multikulturalizmdən uzaqlaşmağı qarşılıqlı məqsəd kimi qoyaraq tamamilə yeni konsepsiya yaratmağa iddialıdırlar. Doğrudur, Ağ kitab multikulturalizmdə olduğu kimi eyni vaxtda və ya öz həyatlarının müxtəlif mərhələlərində hər kəsin istənilən mədəni birliklərin üzvü ola bilməsi hüququnu tanıyır. Lakin qeyd edir ki, hər bir fərd müəyyən dərəcədə öz irsi və sosial mənşəyinin məhsulu olduğu halda, müasir demokratiyalarda hər kəs müxtəlif mədəni birliklərə inteqrasiya olunmaqla öz mənsubiyyətini zənginləşdirə bilər. Heç kəs hər hansı bir qrup, cəmiyyət, düşüncə sistemi və ya dünyagörüşü daxilində öz iradəsinə zidd olaraq dustaq edilməməli və hər kəs insan hüquqları, demokratiya və hüquq norması ilə uyğunluq təşkil etdiyi halda öz keçmiş seçimlərini inkar etmək və yenilərini seçməkdə azad olmalıdırlar. Qarşılıqlı səmimiyyət və paylaşma mürəkkəb mədəni birləşmələrin iki bir-birilə oxşar aspektləridir. Hər ikisi də yalnız başqasına hörmət etmək şərti ilə öz mədəniyyətlərini nümayiş etdirməkdə azad olan fərdlər və qruplara aid dinc yanaşı yaşama qaydalarıdır.

“Mədəniyyətlərarası dialoqa dair Ağ Kitab” mədəniyyətlərə-rası dialoqu belə müəyyənləşdirir: “Mədəniyyətlərarası dialoq qarşılıqlı anlaşma və ehtiram əsasında müxtəlif etnik, mədəni, dini, linqvistik mənşə və irsə malik fərdlər və qruplar arasında mövcud olan açıq və səmimi fikir mübadiləsini əhatə edən proses kimi başa düşülür. O, başqalarının fikirlərini dinləmək istəyi və bacarığını tələb etdiyi kimi, özünüifadə etmə sərbəstliyi və qabiliyyətini də tələb edir. Mədəniyyətlərarası dialoq müxtəlif mədəniyyətli cəmiyyətlərin siyasi, sosial, mədəni və iqtisadi inteqrasiyasına və birləşməsinə imkan yaradır. O, bərabərlik, insan ləyaqəti və ümumi məqsəd düşüncəsinin yaranmasına kömək edir. O, müxtəlif dünyagörüşü və təcrübələrin dərin anlaşılması prosesini təbliğ etmək, əməkdaşlığı və iş birliyini (və ya seçim azadlığını) genişləndirmək, şəxsi inkişafa və transformasiyaya şərait yaratmaq və başqasına qarşı dözümlülük və ehtiramı inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır.”¹¹⁹

Martyn Barret interkulturalizmlə bağlı mövcud yanaşmaları ümumiləşdirərək onun aşağıdakı xüsusiyyətlərini sadalayır:

- Mədəni müxtəlifliyə və plüralizmə dəyər verir;
- İnteqrasiyaya və sosial inklüzivliyə xüsusi diqqət yetirir;
- Təklif edir ki, siyasi, sosial, iqtisadi əlverişsizliyin, bərabərsizliyin, ayrı-seçkiliyin, yoxsulluğun və marginallaşmanın struktur mənbələri ortadan qaldırılmalıdır;
- Mədəniyyətlərarası dialoqa, qarşılıqlı əlaqəyə və mübadiləyə xüsusi əhəmiyyət verir;
- Hamı tərəfindən qəbul edilən universal dəyərlərə əsaslanan vəhdətdə olan cəmiyyət hissəsinin yaradılmasına hədəflənir;

119 Mədəniyyətlərarası Dialoqa dair Ağ Kitab. Ləyaqətlə Bərabər Hüquqlu Birgə Yaşama. Strasburq, 7 may 2008-ci il. 1 iyul 2016-cı ildə buradan əldə edilmişdir: http://www.coe.int/t/dg4/intercultural/Source/Pub_White_Paper/WhitePaper_ID_AzerianVersion.pdf

- Təklif edir ki, hər kəs, əsasən təhsil vasitəsilə (lakin yalnız onunla deyil) interkultural vərdişlərə yiyələnmişdir;
- Təklif edir ki, interkultural qarşılıqlı əlaqə və dialoqu dəstəkləmək məqsədilə strukturlar, həmçinin mədəni cəhətdən neytral hüquqi və institusional çərçivələr formalaşdırılmalı və siyasət istiqamətləri təklif edilməlidir;
- Təklif edir ki, nifrət təbliğ edən fərdlərə, qruplara və siyasi təşkilatlara qarşı mübarizə aparılmalıdır;
- Təklif edir ki, azlıqda olan mədəniyyətlərin nümayəndələri dominant çoxluğun dilini öyənəmli, azlıqların dillərində tədris dəstəklənməli, cəmiyyətin bütün üzvlərinə çoxdillilik vərdişlərin inkişaf etdirilməsi üçün imkanlar yaradılmalıdır.
- Təklif edir ki, mədəniyyətlərarası dialoq üçün görüş yerləri və məkanları yaradılmalıdır;
- Hakimiyyətdə və təsir imkanı olan şəxslərdən liderlik və interkultural baxış tələb edir;
- Tələb edir ki, mədəniyyətlərarası dialoq fərdlər, icmalar, təşkilatlar, təsisatlar səviyyəsində, həmçinin beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilməlidir.¹²⁰

İnterkulturalizmin mahiyyətini təşkil edən bu əsas prinsiplər onun həyata keçirilməsinin aşağıdakı siyasət istiqamətlərini şərtləndirir:

- Qrupların adaptasiyasına yönəlmiş ağlabatan tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Məşğulluq vasitəsilə inklüzivliyin təmin edilməsi (bu pozitiv diskriminasiyanın müxtəlif formalarını ehtiva edə bilər);
- Miqrantların iştirakçılığını yaxşılaşdırmaq məqsədilə onların vətəndaşlıq əldə etməsini asanlaşdırmaq;

¹²⁰ Barret, M. (2013). Introduction – Interculturalism and multiculturalism: concepts and controversies. Burada: Barret, M. (ed.) (2013). *Interculturalism and multiculturalism: similarities and differences*. Strasbourg: Council of Europe Press. s.28-29.

- Ayrı-seçkiliyin, nifrətin və dözümsüzlüyün bütün təzahür formalarının qarşısının alınması məqsədilə qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi;
- Xüsusilə məktəblərdə, iş yerlərində və icmalarda, həmçinin təşkilati, institusional və beynəlxalq səviyyədə mədəniyyətərarası dialoqun, qarşılıqlı əlaqənin və mübadilənin təşviq edilməsi;
- Fərdlərin interkultural vərdişlərə yiyələnməsini təmin etmək məqsədilə formal təhsil sistemi vasitəsilə interkultural təhsilin tətbiq edilməsi;
- Mədəniyyətlərəarası dialoqu və interkultural təhsili təşviq edən dövlət təsisatlarının yaradılması və vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının təşviq edilməsi;
- Dövlət təşkilatlarında, təhsil sistemində, vətəndaş cəmiyyəti qurumlarında və mediada çalışan şəxslər üçün interkultural məsələlərlə bağlı təlimlərin təşkil edilməsi;
- Mədəni azlıqlar və miqrant qrupları üçün dominant çoxluğun dilində tədrisin təmin edilməsi;
- Azlıqların dillərinə dəstək və bu dillərdə tədrisin təmin edilməsi
- Hamı üçün xarici dil təhsilinin təmin edilməsi;
- Şəhər planlaması ilə məşğul olanlar və memarlar tərəfindən mədəniyyətlərəarası dialoq və görüşlərin keçirilməsi üçün yer və məkanların hazırlanması;
- İnsanları mədəniyyətlərəarası dialoqa və mədəniyyətlərin sərhədləri boyunca qarşılıqlı fəailiyyətə təşviq edən ictimai informasiya kampaniyalarının təşkil edilməsi.¹²¹

İnterkulturalizmin yeni konseptual ideya olaraq ortaya çıxmasını şərtləndirən iki amili qeyd etmək lazımdır. Birincisi, xüsus-

121 Yenə orada s.29-30

silə Avropa mühitində intişar tapan interkulturalizm diskursiv olaraq mənfi çalar daşıyan multikulturalizmdən uzaqlaşmağa və fərqli ad altında oxşar modelin yenidən gündəmə gətirilməsinə imkan yaradır. İkincisi, interkulturalizm həqiqətən liberal demokratik cəmiyyətlərdə multikulturalizmin həll etməyə çətinlik çəkdiyi problemlər üçün yeni çözüm yolları təklif edir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2016-cı il aprelin 26-da Bakıda BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumunun rəsmi açılışı zamanı söylədiyi nitqində bildirir: “Multikulturalizmin alternativini yoxdur. Əlbəttə, bizə məlumdur ki, bununla bağlı müxtəlif fikir və baxışlar var. Bəziləri multikulturalizmin iflasa uğradığını iddia edirlər, ancaq müsbət nümunələr var. Bizim üçün multikulturalizm dövlət siyasətidir və bizim həyat tərzimizdir.”

Bu kitabda, adından da göründüyü kimi multikulturalizm konsepsiyasının panaseya (bütün dərdlərin dərmanı), yoxsa birgəyaşayışın alternativ konsepsiyalarından biri olmasına müasir dünyadakı siyasi və akademik debatların araşdırılması yolu ilə cavab tapılması qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdu. Butün təhlillər göstərir ki, dünyanın gələcəyi fərqli dəyərlərə və mədəniyyətlərə mənsub insanların vahid cəmiyyətdə ümumi prinsiplər əsasında birləşə biləcəklərindən asılı olacaq. Bu, o deməkdir ki, gələcək homogen və mono-etnik cəmiyyətləri istisna

edir. Cəmiyyətdə rəngarəngliyin, heterogenliyin, müxtəlifliyin bir arada yaşaması qaçılmazdır. Bu mənada multikulturalizmin alternativini mövcud deyil. Bu, qarşılıqlı inteqrasiyanı, gündəlik təmasları, “özümüzdən” fərqli olan “başqalarını” dəyər kimi qəbul etməni zəruri edir.

Müxtəlifliyin idarə olunmasında müxtəlif yanaşmalar mövcud ola bilər ki, bu da təbii qarşılanmalıdır. Hər bir cəmiyyətin unikallığı və özünəməxsusluğu hamı üçün məqbul ola biləcək vahid reseptlərin hazırlanmasını imkansız edir. Lakin bütün yanaşmalar və alternativlər yalnız multikulturalizmin daxilində ola bilər. Dövlətlərin fərqliliyin idarə olunmasına və qorunmasına yönəlmiş siyasətləri müxtəlif adlar altında həyata keçirilə bilər (məsələn, interkulturalizmdə olduğu kimi). Lakin bütün hallarda mahiyyət birdir-birgəyaşayışın təmin edilməsi.

Bu kitabı hazırlamaqda əsas məqsəd dünyada birgəyaşayış modellərinin axtarılması istiqamətindəki səylərə nəzər salmaq, tədqiqatçıları və qərar qəbul edənləri bu sahədə lazımi informasiya ilə qismən də olsa təmin etmək idi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, kitabın yazılması prosesində müasir dünyada multikulturalizmlə bağlı yazılmış yüzlərlə kitab və məqalədən ibarət elektron kitabxana ərsəyə gətirdik. Məmnuniyyətlə, kitabxanımızı bu sahə ilə maraqlanan və tədqiqat apararı şəxslərlə bölüşməyə hazırıq (*müraciət üçün: nmammadli@gmail.com*).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev yanvarın 10-da Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasındakı nitqi. 20 may 2016-cı ildə buradan əldə edilmişdir: http://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_Multikulturalizm_Azerbaycanda_heyat_terzidir-918878
2. Alesina, A., Devleeschauwer, A., Easterly, W. et al. (2003). Fractionalization. *Journal of Economic Growth*, Volume 8, Issue 2, s.155–194
3. Azərbaycan multikulturalizmi: Təhsil. http://multiculturalism.preslib.az/az_a6.html
4. Banting, K. and Kymlicka, W. (eds.) (2006). *Multiculturalism and the Welfare State in: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
5. Barret, M. (2013). Introduction – Interculturalism and multiculturalism: concepts and controversies. Burada: Barret, M. (ed.) (2013). *Interculturalism and multiculturalism: similarities and differences*. Strasbourg: Council of Europe Press. s.28-29.
6. Barry, B. (2001). *Culture and equality: an egalitarian critique of multiculturalism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
7. Beider, H. (2016). *White Working Class Voices: Multiculturalism, Community-Building and Change*. University of Bristol: Policy Press
8. Bloemraad, I. and Wright, M. (2014). “Utter Failure” or Unity out of Diversity? Debating and Evaluating Policies of Multiculturalism. *International Migration Review*, 48: S292–S334.
9. Bouchard, G. (2011). What is interculturalism? *McGill Law Journal*, 56(2), s. 435-468.
10. Bouchard, G. and Taylor, C. (2008) *Building the Future: A Time for Reconciliation*. [Report of the Consultation Commission on Accommodation Practices Related to Cultural Differences], Montreal: Government of Quebec. 21 may 2016-cı ildə buradan əldə edilmişdir: <http://red.pucp.edu.pe/wp-content/uploads/biblioteca/buildingthefutureGerardBouchardycharlestaylor.pdf>
11. Bromell, D. (2008). *Ethnicity, Identity and Public Policy*. Critical Perspectives on Multiculturalism. Institute of Policy Studies Wellington: Institute of Policy Studies, Victoria University.
12. Cattle, T. (2012). *Interculturalism. The New Era of Cohesion and Diversity*. New York: Palgrave Macmillan.
13. Vink, M. & Bauböck, R. (2013). Citizenship configurations: Analysing the multiple purposes of citizenship regimes in Europe. *Comparative European Politics*, 11(5): 621–648.
14. Colombo, E. (2015). Multiculturalisms: An overview of multicultural debates in western societies. *Current Sociology*, 63 (6), s. 800-824.
15. Goodman, S. W. (2010). Integration Requirements for Integration’s Sake? Identifying, Categorising and Comparing Civic Integration Policies. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(5): 753–772.
16. Koopmans, R. (2005). *Contested citizenship: immigration and cultural diversity in Europe*. Minneapolis, MN and London: University of Minnesota Press.

17. Desmet K., Ortuño-Ortín I., Weber S. (2009). Linguistic diversity and redistribution. *Journal of the European Economic Association*. 7(6):1291–1318
18. Entzinger, H. (2003). *The Rise and Fall of Multiculturalism: The Case of the Netherlands*. Burada: Joppke, Ch.& Morawska, E. (2007). *Toward Assimilation and Citizenship: Immigrants in Liberal Nation-States*. Palgrave Macmillan.
19. Esteban, J., & Ray, D. (1994). On the Measurement of Polarization. *Econometrica*, 62(4), 819-851.
20. Fearon, J. D. (2003). Ethnic and cultural diversity by country. *Journal of Economic Growth*, 8(2), 195-222
21. Fleras, A. (2009). *The Politics of Multiculturalism*. New York, NY: Palgrave Macmillan.
22. Fleras, A., & Elliott, J. L. (2002). *Engaging diversity: Multiculturalism in Canada*. Toronto: Nelson Thomson Learning.
23. Glazer, N. (1997). *We Are All Multiculturalists Now*. Harvard University Press.
24. Greenberg, Joseph H. (1956). The Measurement of Linguistic Diversity. *Language*. 32 (1): 109–115.
25. Guiraudon, V., Phalet, K.& Jessika Ter Wal. (2004). Comparative Study on the Collection of data to Measure the Extent and Impact of Discrimination in a selection of countries. Final Report on The Netherlands. Buradan 25 may 2016-cı ildə əldə edilmişdir: http://edz.bib.uni-mannheim.de/daten/edz-ath/gdem/04/pb_en.pdf
26. Gutmann, A. (ed.) (2004). *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
27. Hammar, T. (ed.). (1985). *European Immigration Policy: A Comparative Study*. Cambridge: Cambridge University Press.
28. Heckman, F. (1993). Multiculturalism Defined Seven Ways. *The Social Contract*. Volume 3, Number 4, pp.245-246.
29. Helbling, M. (2013). Validating integration and citizenship policy indices. *Comparative European Politics*, Vol. 11, 5, 555–576
30. Honneth, A. (1996). *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge, MA: The MIT Press
31. Horowitz, D. (1985). *Ethnic group in conflict*. University of California Press.
32. Howard, M.M. (2009) *The Politics of Citizenship in Europe*. New York: Cambridge University Press.
33. Janoski, T. (2010). *The Ironies of Citizenship: Naturalization and Integration in Industrialized Countries*.
34. Joppke, Ch. (2004), The retreat of multiculturalism in the liberal state: theory and policy. *The British Journal of Sociology*, 55: 237–257
35. Koopmans, R., Michalowski, I. and Waibel, S. (2012). *Citizenship Rights for Immigrants. National Paths and Cross-National Convergence in Western Europe, 1980-2008*. WZB Discussion Paper SP IV 2010-703. Berlin: WZB.
36. Koopmans, R., Statham, P., Giugni, M. and Passy, F. (2005). *Contested Citizenship: Immigration and Cultural Diversity in Europe*. London: University of Minnesota Press
37. Kukathas, Ch.(2003). *Theoretical Foundations of Multiculturalism*. Buradan 23 may 2016-cı ildə əldə edilib: http://econfaculty.gmu.edu/pboettke/workshop/fall04/theoretical_foundations.pdf

38. Kymlicka, W. (1989). *Liberalism, Community, and Culture*. Oxford: Clarendon Press. s.48
39. Kymlicka, W. (1995). *Multicultural citizenship: A liberal theory of minority rights*. Oxford: Clarendon Press.
40. Kymlicka, W. (1999). *Liberal Complacencies*. Burada: Okin, S. M., Cohen, J., Howard, M., & Nussbaum, M. C. (1999). *Is multiculturalism bad for women?*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
41. Kymlicka, W. (2001). *Politics in the Vernacular: Nationalism, multiculturalism and citizenship*. Oxford/New York: Oxford University Press.
42. Kymlicka, W. (2002). *Contemporary Political Philosophy: An introduction (2nd edition)*. Oxford: Oxford University Press.
43. Kymlicka, W. (2012). *Multiculturalism: success, failure, and the future*. Migration Policy Institute. 20 may 2016-cı ildə buradan ədlə edilib: <http://www.migrationpolicy.org/sites/default/files/publications/TCM-Multiculturalism-Web.pdf>
44. Kymlicka, W., & Banting, K. G. (2006). *Multiculturalism and the welfare state: Recognition and redistribution in contemporary democracies*. Oxford: Oxford University Press.
45. Levy, J.T. (2000). *The Multiculturalism of Fear*. Oxford University Press.
46. Lijphart, A. (1977). *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. New Haven: Yale University Press.
47. Lijphart, A. (1995). *Electoral Systems*, burada: Lipset, S.M. *The Encyclopedia of Democracy*, Washington, D.C.: Congressional Quarterly Press.
48. Local Government Association (LGA). (2002). *Guidance on community cohesion*. LGA. London. 1 dekabr 2016-cı ildə buradan əldə edilmişdir: <http://www.tedcandle.co.uk/publications/006%20Guidance%20on%20Community%20Cohesion%20LGA%202002.pdf>
49. Loobuyck, P. (2005). *Liberal multiculturalism: A defence of liberal multicultural measures without minority rights*. *Ethnicities*, March 2005, V. 5, 108-123,
50. Matravers, M. (2002). *Responsibility, Luck, and the 'Equality of What?' Debate*. *Political Studies*, 50(3), 558-572.
51. McGhee, D. (2008) *The End of Multiculturalism? Terrorism, Integration and Human Rights*, Maidenhead: Open University Press.
52. Mədəniyyətlərərsə Dialoqa dair Ağ Kitab. Ləyaqətlə Bərabərhüquqlu Birgə Yaşama. Strasburq, 7 may 2008-ci il. 1 iyul 2016-cı ildə buradan əldə edilmişdir: http://www.coe.int/t/dg4/intercultural/Source/Pub_White_Paper/WhitePaper_ID_AzerianVersion.pdf
53. Meer, N. and Modood, T. (2011). *How Does Interculturalism Contrast With Multiculturalism?* *Journal of Intercultural Studies*, 33(2), 175–196.
54. Mətbuat və multikulturalizm. <http://www.azadinform.az/news/a-117553.html>
55. *Migrants and their descendants – Guide to policies for the well-being of all in pluralist societies*, Council of Europe Publishing, December 2010. 20 may 2016-cı ildə buradan əldə edilmişdir: http://www.coe.int/t/dg3/socialpolicies/socialcohesiondev/source/GUIDEMIGRANTS_EN.pdf
56. Niessen, J., Huddleston, T., Citron, L., Geddes, A. and Jacobs, D. (2007). *Migrant Integration Policy Index*.
57. Niftiyev Niyaz. *Azərbaycanda birgəyaşayış və multikulturalizm*. Bakı. 2015.

58. Norris, P. (2004). *Electoral Engineering. Voting Rules and Political Behavior*. Cambridge University Press.
59. Norton, A. (2001). *Reviews on Euben, Okin, and Nussbaum. Political Theory, Vol.29, No. 5.*
60. Okin, S. M., Cohen, J., Howard, M., & Nussbaum, M. C. (1999). *Is multiculturalism bad for women?*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
61. Palmer, H. (1976). *Mosaic versus Melting Pot?: Immigration and Ethnicity in Canada and the United States. International Journal, Vol. 31, No. 3, 1776: The U.S. and Us, s. 488-528*
62. Parekh, B. (2000). *Rethinking Multiculturalism: Cultural diversity and political theory*. New York, NY: Palgrave Macmillan.
63. Parekh, B. (2006). *Rethinking Multiculturalism: Cultural diversity and political theory (2nd edition)*, New York, NY: Palgrave Macmillan.
64. Phillips, A. (2007). *Multiculturalism without culture*. New Jersey: Princeton University Press.
65. Prins, B. & Saharso, S. B. (2010). *From toleration to repression: the Dutch backlash against multiculturalists*. Burada: Vertovec, S. & Wessendorf, S. (2010). (eds). *The Multiculturalism Backlash: European Discourses, Policies and Practices*. London: Routledge.
66. Prins, B. and Slijper, B. (2002). *Multicultural society under attack: Introduction. Journal of International Migration and Integration, 3(3/4): 313-28.*
67. Koopmans, Ruud/Michalowski, Ines/Waibel, Stine (2010): *Citizenship Rights for Immigrants. National Paths and Cross-National Convergence in Western Europe, 1980-2008. WZB Discussion Paper SP IV 2010-703*. Berlin: WZB.
68. Rattansi, A. (2011). *Multiculturalism. Veri short introduction*. New York: Oxford University Press.
69. Reilly, B & Reynolds, A. (2000). *Electoral Systems and Conflict in Divided Societies*, burada: Stern, P. C. and Druckman D. (2000). *International Conflict Resolution After the Cold War*. Washington, D.C.: National Academy Press.
70. Reilly, B & Reynolds, A. (2000). *Electoral Systems and Conflict in Divided Societies*, burada: Stern, P. C. and Druckman D. (2000). *International Conflict Resolution After the Cold War*. Washington, D.C.: National Academy Press.
71. Reilly, B. (1997). *The Alternative Vote and Ethnic Accommodation: New Evidence from Papua New Guinea. Electoral Studies, 16:1-11.*
72. Reilly, B. (2004). *Democracy in Divided Societies. Electoral Engineering for Conflict Management*. Cambridge University Press.
73. Reynal-Querol, M. (2002). *Ethnicity, political systems, and civil wars. Journal of Conflict Resolution, 46 (1), 29-54*
74. Sarrazin, Th. (2010). *Deutschland schafft sich ab: Wie wir unser Land aufs Spiel setzen*. München: Deutsche Verlags-Anstalt.
75. Scott, J. V. (2005). *The Banning of Islamic Headscarves in French Public Schools. French Politics, Culture & Society, Vol. 23, No. 3*
76. Song, S. (2007). *Justice, Gender, and the Politics of Multiculturalism*. Cambridge University Press.

77. Taylor, C. (1994). The politics of recognition. Burada: Gutmann A (ed.) Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition. Princeton, NJ: Princeton University Press.
78. Koning, E. (2010). Ethnic and civic dealings with newcomers: naturalization policies and practices in twenty-six immigration countries. *Ethnic and Racial Studies*, 34(11): 1974–1994.
79. UK majority back multiculturalism. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk/4137990.stm>
80. Vasta, E. (2007). From ethnic minorities to ethnic majority policy: Multiculturalism and the shift to assimilationism in the Netherlands, *Ethnic and Racial Studies*, 30:5, 713-740
81. Vertovec, S. & Wessendorf, S. (2010). Introduction: Assessing the Backlash against Multiculturalism in Europe. Burada: Vertovec, S. & Wessendorf, S. (2010). (eds). *The Multiculturalism Backlash: European Discourses, Policies and Practices*. London: Routledge. S. 1-31.
82. Volpp, L. (2001). Feminism versus Multiculturalism. *Columbia Law Review*, Vol. 101, No. 5 s.1185
83. Waldrauch, H. and Hofinger, C. (1997). An Index to Measure the Legal Obstacles to the Integration of Migrants. *New Community*, 23, s. 271–85.
84. Weinstock, D. (2013). Interculturalism and Multiculturalism in Canada and Quebec: Situating the Debate. Burada: Balint, P and Latour, S. G.(ed). (2013). *Liberal Multiculturalism and the Fair Terms of Integration*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. S.91
85. Wolfson, M.C. (1994). When Inequalities Diverge. *American Economic Review*, 84, 353-358
86. Алескеров, Ф.Т. (2003). Голубенко М.А. Об оценке симметричности политических взглядов и поляризованности общества. Препринт WP7/2003/04 — М.: ГУ ВШЭ. 20 may 2016-сı ildә buradan әldә edilmişdir: https://www.hse.ru/data/2010/05/05/1216436804/WP7_2003_04.pdf
87. Атлас народов мира. Москва.1964. s.19.
88. Дюверже Морис. Политические партии. Москва. ООО «Академический Проект». 2002.
89. Камалова Р.У. (2013). Этническая гетерогенность: основные понятия и проблемы измерения. *Полития*. 2013. №4 (71)
90. Канарц, Г. Ю. Философские теории мультикультурализма. *Знание. Понимание. Умение*. № 2 / 2011. S.33-41.
91. Хомяков, М.Б. (2007). Брайан Бэрри: либеральный универсализм против мультикультурализма и национализма. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2007. Том X. № 1. S.74-99
92. www.pewforum.org/2014/04/04/methodology-2
93. www.ethnologue.com
94. www.pewglobal.org/2016/07/11/negative-views-of-minorities-refugees-common-in-eu/ga_2016-07-11_national_identity-02-00/
95. www.cic.gc.ca/
96. www.mipex.eu/
97. www.nbcnews.com/id/4387421/ns/technology_and_science-science/t/english-wont-dominate-world-language/
98. www.queensu.ca/mcp/.

Əlavə 1. Alesina və b. indeksi

Ölkə	Etnik fraqmentləşmə üçün statistikanın tarixi	Etnik fraqmentləşmə	Linqvistik fraqmentləşmə	Dini fraqmentləşmə
Albaniya	1989	0,2204	0,0399	0,4719
Almaniya	1997	0,1682	0,1642	0,6571
Amerika Samoası	.	.	0,1733	0,6395
Amerika Birləşmiş Ştatları	2000	0,4901	0,2514	0,8241
Andorra	1997	0,7139	0,6848	0,2326
Anqola	1983	0,7867	0,7870	0,6276
Antiqua və Barbuda	1994	0,1643	0,1063	0,6840
Argentina	1986	0,2550	0,0618	0,2236
Aruba	.	.	0,3889	0,4107
Avstraliya	1986	0,0929	0,3349	0,8211
Avstriya	1998	0,1068	0,1522	0,4146
Azərbaycan	1995	0,2047	0,2054	0,4899
Baham adaları	1989	0,4228	0,1855	0,6815
Banqladəş	1997	0,0454	0,0925	0,2090
Barbados	1990	0,1423	0,0926	0,6934
Belarusiya	2001	0,3222	0,4666	0,6116
Belçika	2001	0,5554	0,5409	0,2127
Beliz	1991	0,7015	0,6303	0,5813
Benin	1992	0,7872	0,7905	0,5544
Bermud adaları	.	.	.	0,7112
Böhreyn	1991	0,5021	0,4344	0,5528
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	1993	0,6252	0,4874	0,3310
Birləşmiş Krallıq	1994	0,1211	0,0532	0,6944
Birləşmiş Ştatlar Virjiniya Adaları	.	.	0,3140	0,6359
Boliviya	1998	0,7396	0,2240	0,2085
Bolqarıstan	1992	0,4021	0,3031	0,5965
Bosniya və Herseqovina	1991	0,6300	0,6751	0,6851
Botsvana	1983	0,4102	0,4110	0,5986
Braziliya	1995	0,5408	0,0468	0,6054
Bruney	1995	0,5416	0,3438	0,4404
Burkina-Faso	1983	0,7377	0,7228	0,5798
Burundi	1983	0,2951	0,2977	0,5158
Butan	1993	0,6050	0,6056	0,3787
Cersi	.	.	.	0,5479
Cənubi Afrika Respublikası	1983	0,7962	0,6558	0,0435
Cənubi Koreya	1998	0,7517	0,8652	0,8603

Panaseya yoxsa Alternativ

Cibuti	1990	0,0020	0,0021	0,6604
Çad	1993	0,8620	0,8635	0,6411
Çex Respublikası	1991	0,3222	0,3233	0,6591
Çili	1992	0,1861	0,1871	0,3841
Çin	1990	0,1538	0,1327	0,6643
Danimarka	1996	0,0819	0,1049	0,2333
Dominika	1991	0,2003	.	0,4628
Dominikan Respublikası	1993	0,4294	0,0395	0,3118
Efiopiya	1983	0,7235	0,8073	0,6249
Ekvador	1989	0,6550	0,1308	0,1417
Ekvatorial Qvineya	1998	0,3467	0,3220	0,1195
Eritreya	1998	0,6524	0,6530	0,4253
Estoniya	1994	0,5062	0,4944	0,4985
Ermənistan	1989	0,1272	0,1291	0,4576
Əfqanıstan	1995	0,7693	0,6141	0,2717
Əlcəzair	1992	0,3394	0,4427	0,0091
Farer Adaları	.	.	.	0,3147
Fici	1996	0,5479	0,5479	0,5682
Filippin	1998	0,2385	0,8360	0,3056
Finlandiya	2001	0,1315	0,1412	0,2531
Fransa	1999	0,1032	0,1221	0,4029
Fransa Qvineyası	.	.	0,1154	0,4959
Fransa Polineziyası	.	.	0,6078	0,5813
Gürcüstan	1989	0,4923	0,4749	0,6543
Haiti	1993	0,0950	.	0,4704
Hindistan	2000	0,4182	0,8069	0,3260
Honduras	1987	0,1867	0,0553	0,2357
HonKonq	1994	0,0620	0,2128	0,4191
Xorvatiya	1991	0,3690	0,0763	0,4447
İndoneziya	1990	0,7351	0,7680	0,2340
İordaniya	1993	0,5926	0,0396	0,0659
İran	1995	0,6684	0,7462	0,1152
İraq	1983	0,3689	0,3694	0,4844
İrlandiya	1995	0,1206	0,0312	0,1550
İslandiya	1995	0,0798	0,0820	0,1913
İspaniya	1991	0,4165	0,4132	0,4514
İsrail	1995	0,3436	0,5525	0,3469
İsveç	1998	0,0600	0,1968	0,2342
İsveçrə	2001	0,5314	0,5441	0,6083
İtaliya	1983	0,1145	0,1147	0,3027
Kabo-Verde	1986	0,4174	.	0,0766
Kamboca	1994	0,2105	0,2104	0,0965
Kamerun	1983	0,8635	0,8898	0,7338
Kanada	1991	0,7124	0,5772	0,6958

MULTİKULTURALİZM

Keniya	2001	0,8588	0,8860	0,7765
Kiribati	1990	0,0511	0,0237	0,5541
Kolumbiya	1985	0,6014	0,0193	0,1478
Komor adaları	1995	0,0000	0,0103	0,0137
Konqo Demokratik Respublikası	1983	0,8747	0,8705	0,7021
Konqo Respublikası	1983	0,8747	0,6871	0,6642
Kosta-Rika	1993	0,2368	0,0489	0,2410
Kot-d'İvuar	1998	0,8204	0,7842	0,7551
Kuba	1994	0,5908	.	0,5059
Küveyt	2001	0,6604	0,3444	0,6745
Qabon	1983	0,7690	0,7821	0,6674
Qambiya	1993	0,7864	0,8076	0,0970
Qana	1983	0,6733	0,6731	0,7987
Qayana	1993	0,6195	0,0688	0,7876
Qazaxıstan	1999	0,6171	0,6621	0,5898
Qəzza Zolağı	.	.	0,0104	0,0342
Qərbi Sahili	.	.	0,1438	0,3095
Qərbi Samoa	1995	0,1376	0,0111	0,7871
Qətər	2001	0,7456	0,4800	0,0950
Qırğızıstan	2001	0,6752	0,5949	0,4470
Qrenada	1991	0,2661	.	0,5898
Qrenlandiya	.	.	0,2188	0,4592
Qvadalupe	.	.	0,0933	0,3069
Quam	.	.	0,7320	0,4082
Qvatemala	2001	0,5122	0,4586	0,3753
Qvineya	1990	0,7389	0,7725	0,2649
Qvineya-Bisau	1979	0,8082	0,8141	0,6128
Laos Xalqların Demokratik	1983	0,5139	0,6382	0,5453
Latviya	1996	0,5867	0,5795	0,5556
Lesoto	1986	0,2550	0,2543	0,7211
Liberia	1992	0,9084	0,9038	0,4883
Lixtenşteyn	1997	0,5726	0,2246	0,3343
Litva	1996	0,3223	0,3219	0,4141
Livan	1996	0,1314	0,1312	0,7886
Liviya	1995	0,7920	0,0758	0,0570
Lüksemburq	1996	0,5302	0,6440	0,0911
Macarıstan	1993	0,1522	0,0297	0,5244
Madaqaskar	1985	0,8791	0,0204	0,5191
Makao	.	.	0,2519	0,5511
Makedoniya (Keçmiş Yuqoslaviya)	1994	0,5023	0,5021	0,5899
Malavi	1998	0,6744	0,6023	0,8192
Malayziya	1996	0,5880	0,5970	0,6657
Mali	1996	0,6906	0,8388	0,1820
Marşal Adaları	1988	0,0603	0,0601	0,5207

Panaseya yoxsa Alternativ

Malta	1996	0,0414	0,0907	0,1223
Martinek	.	.	0,0653	0,2336
Mavritaniya	1992	0,6150	0,3260	0,0149
Mavriki	1992	0,4634	0,4547	0,6385
Mayotta	.	.	0,7212	0,0620
Meksika	1990	0,5418	0,1511	0,1796
Men Adası	.	.	.	0,4729
Mərakeş	1994	0,4841	0,4683	0,0035
Mərkəzi Afrika Respublikası	1988	0,8295	0,8334	0,7916
Mikroneziya	1994	0,7005	0,7483	0,6469
Misir	1998	0,1836	0,0237	0,1979
Moldova	1989	0,5535	0,5533	0,5603
Monako	2001	0,6838	0,7305	0,3047
Monqolustan	1989	0,3682	0,3734	0,0799
Mozambik	1983	0,6932	0,8125	0,6759
Myanmar (Birma)	1983	0,5062	0,5072	0,1974
Namibiya	1995	0,6329	0,7005	0,6626
Nauru	1995	0,5832	0,6161	0,6194
Nepal	1991	0,6632	0,7167	0,1417
Niderland Antil adaları	.	.	0,2508	0,3866
Niderland	1995	0,1054	0,5143	0,7222
Nikaraqua	1991	0,4844	0,0473	0,4290
Niger	1988	0,6518	0,6519	0,2013
Nigeriya	1983	0,8505	0,8503	0,7421
Norveç	1998	0,0586	0,0673	0,2048
Oman	1993	0,4373	0,3567	0,4322
Özbəkistan	1995	0,4125	0,4120	0,2133
Pakistan	1995	0,7098	0,7190	0,3848
Palau	2000	0,4312	0,3157	0,7147
Panama	1992	0,5528	0,3873	0,3338
Papua Yeni Qvineya	1993	0,2718	0,3526	0,5523
Paraqvay	1998	0,1689	0,5975	0,2123
Peru	1981	0,6566	0,3358	0,1988
Polşa	1998	0,1183	0,0468	0,1712
Portuqaliya	1998	0,0468	0,0198	0,1438
Puerto-Riko	.	.	0,0352	0,4952
Reunion	.	.	0,1578	0,1952
Ruanda	1996	0,3238	.	0,5066
Ruminiya	1998	0,3069	0,1723	0,2373
Rusiya Federasiyası	1997	0,2452	0,2485	0,4398
Salvador	1993	0,1978	.	0,3559
San-Marino	1997	0,2927	.	0,1975
San-Tome və Prinsipi	.	.	0,2322	0,1866
Sent-Lüsiya	1990	0,1769	0,3169	0,3320

MULTİKULTURALİZM

Sent-Vinsent və Qrenadina	1995	0,3066	0,0175	0,7028
Seneqal	1988	0,6939	0,6961	0,1497
Sent-Kits və Nevis	1998	0,1842	.	0,6614
Serbiya/Monteneqro (Yuqoslaviya)	1991	0,5736	.	.
Seşel adaları	1983	0,2025	0,1606	0,2323
Səudiyyə Ərəbistanı	1995	0,1800	0,0949	0,1270
Sinqapur	2001	0,3857	0,3835	0,6561
Slovakiya	1996	0,2539	0,2551	0,5655
Sloveniya	1991	0,2216	0,2201	0,2868
Solomon Adaları	1986	0,1110	0,5254	0,6708
Somali	1999	0,8117	0,0326	0,0028
Sudan	1983	0,7147	0,7190	0,4307
Surinam	2001	0,7332	0,3310	0,7910
Suriya	1993	0,5399	0,1817	0,4310
Syerra-Leone	1993	0,8191	0,7634	0,5395
Svazilend	2001	0,0582	0,1722	0,4444
Şərqi Timor	.	.	0,5261	0,4254
Şimali Kipr Türk Respublikası	1992	0,0939	0,3962	0,3962
Şimali Koreya	1995	0,0392	0,0028	0,4891
Şimali Mariyan Adaları	.	.	0,7754	0,4811
Şri-Lanka	2001	0,4150	0,4645	0,4853
Tacikistan	2001	0,5107	0,5473	0,3386
Tanzaniya	1995	0,7353	0,8983	0,6334
Tayland	1983	0,6338	0,6344	0,0994
Tayvan	2001	0,2744	0,5028	0,6845
Toqo	1995	0,7099	0,8980	0,6596
Tonqa	1995	0,0869	0,3782	0,6214
Trinidad və Tobaqo	2001	0,6475	0,1251	0,7936
Tunis	2001	0,0394	0,0124	0,0104
Tuvalu	1979	0,1629	0,1372	0,2524
Türkiyə	2001	0,3200	0,2216	0,0049
Türkmənistan	1997	0,3918	0,3984	0,2327
Uqanda	1983	0,9302	0,9227	0,6332
Ukrayna	1998	0,4737	0,4741	0,6157
Uruqvay	1990	0,2504	0,0817	0,3548
Vanuatu	1989	0,0413	0,5794	0,7044
Venesuela	1993	0,4966	0,0686	0,1350
Vyetnam	1995	0,2383	0,2377	0,5080
Yamayka	1982	0,4129	0,1098	0,6160
Yaponiya	1999	0,0119	0,0178	0,5406
Yeni Kaledoniya	.	.	0,6633	0,5462
Yeni Zelandiya	1996	0,3969	0,1657	0,8110
Yəmən	.	.	0,0080	0,0023
Yuqoslaviya (1991 öncə)	1995	0,8092	0,4050	0,5530

Panaseya yoxsa Alternativ

Yunanistan	1998	0,1576	0,0300	0,1530
Zambiya	1998	0,7808	0,8734	0,7359
Zimbabve	1998	0,3874	0,4472	0,7363

Source Key: eb=Encyclopedia Brit, cia=CIA, sm=Scarrit and Mozaffar
lev=Levinson, wdm=World Directory of Minorities, census=national census data

Əlavə 2. Fearon indeksi

	Etnik fraqmentləşmə	Mədəni fraqmentləşmə	Regionlarda Mədəni fraqmentləşmənin sıralanması
Qərbi Avropa və Yaponiya			
1 Kanada	0,596	0,499	1
2 İsveçrə	0,575	0,418	3
3 Belçika	0,567	0,462	2
4 İspaniya	0,502	0,263	6
5 ABŞ	0,491	0,271	5
6 Yeni Zelandiya	0,363	0,363	4
7 Birləşmiş Krallıq	0,324	0,184	9
8 Fransa	0,272	0,251	7
9 İsveçrə	0,189	0,189	8
10 İrlandiya	0,171	0,157	10
11 Avstraliya	0,149	0,147	11
12 Finlandiya	0,132	0,132	12
13 Danimarka	0,128	0,128	13
14 Avstriya	0,126	0,1	14
15 Norveç	0,098	0,098	15
16 Almaniya Fed. Resp.	0,095	0,09	16
17 Niderland	0,077	0,077	17
18 Yunanıstan	0,059	0,05	18
19 Portuqaliya	0,04	0,04	19,5
20 İtaliya	0,04	0,04	19,5
21 Yaponiya	0,012	0,012	21
Şərqi Avropa və keçmiş Sovet İttifaqı			
1 Yuqoslavi	0,801	0,385	12
2 SSRİ	0,711	0,596	3
3 Bosniya	0,681	0,146	26
4 Qırğızıstan	0,679	0,624	1
5 Qazaxıstan	0,664	0,62	2
6 Latviya	0,585	0,441	7
7 Yuqoslaviya	0,575	0,392	11
8 Makedoniya	0,535	0,432	8
9 Tacikistan	0,513	0,492	5
10 Estoniya	0,511	0,492	4
11 Moldova	0,51	0,401	10
12 Çexoslovakiya	0,505	0,29	16
13 Gürcüstan	0,49	0,404	9
14 Özbəkistan	0,485	0,442	6
15 Ukrayna	0,419	0,258	19
16 Türkmənistan	0,392	0,328	13
17 Xorvatiya	0,375	0,185	24
18 Belarusiya	0,372	0,228	21

Panaseya yoxsa Alternativ

19 Litva	0,338	0,259	18
20 Rusiya	0,333	0,311	14
21 Slovakiya	0,332	0,293	15
22 Çex Respublikası	0,322	0,064	29
23 Rumıniya	0,3	0,265	17
24 Bolqarıstan	0,299	0,25	20
25 Sloveniya	0,231	0,17	25
26 Azərbaycan	0,188	0,187	22
27 Macarıstan	0,186	0,185	23
28 Ermənistan	0,134	0,124	27
29 Albaniya	0,097	0,082	28
30 Polşa	0,047	0,041	30
31 Almaniya Demokr. Resp.	0,006	0,006	31

Asiya

1 Papua Yeni Qvineya	1		
2 Hindistan	0,811	0,667	2
3 İndoneziya	0,766	0,522	6
4 Əfqanıstan	0,751	0,679	1
5 Nepal	0,677	0,542	5
6 Butan	0,605	0,518	7
7 Malayziya	0,596	0,564	3
8 Fici	0,566	0,553	4
9 Pakistan	0,532	0,289	12
10 Birma	0,522	0,419	9
11 Laos	0,481	0,02	20
12 Tayland	0,431	0,431	8
13 Şri-Lanka	0,428	0,386	11
14 Sinqapur	0,388	0,388	10
15 Tayvan	0,274	0,169	15
16 Monqolustan	0,272	0,227	13
17 Vyetnam	0,233	0,21	14
18 Banqladeş	0,223	0,141	18
19 Kamboca	0,186	0,15	17
20 Filippin	0,161	0,116	19
21 Çin	0,154	0,154	16
22 Koreya Respublikası	0,004	0,004	21
23 Şimali Koreya	0,002	0,002	22

Şimali Afrika və Orta Şərç

1 Livan	0,78	0,195	14
2.Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	0,737	0,65	1
3 Küveyt	0,708	0,54	3
4 İran	0,669	0,542	2
5 Suriya	0,581	0,235	13
6 Sudiyyə Ərəbistanı	0,553	0,413	5

MULTİKULTURALİZM

7 Bəhreyn	0,551	0,46	4
8 İraq	0,549	0,355	9
9 İsrail	0,526	0,246	11
10 İordaniya	0,509	0,049	17
11 Mərakeş	0,479	0,36	7
12 Oman	0,439	0,404	6
13 Şimali Kipr Türk Cümhur.			
14 Əlcəzair	0,32	0,237	12
15 Türkiyə	0,299	0,299	10
16 Misir	0,164	0	19
17 Liviya	0,151	0,127	15
18 Yəmən	0,078	0,078	16
19 Tunis	0,039	0,033	18
Böyük Səhra cənubi Afrikası			
1 Tanzaniya	0,953	0,564	14
2 Konqo Demok. Resp.	0,933	0,628	7
3 Uqanda	0,93	0,647	5
4 Liberiya	0,899	0,644	6
5 Kamerun	0,887	0,733	1
6 Toqo	0,883	0,602	8
7 Cənubi Afrika	0,88	0,53	20
8 Kongo	0,878	0,562	15
9 Madaqaskar	0,861	0,192	36
10 Qabon	0,857	0,382	29
11 Keniya	0,852	0,601	9
12 Qana	0,846	0,388	28
13 Malavi	0,829	0,294	31
14 Qvineya-Bisau	0,818	0,568	13
15 Somali	0,812	0,29	32
16 Nigeriya	0,805	0,66	4
17 Mərkəzi Afrika Respublikası	0,791	0,511	21
18 Kot-d'İvuar	0,784	0,557	17
19 Çad	0,772	0,727	2
20 Mozambik	0,765	0,285	33
21 Qambiya	0,764	0,548	18
22 Syerra-Leone	0,764	0,534	19
23 Efiopiya	0,76	0,562	16
24 Anqola	0,756	0,242	35
25 Mali	0,754	0,59	11
26 Seneqal	0,727	0,402	25
27 Zambiya	0,726	0,189	37
28 Namibiya	0,724	0,589	12
29 Sudan	0,708	0,698	3
30 Burkina-Faso	0,704	0,354	30
31 Qvineya	0,669	0,49	22

Panaseya yoxsa Alternativ

32 Eritreya	0,647	0,398	27
33 Niger	0,637	0,6	10
34 Mavriki	0,632	0,448	23
35 Mavritaniya	0,625	0,272	34
36 Benin	0,622	0,4	26
37 Cibuti	0,606	0,404	24
38 Zimbabve	0,366	0,141	40
39 Botsvana	0,351	0,161	38
40 Burundi	0,328	0,04	42
41 Svazilend	0,28	0,143	39
42 Lesoto	0,255	0,057	41
43 Ruanda	0,18	0	43
Latin Amerikası və Karib adaları			
1 Boliviya	0,743	0,662	1
2 Kolumbiya	0,656	0,02	17,5
3 Ekvador	0,655	0,48	4
4 Trinidad və Tobaqo	0,647	0,38	7
5 Peru	0,638	0,506	2
6 Qayana	0,62	0,46	5
7 Braziliya	0,549	0,02	16
8 Meksika	0,542	0,434	6
9 Panama	0,507	0,168	9
10 Çili	0,497	0,167	11
11 Qvatemala	0,493	0,493	3
12 Venesuela	0,483	0,02	19
13 Nikaraqva	0,402	0,095	12
14 Dominikan Respublikası	0,387	0	21,5
15 Argentina	0,255	0	21,5
16 Kosta-Rika	0,238	0,078	13
17 Uruqvay	0,218	0	21,5
18 Kuba	0,213	0,02	17,5
19 Salvador	0,198	0,18	8
20 Honduras	0,185	0,167	10
21 Yamayka	0,166	0,027	15
22 Paraqvay	0,132	0,039	14
23 Haiti	0,095	0	21,5

Əlavə 3. Pew Tədqiqat Mərkəzinin dini müxtəliflik indeksini

Ölkə	Dini müxtəliflik indeksi	Xristianlıq faizlə	İslam faizlə	Dini bitərəflik faizlə	Hinduizm faizlə	Buddizm faizlə	Ənənəvi dinlər faizlə	Digər dinlər faizlə	Yəhudilik faizlə	2010-cu il üzrə Ölkə əhəlinin sayı
Albaniya	3.7	18.0%	80.3%	1.4%	<0.1%	<0.1%	<0.1%	0.4%	<0.1%	3 200 000
Almaniya	5.3	68.7%	5.8%	24.7%	<0.1%	0.3%	<0.1%	0.2%	0.3%	82 300 000
Amerika Samoası	0.4	98.3%	<0.1%	0.7%	<0.1%	0.3%	0.4%	0.3%	<0.1%	70 000
Amerika Birləşmiş Ştatlari	4.1	78.3%	0.9%	16.4%	0.6%	1.2%	0.2%	0.6%	1.8%	310 380 000
Andorra	2.2	89.5%	0.8%	8.8%	0.5%	<0.1%	<0.1%	0.3%	<0.1%	80 000
Angola	2.0	90.5%	0.2%	5.1%	<0.1%	<0.1%	<0.1%	<0.1%	<0.1%	19 080 000
Angliya	2.0	90.6%	0.3%	4.0%	0.4%	<0.1%	2.9%	1.6%	0.1%	20 000
Antiqua və Barbuda	1.5	93.0%	0.6%	1.7%	0.2%	<0.1%	3.6%	1.0%	<0.1%	90 000
Argentina	3.0	85.2%	1.0%	12.2%	<0.1%	<0.1%	0.8%	0.3%	0.5%	40 410 000
Aruba	1.7	91.9%	0.2%	6.0%	<0.1%	0.1%	1.3%	0.1%	0.4%	110 000
Australiya	5.6	67.3%	2.4%	24.2%	1.4%	2.7%	0.7%	0.8%	0.5%	22 270 000
Avstriya	3.8	80.4%	5.4%	13.5%	<0.1%	0.2%	<0.1%	0.2%	0.2%	8 390 000
Azərbaycan	0.7	3.0%	96.9%	<0.1%	<0.1%	<0.1%	<0.1%	<0.1%	<0.1%	9 190 000
Baham adaları	0.9	96.0%	0.1%	3.1%	<0.1%	<0.1%	0.3%	0.3%	<0.1%	340 000
Banqlades	2.1	0.2%	89.8%	<0.1%	9.1%	0.5%	0.4%	<0.1%	<0.1%	148 690 000
Barbados	1.1	95.2%	1.0%	1.9%	0.4%	<0.1%	<0.1%	1.4%	<0.1%	270 000
Belarusiya	4.7	71.2%	0.2%	28.6%	<0.1%	<0.1%	<0.1%	<0.1%	<0.1%	9 600 000
Belçika	5.7	64.2%	5.9%	29.0%	<0.1%	0.2%	0.2%	<0.1%	0.3%	10 710 000
Benin	2.6	87.6%	0.1%	8.9%	0.2%	0.5%	0.2%	0.1%	1.0%	310 000
Bermud adaları	7.2	53.0%	23.8%	5.0%	<0.1%	<0.1%	18.1%	<0.1%	<0.1%	8 850 000
Bəhreyn	4.6	75.0%	1.1%	19.4%	<0.1%	0.5%	3.0%	0.8%	0.3%	60 000
Bəhrəmş Ərəb Əmirlikləri	5.4	14.5%	70.3%	1.9%	9.8%	2.5%	<0.1%	0.2%	0.6%	1 260 000
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	4.4	12.6%	76.9%	1.1%	6.6%	2.0%	<0.1%	0.8%	<0.1%	7 510 000
Birləşmiş Krallıq	5.1	71.1%	4.4%	21.3%	1.3%	0.4%	0.3%	0.8%	0.5%	62 040 000
Birləşmiş Ştatlir Virjiniya Adaları	1.1	94.8%	0.1%	3.7%	0.4%	<0.1%	<0.1%	0.6%	0.3%	110 000
Birma (Myanmar)	4.0	7.8%	4.0%	0.5%	1.7%	80.1%	5.8%	0.2%	<0.1%	47 960 000
Boliviya	1.3	93.9%	<0.1%	4.1%	<0.1%	<0.1%	0.9%	1.0%	<0.1%	9 930 000
Bolqarıstan	3.5	82.1%	13.7%	4.2%	<0.1%	<0.1%	<0.1%	<0.1%	<0.1%	7 490 000
Bosniya və Herseqovina	6.0	52.3%	45.2%	2.5%	<0.1%	<0.1%	<0.1%	<0.1%	<0.1%	3 760 000
Botsvana	5.0	72.1%	0.4%	20.6%	0.3%	<0.1%	6.0%	0.6%	<0.1%	2 010 000
Braziliya	2.3	88.9%	<0.1%	7.9%	<0.1%	0.1%	2.8%	0.2%	<0.1%	194 950 000
Britaniya Virjin Adaları	3.2	84.5%	1.2%	3.9%	1.2%	0.3%	8.4%	0.8%	<0.1%	20 000
Bruneı	4.8	9.4%	75.1%	0.3%	0.3%	8.6%	6.2%	0.1%	<0.1%	400 000
Burkina-Faso	6.2	22.5%	61.6%	0.4%	<0.1%	<0.1%	15.4%	<0.1%	<0.1%	16 470 000
Burundi	1.8	91.5%	2.8%	<0.1%	<0.1%	<0.1%	5.7%	<0.1%	<0.1%	8 380 000
Butan	4.5	0.5%	0.2%	<0.1%	22.6%	74.7%	1.9%	<0.1%	<0.1%	370 000
Cəbəli-Tarıq	2.4	88.8%	4.0%	2.9%	1.8%	<0.1%	<0.1%	0.3%	2.1%	30 000
Cənubi Afrika Respublikası	3.6	81.2%	1.7%	14.9%	1.1%	0.2%	0.4%	0.3%	0.1%	50 130 000
Cənubi Sudan	6.0	60.5%	6.2%	0.5%	<0.1%	<0.1%	32.9%	<0.1%	<0.1%	9 950 000
Cibuti	0.7	2.3%	96.9%	0.2%	<0.1%	<0.1%	0.3%	<0.1%	0.2%	890 000
Cad	6.0	40.6%	55.3%	2.5%	<0.1%	<0.1%	1.4%	0.1%	<0.1%	11 230 000
Cex Respublikası	4.1	23.3%	<0.1%	76.4%	<0.1%	<0.1%	<0.1%	<0.1%	<0.1%	10 490 000
Çili	2.2	89.4%	<0.1%	8.6%	<0.1%	<0.1%	1.5%	0.2%	0.1%	17 110 000
Çin	7.3	5.1%	1.8%	52.2%	<0.1%	18.2%	21.9%	0.7%	<0.1%	1 341 340 000

Panaseya yoxsa Alternativ

Danimarka	3,3	83,5%	4,1%	11,8%	0,4%	0,2%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	5 550 000
Dominika	1,2	94,4%	0,1%	0,5%	< 0,1%	0,1%	3,0%	1,7%	< 0,1%	70 000
Dominikan Respublikası	2,4	88,0%	< 0,1%	10,9%	< 0,1%	< 0,1%	0,9%	0,1%	< 0,1%	9 930 000
Efiopiya	5,6	62,8%	34,6%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	2,6%	< 0,1%	< 0,1%	82 950 000
Ekvador	1,3	94,1%	< 0,1%	5,5%	< 0,1%	< 0,1%	0,3%	< 0,1%	< 0,1%	14 460 000
Ekvatorial Qvineya	2,4	88,7%	4,0%	5,0%	< 0,1%	< 0,1%	1,7%	0,5%	< 0,1%	700 000
Eritreya	5,4	62,9%	36,6%	0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,4%	< 0,1%	< 0,1%	5 250 000
Ermənistan	0,3	98,5%	< 0,1%	1,3%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,1%	< 0,1%	3 090 000
Estoniya	5,5	39,9%	0,2%	59,6%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,1%	< 0,1%	1 340 000
Əfqanıstan	0,1	0,1%	99,7%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	31 410 000
Əlcəzir	0,5	0,2%	97,9%	1,8%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	35 470 000
Fərər Adaları	0,4	98,0%	< 0,1%	1,7%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,3%	< 0,1%	50 000
Fələstin əraziləri	0,5	2,4%	97,6%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	4 040 000
Fici	5,8	64,4%	6,3%	0,8%	27,9%	< 0,1%	< 0,1%	0,5%	< 0,1%	860 000
Filippin	1,6	92,6%	5,5%	0,1%	< 0,1%	< 0,1%	1,5%	0,1%	< 0,1%	93 260 000
Finlandiya	3,5	81,6%	0,8%	17,6%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	5 360 000
Folklend Adaları (Məlvin adaları)	5,1	67,2%	0,3%	31,5%	< 0,1%	0,2%	< 0,1%	0,8%	< 0,1%	< 10 000
Fransa	5,9	63,0%	7,5%	28,0%	< 0,1%	0,5%	0,3%	0,2%	0,5%	62 790 000
Fransa Qvineyası	3,2	84,4%	0,9%	3,4%	1,6%	< 0,1%	9,1%	0,5%	< 0,1%	230 000
Fransa Polineziyası	1,3	94,0%	< 0,1%	4,9%	< 0,1%	< 0,1%	0,5%	0,4%	< 0,1%	270 000
Gürcüstan	2,3	88,5%	10,7%	0,7%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	4 350 000
Haiti	2,7	86,9%	< 0,1%	10,6%	< 0,1%	< 0,1%	2,2%	0,3%	< 0,1%	9 990 000
Hindistan	4,0	2,5%	14,4%	< 0,1%	79,5%	0,8%	0,5%	2,3%	< 0,1%	1 224 610 000
Honduras	2,5	87,6%	0,1%	10,5%	< 0,1%	0,1%	1,1%	0,6%	< 0,1%	7 600 000
HonKong	7,2	14,3%	1,8%	56,1%	0,4%	13,2%	12,8%	1,5%	< 0,1%	7 050 000
Xorvatiya	1,4	93,4%	1,4%	5,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	4 400 000
İndoneziya	2,6	9,9%	87,2%	< 0,1%	1,7%	0,7%	0,3%	0,1%	< 0,1%	239 870 000
İordaniya	0,6	2,2%	97,2%	< 0,1%	0,1%	0,4%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	6 190 000
İraq	0,2	0,8%	99,0%	0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	31 670 000
İran	0,1	0,2%	99,5%	0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,2%	< 0,1%	73 970 000
İrlandiya	1,7	92,0%	1,1%	6,2%	0,2%	0,2%	0,2%	< 0,1%	< 0,1%	4 470 000
İslandiya	1,1	95,0%	0,2%	3,5%	0,3%	0,4%	0,5%	0,2%	< 0,1%	320 000
İspaniya	3,9	78,6%	2,1%	19,0%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	46 080 000
İsrail	4,5	2,0%	18,6%	3,1%	< 0,1%	0,3%	0,2%	0,1%	75,6%	7 420 000
İsviç	5,4	67,2%	4,6%	27,0%	0,2%	0,4%	0,2%	0,2%	0,1%	9 380 000
İsvetçər	3,7	81,3%	5,5%	11,9%	0,4%	0,4%	0,3%	0,3%	0,3%	7 660 000
İtaliya	3,3	83,3%	3,7%	12,4%	0,1%	0,2%	0,1%	< 0,1%	< 0,1%	60 550 000
Kabo-Verde	2,3	89,1%	0,1%	9,1%	< 0,1%	< 0,1%	1,5%	0,2%	< 0,1%	500 000
Kamboca	0,7	0,4%	2,0%	0,2%	< 0,1%	96,3%	0,6%	< 0,1%	< 0,1%	14 140 000
Kamerun	5,3	70,3%	18,3%	5,3%	< 0,1%	< 0,1%	3,3%	2,7%	< 0,1%	19 600 000
Kanada	5,3	69,0%	2,1%	23,7%	1,4%	0,8%	1,2%	0,9%	1,0%	34 020 000
Kayman Adaları	3,3	83,5%	0,4%	9,4%	0,9%	< 0,1%	4,5%	0,6%	0,8%	60 000
Keniya	3,1	84,8%	9,7%	2,5%	0,1%	< 0,1%	1,7%	1,2%	< 0,1%	40 510 000
Kiribati	0,7	97,0%	< 0,1%	0,8%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	2,2%	< 0,1%	100 000
Koreya Respublikası	7,4	29,4%	0,2%	46,4%	< 0,1%	22,9%	0,8%	0,2%	< 0,1%	48 180 000
Kolumbiya	1,6	92,5%	< 0,1%	6,6%	< 0,1%	< 0,1%	0,8%	< 0,1%	< 0,1%	46 290 000
Konor adaları	0,4	0,5%	98,3%	0,1%	< 0,1%	< 0,1%	1,0%	< 0,1%	< 0,1%	730 000
Kongo Respublikası	2,9	85,9%	1,2%	9,0%	< 0,1%	< 0,1%	2,8%	1,1%	< 0,1%	4 040 000
Kongo Demokratik Respublikası	0,9	95,8%	1,5%	1,8%	< 0,1%	< 0,1%	0,7%	1,8%	< 0,1%	65 970 000
Kosovo	2,6	11,4%	87,0%	1,6%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	2 080 000

MULTİKULTURALİZM

Kosta-Rika	1,9	90,9%	< 0,1%	7,9%	< 0,1%	< 0,1%	0,8%	< 0,1%	0,3%	< 0,1%	4 660 000
Kot-d'İvuar	7,4	44,1%	37,5%	8,0%	< 0,1%	< 0,1%	10,2%	< 0,1%	0,2%	< 0,1%	19 740 000
Kuba	6,5	59,2%	< 0,1%	23,0%	0,2%	< 0,1%	17,4%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	11 260 000
Kük Adaları	0,9	96,0%	< 0,1%	3,2%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,8%	< 0,1%	< 0,1%	20 000
Küveyt	4,8	14,3%	74,1%	< 0,1%	8,5%	2,8%	< 0,1%	< 0,1%	0,3%	< 0,1%	2 740 000
Qabon	4,5	76,5%	11,2%	5,6%	< 0,1%	< 0,1%	6,0%	< 0,1%	0,7%	< 0,1%	1 510 000
Gambia	1,1	4,5%	95,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	1 730 000
Gana	4,7	74,9%	15,8%	4,2%	< 0,1%	< 0,1%	4,9%	0,2%	< 0,1%	< 0,1%	24 390 000
Qayana	5,7	66,0%	6,4%	2,0%	24,9%	< 0,1%	0,2%	0,3%	0,1%	< 0,1%	750 000
Qazaxistan	5,0	24,8%	70,4%	4,2%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	16 030 000
Qərbi Sahara	0,1	0,2%	99,4%	0,4%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	530 000
Çadər	5,7	13,8%	67,7%	0,9%	13,8%	3,1%	< 0,1%	0,7%	< 0,1%	< 0,1%	1 760 000
Qırğızistan	2,4	11,4%	88,0%	0,4%	< 0,1%	< 0,1%	0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	5 330 000
Grenlandiya	0,9	96,1%	< 0,1%	2,5%	< 0,1%	< 0,1%	0,8%	0,6%	< 0,1%	< 0,1%	60 000
Grenada	0,8	96,6%	0,3%	1,0%	0,7%	< 0,1%	1,3%	0,2%	< 0,1%	< 0,1%	100 000
Quam	1,3	94,2%	< 0,1%	1,7%	< 0,1%	1,1%	1,5%	1,6%	< 0,1%	< 0,1%	180 000
Qvadalupe	0,9	95,9%	0,4%	2,5%	0,5%	< 0,1%	0,4%	0,4%	< 0,1%	< 0,1%	460 000
Qvatemala	1,1	95,2%	< 0,1%	4,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,6%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	14 390 000
Qvineya	3,1	10,9%	84,4%	1,8%	< 0,1%	< 0,1%	2,7%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	9 980 000
Qvineya-Bisau	7,5	19,7%	45,1%	4,3%	< 0,1%	< 0,1%	30,9%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	1 520 000
Laos	5,4	1,5%	< 0,1%	0,9%	< 0,1%	66,0%	30,7%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	6 200 000
Latviya	5,7	55,8%	< 0,1%	43,8%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,2%	< 0,1%	< 0,1%	2 250 000
Lesoto	0,7	96,8%	< 0,1%	3,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	2 170 000
Liberiya	2,8	85,9%	12,0%	1,4%	< 0,1%	< 0,1%	0,5%	0,1%	< 0,1%	< 0,1%	3 990 000
Lixtenşteyn	1,7	91,9%	5,0%	2,9%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,1%	< 0,1%	40 000
Litva	2,1	89,8%	< 0,1%	10,0%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	3 320 000
Livan	5,5	38,3%	61,3%	0,3%	< 0,1%	0,2%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	4 230 000
Liviya	0,7	2,7%	96,6%	0,2%	< 0,1%	0,3%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	6 360 000
Lüksemburq	4,9	70,4%	2,3%	26,8%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,3%	0,1%	510 000
Macarıstan	3,5	81,0%	< 0,1%	18,6%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	9 980 000
Madaqaskar	3,0	85,3%	3,0%	6,9%	< 0,1%	< 0,1%	4,5%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	20 710 000
Makao	6,8	7,2%	15,4%	17,3%	< 0,1%	< 0,1%	58,9%	1,0%	< 0,1%	< 0,1%	540 000
Makedoniya Respublikası	5,6	59,3%	39,3%	1,4%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	2 060 000
Malavi	3,4	82,7%	13,0%	2,5%	< 0,1%	< 0,1%	1,7%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	14 900 000
Malayziya	6,3	9,4%	63,7%	0,7%	6,0%	17,7%	2,3%	0,2%	< 0,1%	< 0,1%	28 400 000
Maldiv adaları	0,4	0,4%	98,4%	< 0,1%	0,3%	0,6%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	320 000
Mali	1,6	3,2%	92,4%	2,7%	< 0,1%	< 0,1%	1,6%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	15 370 000
Malta	0,7	97,0%	0,2%	2,9%	0,2%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	420 000
Marşal Adaları	0,8	96,5%	< 0,1%	1,5%	< 0,1%	< 0,1%	0,3%	0,8%	< 0,1%	< 0,1%	50 000
Martink	0,6	96,5%	0,2%	2,3%	0,2%	< 0,1%	0,2%	0,2%	0,6%	< 0,1%	410 000
Mavriki	6,7	25,3%	16,7%	0,6%	56,4%	< 0,1%	0,7%	0,3%	< 0,1%	< 0,1%	1 300 000
Mavritaniya	0,2	0,3%	99,1%	0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,5%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	3 460 000
Mayotta	0,3	0,7%	98,6%	0,2%	< 0,1%	< 0,1%	0,5%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	200 000
Meksika	1,1	95,1%	< 0,1%	4,7%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	113 420 000
Men Adası	3,1	84,1%	0,2%	15,4%	0,2%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	80 000
Mikroneziya	0,0	< 0,1%	99,9%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	31 950 000
Mərkəzi Afrika Respublikası	2,2	89,5%	8,5%	1,0%	< 0,1%	< 0,1%	1,0%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	4 400 000
Mikroneziya Federativ Ştətləri	1,0	95,3%	< 0,1%	0,9%	< 0,1%	0,4%	2,7%	0,7%	< 0,1%	< 0,1%	110 000
Misir	1,1	5,1%	94,9%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	81 120 000
Moldova	0,6	97,4%	0,6%	1,4%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,6%	3 570 000

Panaseya yoxsa Alternativ

Monako	2,8	86,0%	0,4%	11,7%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,2%	1,7%	40 000
Monqolustan	6,5	2,3%	3,2%	35,9%	< 0,1%	< 0,1%	55,1%	3,5%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	2 760 000
Monteneqro	4,0	78,1%	18,7%	3,2%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	630 000
Montserrat	1,4	93,5%	< 0,1%	4,8%	0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,2%	1,5%	< 0,1%	< 0,1%	< 10 000
Muzəbbək	7,0	56,7%	17,9%	3,3%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	7,4%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	23 390 000
Müqəddəs Yelena	0,8	96,5%	< 0,1%	3,3%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 10 000
Namibiya	0,6	97,5%	0,3%	1,9%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,2%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	2 280 000
Nauru	4,1	79,0%	< 0,1%	4,5%	< 0,1%	< 0,1%	1,1%	8,1%	7,4%	< 0,1%	< 0,1%	10 000
Nepal	3,8	0,5%	4,6%	0,3%	80,7%	10,3%	3,7%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	29 960 000
Niderland	6,4	50,6%	6,0%	42,1%	0,5%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	0,2%	16 610 000
Niderland Antil adaları	1,3	93,9%	0,2%	3,3%	< 0,1%	< 0,1%	0,5%	1,2%	0,3%	0,3%	0,3%	2 900 000
Nikaraqva	2,8	85,8%	< 0,1%	12,5%	< 0,1%	< 0,1%	1,4%	0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	5 790 000
Niger	0,4	0,8%	98,4%	0,7%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	15 510 000
Niue	5,9	49,3%	48,8%	0,4%	< 0,1%	< 0,1%	1,4%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	158 420 000
Norveç	3,1	84,7%	3,7%	10,1%	0,5%	0,6%	< 0,1%	< 0,1%	0,2%	< 0,1%	< 0,1%	< 10 000
Oman	2,9	6,5%	85,9%	0,2%	5,5%	0,8%	< 0,1%	1,0%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	4 880 000
Ozbeqistan	0,7	2,3%	96,7%	0,8%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	2 780 000
Pakistan	0,8	1,6%	96,4%	< 0,1%	1,9%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	17 440 000
Palau	2,7	86,7%	< 0,1%	4,8%	< 0,1%	0,8%	0,8%	0,4%	10,4%	< 0,1%	< 0,1%	20 000
Panama	1,5	93,0%	0,7%	4,8%	< 0,1%	0,2%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	0,4%	3 520 000
Papua Yeni Qvineya	0,2	99,2%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,4%	0,2%	< 0,1%	< 0,1%	6 860 000
Paraqvay	0,7	96,9%	< 0,1%	1,1%	< 0,1%	< 0,1%	1,7%	0,2%	0,2%	< 0,1%	< 0,1%	6 450 000
Peru	1,0	95,5%	< 0,1%	3,0%	< 0,1%	0,2%	1,0%	0,3%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	29 080 000
Polşa	1,2	94,3%	< 0,1%	5,6%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	38 280 000
Portuqaliya	1,4	93,8%	0,6%	4,4%	0,1%	0,6%	0,5%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	10 680 000
Puerto-Riko	0,7	96,7%	< 0,1%	1,9%	< 0,1%	0,3%	0,8%	0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	3 750 000
Ruanda	1,4	93,4%	1,8%	3,6%	< 0,1%	< 0,1%	1,0%	0,2%	0,2%	< 0,1%	< 0,1%	10 620 000
Ruion	2,6	87,6%	4,2%	2,0%	4,5%	0,2%	0,4%	0,4%	1,1%	< 0,1%	< 0,1%	850 000
Rumıniya	0,1	99,5%	0,3%	0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	21 490 000
Rusiya	4,9	73,3%	10,0%	16,2%	< 0,1%	0,1%	0,2%	0,2%	< 0,1%	< 0,1%	0,2%	142 960 000
Salvador	2,4	88,2%	< 0,1%	11,0%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,3%	0,3%	< 0,1%	< 0,1%	6 190 000
Samoa	0,7	96,8%	< 0,1%	2,5%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,4%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	180 000
San-Marino	1,8	91,6%	< 0,1%	7,2%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,9%	0,3%	0,3%	30 000
San-Tome və Prinsipi	3,5	82,2%	< 0,1%	12,6%	< 0,1%	< 0,1%	2,9%	2,4%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	170 000
Seneqal	0,8	3,6%	96,4%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	12 430 000
Serbiya	1,6	92,5%	4,2%	3,3%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	7 770 000
Səudiyyə Ərəbistanı	1,5	4,4%	93,0%	0,7%	1,1%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	0,3%	27 450 000
Sinqapur	9,0	18,2%	14,3%	16,4%	5,2%	33,9%	2,3%	9,7%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	5 090 000
Slovaqiya	2,9	85,3%	0,2%	14,3%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	5 460 000
Sloveniya	4,0	78,4%	3,6%	18,0%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	2 030 000
Solomon Adaları	0,6	97,4%	< 0,1%	0,2%	< 0,1%	0,3%	1,3%	0,7%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	540 000
Somali	0,1	< 0,1%	99,8%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	9 330 000
Sent-Kits və Nevis	1,2	94,6%	0,3%	1,6%	1,5%	< 0,1%	1,3%	0,8%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	50 000
Sent-Lüsiya	1,9	91,1%	0,1%	6,0%	0,3%	< 0,1%	0,5%	2,0%	0,3%	< 0,1%	< 0,1%	170 000
Sent-Pyer və Mikelon	1,2	94,7%	0,2%	3,8%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	1,3%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 10 000
Sent-Vinsent və Qrenadina	2,4	88,7%	1,5%	2,5%	3,4%	< 0,1%	2,0%	2,0%	2,0%	< 0,1%	< 0,1%	110 000
Seyşel adaları	1,3	94,0%	1,1%	2,1%	2,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	90 000
Sudan	2,0	5,4%	90,7%	1,0%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	33 600 000
Surinam	7,6	51,6%	15,2%	5,4%	19,8%	0,6%	5,3%	1,8%	0,2%	0,2%	0,2%	520 000

MULTİKULTURALİZM

Suriya	1,6	5,2%	92,8%	2,0%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	20 410 000
Svaziland	2,4	88,1%	0,2%	10,1%	0,1%	< 0,1%	< 0,1%	1,0%	< 0,1%	0,4%	< 0,1%	1 190 000
Syerra-Leone	4,0	20,9%	78,0%	0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,8%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	5 870 000
Şanel Adaları	2,9	85,2%	< 0,1%	14,2%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,3%	< 0,1%	150 000
Şımalı Kıpr Türk Respublikası	4,6	73,2%	25,3%	1,2%	< 0,1%	0,2%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	1 100 000
Şımalı Koreya	5,3	2,0%	< 0,1%	71,3%	< 0,1%	1,5%	12,3%	12,9%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	24 350 000
Şımalı Marian Adaları	3,7	81,3%	0,7%	1,0%	< 0,1%	10,6%	5,3%	1,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	60 000
Sri-Lanka	5,6	7,3%	9,8%	< 0,1%	13,6%	69,3%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	20 860 000
Taickitan	0,7	1,6%	96,7%	1,5%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	6 880 000
Tanzaniya	5,7	61,4%	35,2%	1,4%	0,1%	< 0,1%	1,8%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	44 840 000
Tayland	1,5	0,9%	5,5%	0,3%	0,1%	93,2%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	69 120 000
Tayvan	8,2	5,5%	< 0,1%	12,7%	< 0,1%	21,3%	44,2%	16,2%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	23 220 000
Timor-Leste Demokratik Respublikası	0,1	99,6%	0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	1 120 000
Tokelau	0,0	99,8%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,2%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 10 000
Toqo	7,5	43,7%	14,0%	6,2%	< 0,1%	< 0,1%	35,6%	0,6%	< 0,1%	0,9%	< 0,1%	6 030 000
Tonqa	0,3	98,9%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,9%	< 0,1%	100 000
Törks ve Kaykos Adaları	1,7	92,1%	< 0,1%	4,6%	< 0,1%	< 0,1%	2,7%	0,6%	< 0,1%	0,6%	< 0,1%	40 000
Trinidad ve Tobago	5,8	65,9%	5,9%	1,9%	22,7%	0,3%	1,9%	1,4%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	1 340 000
Tunis	0,1	0,2%	99,5%	0,2%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	10 480 000
Tuvalu	0,7	96,7%	0,1%	1,3%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	1,9%	< 0,1%	< 10 000
Türkiye	0,4	0,4%	98,0%	1,2%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	0,2%	< 0,1%	0,2%	< 0,1%	72 750 000
Türkmenistan	1,5	6,4%	93,0%	0,5%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	5 040 000
Ukrayna	3,1	83,8%	1,2%	14,7%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	45 450 000
Uganda	2,7	86,7%	11,5%	0,5%	0,3%	< 0,1%	0,9%	0,1%	< 0,1%	0,9%	< 0,1%	33 420 000
Uollis ve Futuna	0,6	97,4%	< 0,1%	0,6%	< 0,1%	< 0,1%	1,2%	0,8%	< 0,1%	0,8%	< 0,1%	10 000
Urugvay	5,7	57,9%	< 0,1%	40,7%	< 0,1%	< 0,1%	0,8%	0,3%	< 0,1%	0,3%	< 0,1%	3 370 000
Vanuatu	1,5	93,3%	< 0,1%	1,2%	< 0,1%	< 0,1%	4,1%	1,4%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	240 000
Vatikan Şehir Devleti	0,0	100,0%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 10 000
Venesuela	2,2	89,3%	0,3%	10,0%	< 0,1%	< 0,1%	0,2%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	28 980 000
Vyetnam	7,7	8,2%	0,2%	29,6%	< 0,1%	16,4%	45,3%	0,4%	< 0,1%	0,4%	< 0,1%	87 850 000
Yamayka	4,3	77,2%	< 0,1%	17,2%	< 0,1%	< 0,1%	4,5%	1,0%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	2 740 000
Yaponiya	6,2	1,6%	0,2%	57,0%	< 0,1%	36,2%	0,4%	4,7%	< 0,1%	0,8%	< 0,1%	126 540 000
Yeni Kaledoniya	3,0	85,2%	2,8%	10,4%	< 0,1%	0,6%	0,2%	0,8%	< 0,1%	0,8%	< 0,1%	250 000
Yeni Zelandiya	6,2	57,0%	1,2%	36,6%	2,1%	1,6%	0,5%	0,7%	< 0,1%	0,7%	0,2%	4 370 000
Yemen	0,2	0,2%	99,1%	0,1%	0,6%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	24 050 000
Yunanistan	2,5	88,1%	5,3%	6,1%	0,1%	< 0,1%	0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	< 0,1%	11 360 000
Zambiya	0,5	97,6%	0,5%	0,9%	0,1%	< 0,1%	0,3%	0,9%	< 0,1%	0,9%	< 0,1%	13 090 000
Zimbabve	2,7	87,0%	0,9%	7,9%	< 0,1%	< 0,1%	3,8%	0,3%	< 0,1%	0,3%	< 0,1%	12 570 000

Mündəricat

Minnətdarlıq	3
Ön söz	4
Giriş	8

I FƏSİL

MULTİKULTURALİZM:

MÜXTƏLİFLİKDƏN İDEOLOGİYAYA

MULTİKULTURALİZM NƏDİR!	14
MULTİKULTURALİZMİN İDEOLOJİ ƏSASLARI.....	25
Charles Taylor. Kommunitarizm və tanınma siyasəti	27
Will Kymlicka. Liberal multikulturalizm	32
Lord Bhikhu Parekh. Mədəni dialoq	40
Brian Barry. Anti-multikulturalizm	46
RƏNGARƏNG DÜNYA: MÜXTƏLİFLİYİN ÖLÇÜLMƏSİ.....	52

II FƏSİL

MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİ

MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİNİN

TİPOLOGİYASI	66
MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİNİN ÖLÇÜLMƏSİ	80
MKS indeksi	82
MİPEX – Miqrant İntegrasiyası Siyasəti İndeksi	87
MÜQAYİSƏLİ MULTİKULTURALİZM	92
Kanadada multikulturalizm siyasəti.....	92
Multikulturalizmin geriləməsi. Hollandiya	98
Azərbaycanda birgəyaşayış modeli-İnterkulturalizm.....	105
ELEKTORAL MÜHƏNDİSLİK.	
KONSOSİONALİZM VƏ SENTRİPETALİZM	118
Konsosionalizm	121
Sentripetalizm	124
İntegrativ konsensualizm və birbaşa tanınma.....	127

III FƏSİL

DEBATLAR, TƏNQİDLƏR, ALTERNATİVLƏR

MULTİKULTURALİZMƏ QARŞI REAKSİYALAR	132
MULTİKULTURALİZMVƏGENDER MƏSƏLƏSİ.....	144
İNKULTURALİZM	154
NƏTİCƏ	163
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	165
ƏLAVƏ	170

Qeyd

Tiraj: 1000

Çapa imzalanmışdır: 22.11.2016

Nəşriyyat XXI" MMC-nin"

mətbəəsində çap olunub.

